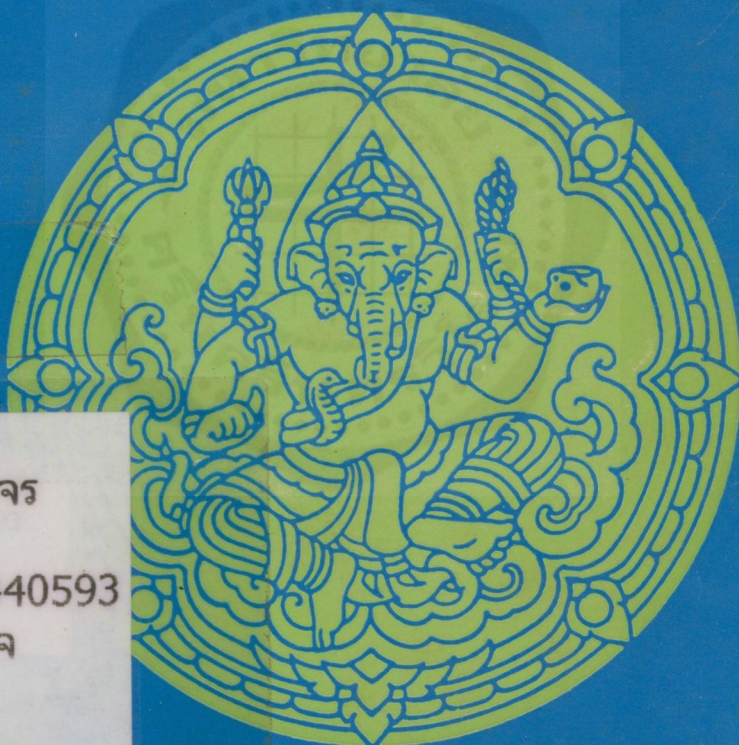

จดหมายเหตุการเดินทาง สู่ประเทศสยาม

ห้องขจร

ของ

บาทหลวงตาชาร์ด

ห้องขจร

อ

327.440593

ด221จ

ร.3

นายสันต์ ท. โกมลบุตร แปล

กรมศิลปากรพิมพ์

พ.ศ. ๒๕๑๗

329.440๗3

๗ 221 C

53

จดหมายเหตุการเดินทาง
สู่ประเทศสยาม

๗5 ฮ.ค. 2545

บาทหลวงตาซาร์

นายสันต์ ท. โกมลบุตร แปล

กรมศิลปากรพิมพ์

พ.ศ. ๒๕๑๗

#103454
h 87225

คำนำ

สัมพันธไมตรีระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับประเทศไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีรากฐานอยู่ที่ความตั้งพระทัยเผยแพร่คริสต์ศาสนาของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระองค์จึงทรงส่งบาทหลวงผู้ฉลาดปราดเปรื่องพร้อมกับบรรดาราษฎรทูตมาประเทศไทยเนื่องๆ บาทหลวงเหล่านั้นได้พยายามจะเกลี้ยกล่อมให้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา แต่พระองค์ทรงผ่อนผันหนักเลื่องเรื่อยมา แต่มิได้ทรงห้ามปรามประชาชน ผู้ใดมีความเลื่อมใสศรัทธาใจก็อาจเข้ารีตถือคริสต์ศาสนาได้ จึงทำให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงพอพระทัยเป็นไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมากยิ่งขึ้น

ในปี พ.ศ. ๒๒๒๘ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงส่งลาซุแบร์เป็นราชทูตเข้ามาในประเทศไทย โดยมีคณะบาทหลวงเยซุอิตมาในคณะทูตนี้ตามพระราชบัญชาของพระองค์ซึ่งให้มายังชมพูทวีปและประเทศจีนด้วย บาทหลวงรูปหนึ่งในคณะดังกล่าวชื่อ กวีย ตาซาร์ต ได้จดบันทึกเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับการเดินทางและสิ่งที่ได้พบเห็นในประเทศไทยไว้อย่างละเอียด เมื่อกลับไปถึงประเทศฝรั่งเศสแล้ว ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตพิมพ์เผยแพร่บันทึกนี้ ในปี พ.ศ. ๒๒๒๙ (ค.ศ. ๑๖๘๖) นั่นเอง โดยให้ชื่อเรื่องว่า “Voyage de Siam des père jesuites, envoyés par le roy aux Indes & a la Chine, Avec leurs observations astronomiques et leurs remarques de physique, de géographie d'hydrographie & d'histoire” (การเดินทางไปสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงจัดส่งไปยังชมพูทวีป

และประเทศจีนพร้อมทั้งข้อสังเกตของเขาทางดาราศาสตร์ ฟิสิกส์ ภูมิศาสตร์
อุทกศาสตร์ และประวัติศาสตร์) พิมพ์ที่ปารีสจำนวน ๔๒๔ หน้า มีภาพ
แผนที่ และแผนผังประกอบ

บาทหลวง กวีย ตาซาร์ด เป็นบาทหลวงที่มีชื่อเสียงของประเทศ
ฝรั่งเศส เกิดที่เมืองกีเยน ประเทศฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ. ๑๖๕๑ มรณภาพที่
เมืองจินดอนนากอร์ ประเทศอินเดีย เมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๑๒
บาทหลวงตาซาร์ดเป็นพระในคริสตศาสนานิกายเยซูอิต เป็นผู้ทรงความรู้
และเฉลียวฉลาด ปรากฏว่าบาทหลวงตาซาร์ดได้เดินทางมาประเทศไทยถึง ๓
ครั้ง แต่เรื่องราวที่บาทหลวงตาซาร์ด จดบันทึกและนำไปพิมพ์ในชื่อเรื่อง
ว่า “Voyage de Siam des père jesuits” ดังกล่าวแล้วนั้น เป็นการเดิน
ทางมาประเทศไทยครั้งแรก^(๑) ได้บรรยายถึงการเดินทางตั้งแต่ออกจาก
ประเทศฝรั่งเศสมาทางเรือผ่านแหลมกู๊ดโฮปมาถึงเกาะชวา จากนั้นจึงมุ่งตรง
มาประเทศไทย ระหว่างนั้นบาทหลวงตาซาร์ดได้บรรยายถึงดินฟ้าอากาศ
ภูมิประเทศ พืชผล และสัตว์ต่างๆ ของดินแดนที่ผ่านมาอย่างละเอียด บาท

(๑) บันทึกของบาทหลวงตาซาร์ดนี้ ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๓ (ประชุมพงศาวดาร
เล่ม ๑, สำนักพิมพ์แก้วหน้า, พ.ศ. ๒๕๐๓, หน้า ๔๙๑) ว่ามีฉบับตีพิมพ์เรื่อง Le
แล้วและฉบับที่เป็นตัวเขียน เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงมีรับสั่งให้คัด
Voyage du Père Tachard มาจากยุโรปนั้น คงคัดมาจากฉบับตัวเขียน เพราะความ
ต่างกันกับฉบับตีพิมพ์ ฉบับที่คัดมานั้น เดิมเก็บรักษาอยู่ที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
ต่อมากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ได้นำไปเขียนเล่ม โดยแบ่งเป็น ๓ เล่ม แล้วกองหอสมุด
แห่งชาติขอไปเก็บรักษาไว้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ครั้น พ.ศ. ๒๕๑๑ กองวรรณคดีและประวัติ-
ศาสตร์ได้มอบให้ น.ส. ดวงเพ็ญ พันธุ์หงษ์ ศ.บ. (โบราณคดี) Diplôme de Langue
et de Civilisation Française à la Sorbonne แปลเรื่องราวในปี ค.ศ. ๑๖๘๖
และ ค.ศ. ๑๖๘๘ ของฉบับตัวเขียนที่คัดมาและได้ตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นเล่มที่ ๑
และจะได้จัดแปลและพิมพ์เผยแพร่ฉบับตัวเขียนนี้ให้ครบทั้ง ๓ เล่มในโอกาสอันควร ต่อไป

หลวงตาซารต์ได้มาถึงปากน้ำเจ้าพระยาในปลายเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๒๒๘ ในบันทึกนั้นได้บรรยายประวัติของคอนสแตนติน ฟอลคอน (เจ้าพระยาวิชาเยนทร์) ที่เรียกอย่างภาษาฝรั่งเศสว่า ม. ก็องสตันซ์ และการต้อนรับเบื้องต้นของขุนนางไทย ความงามของแม่น้ำเจ้าพระยา และภูมิประเทศของประเทศไทยกับสภาพบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของประชาชนไว้อย่างละเอียด ทั้งได้เล่าถึงการเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระราชอัยยาศัยอันน่ายกย่องของพระองค์ และบรรยายถึงพระบรมมหาราชวังที่กรุงศรีอยุธยาและเมืองละโว้อย่างถี่ถ้วน นอกจากนี้ได้เล่าถึงพระราชกรณียกิจต่างๆ ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ตัวเขาได้ประสบมา รวมทั้งความใฝ่พระทัยในความเจริญของบ้านเมืองและวิทยาการสมัยใหม่ด้วย เป็นต้นว่าเรื่องดาราศาสตร์และการพัฒนาประเทศ นอกจากที่กล่าวแล้ว บาทหลวงตาซารต์ได้เล่าถึงเรื่องการละเล่นต่างๆ ของไทย และการแสดงของช้างที่นำชมหลายอย่าง เช่น การคล้องช้างและการแสดงช้างบารุงา เป็นต้น

หนังสือภาษาฝรั่งเศส เรื่อง Voyage de Siam des père jesuits นี้ บาทหลวงตาซารต์ได้บันทึกรายละเอียดของเรื่องต่างๆ ที่พบเห็นไว้อย่างถี่ถ้วน นับว่าเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ไทย เป็นประโยชน์ในการใช้เป็นหลักฐานสืบสวนถึงชนบประเพณีวัฒนธรรม และความเป็นอยู่ของไทยในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี กรมศิลปากรจึงเห็นว่าสมควรแปลเป็นภาษาไทยเพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป จึงได้มอบให้นายสันต์ ท. โกมลบุตร แปลเป็นภาษาไทย โดยให้ชื่อเรื่องในภาษาไทยว่า “จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม^(๑) ของบาทหลวงตาซารต์” โดยตัดตอนแปลเฉพาะตอนที่เกี่ยวกับประเทศไทยโดยตรง ตั้งแต่หน้า aij ถึงหน้า eij และหน้า ๑๘๕ ถึงหน้า ๓๖๐

(๑) ในต้นฉบับเรียกประเทศไทยว่า “Siam” จึงแปลว่า ประเทศสยาม

ส่วนเล่มที่ ๖ ซึ่งเป็นเล่มสุดท้ายของหนังสือเรื่องนี้ ว่าด้วยชนบทรรมนิยม ประเพณีและศาสนาของชาวไทย ผู้แปลเห็นว่าไม่ถูกต้องตรงกับความเป็นจริงนัก จึงไม่แปล ในการพิมพ์เผยแพร่ครั้งนี้นองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ได้คัดเลือกภาพบางภาพมาพิมพ์ประกอบไว้ด้วย ทั้งนี้โดยได้รับอนุญาตจากสถานเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส ส่วนการเดินทางครั้งที่สองของบาทหลวง ทาซาร์เข้ามาสู่ประเทศไทย กรมศิลปากรจะได้จัดพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่อไป อย่างไรก็ดี การศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ไทยจากเอกสาร ซึ่งชาวต่างประเทศเขียนไว้นั้น ผู้ศึกษาพึงสำเหนียกว่า ชาวต่างประเทศแต่ละคน อาจมีสติปัญญาและความคิดเห็นแตกต่างกันไปตามฐานะ ดังนั้นจึงอาจมีข้อ ขัดแย้งหรือผิดพลาดบกพร่องได้ การเสนอเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่ชาว ต่างประเทศเขียนไว้นี้ จึงมุ่งหมายเพื่อให้นักศึกษาของไทยได้มีเอกสารค้นคว้า กว้างขวางขึ้นเป็นประการสำคัญ ฉะนั้น ท่านผู้อ่านและผู้ศึกษาจึงควรใช้ วิจารณ์ญาณวินิจฉัยข้อเท็จจริงและหลักฐานตามความเหมาะสมด้วย

กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเรื่อง “จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศ สยามของบาทหลวงทาซาร์” จะเป็นประโยชน์แก่บรรดาท่านผู้สนใจในประ- วติศาสตร์ไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและแก่นักเรียน นักศึกษาและ ประชาชนทั่วไปตามสมควร

น.อ. ร.น.

(สมภพ ภิรมย์)

อธิบดีกรมศิลปากร

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๗

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
แด่พระมหากษัตริย์	๑
อภิสิทธิ์พระราชทาน	๖
การเดินทางจากเกาะชวาไปสู่ราชอาณาจักรสยาม	๕
การเดินทางจากสันดอนปากน้ำ ไปยังกรุงศรีอยุธยาและเมืองละโว้	๒๕
การเดินทางกลับจากประเทศสยาม	๘๓

จดหมายเหตุ
การเดินทางสู่ประเทศสยาม

ของ

บาทหลวงคณะเยซุอิต
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจัดส่งไปยัง
ชมพูทวีปและประเทศจีน

เขียนโดย
บาทหลวงตาชาร์ด

สันต์ ท. โกมลบุตร แปล

แด่พระมหากษัตริย์

ขอเดชะพระบารมีมหาบพิตรราชสมภารเจ้า ปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยตามพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้อาत्मภาพนำเสนอต่อ
สาธารณะ ซึ่งรายงานการเดินทางอันได้กระทำขึ้นโดยพระราชบัญชา เพื่อ
ประโยชน์แก่ประชาชาติทั้งมวล และเพื่อเผยแพร่พระคริสตธรรมให้ไพศาล
ออกไปนั้น อาत्मภาพขอพระราชทานวโรกาสนำเสนอในพระปรมาภิไธย
ของมหาบพิตรบรมราชสมภารเจ้า ถวายเป็นบรรณาการเบื้องปฐมวาระแก่การ
ระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณที่ได้โปรดพระราชทานแก่คณะของเรา โดยทรง
มอบหมายให้ปฏิบัติภารกิจอันเป็นประโยชน์แก่พระศาสนาและศิลปวิทยาการ
เห็นปานฉะนี้ ประหนึ่งว่าพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ได้โปรดประทาน
พระอภิรักษ์โดยเฉพาะพิเศษแก่พระเกียรติศักดิ์และพระบรมเชษานุภาพของ
มหาบพิตร ซึ่งพระองค์ท่านทรงปรารถนาให้เป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อพระเกียรติ
ศักดิ์และพระเชษานุภาพของพระองค์ท่านด้วย และโดยพระมหากษัตริย์คุณ
พระมหาศักดานุภาพกับพระวิจรรณญาณอันสุขุมคัมภีรภาพของมหาบพิตร
บรมราชสมภารเจ้านั้นแล้ว ที่พระองค์ท่านทรงหมายมั่นใช้เป็นเครื่องมือ
สถาปนาพระศาสนาอันเที่ยงแท้แต่เพียงศาสนาเดียว ให้หยั่งรากฝังลึกลงไป
ทั่วพิภพจบสกลโลก ด้วยสาเหตุดังนี้แล พระองค์ท่านจึงได้โปรดประทาน
พระคุณสมบัติอันเลอเลิศนานับการแด่มหาบพิตรราชสมภารเจ้า อันหลากหลาย

ล้วนสามารถบันดาลให้มหาบพิตรทรงได้รับความรักและความสรรเสริญจาก
 ทั่วทุกมุมโลก ทลพระทัยให้มหาบพิตรทรงเลือกได้ซึ่งบรรดาเสนาบดีล้วน
 แต่ที่มีความรอบคอบ มีความขยันหมั่นเพียร มีประสิทธิภาพ มีความเอา
 ใจใส่ต่อประโยชน์ของแผ่นดินเป็นประมาณ และมีสติปัญญาสว่างไสวอัน
 ได้รับถ่ายทอดมาจากแสงแห่งพระปัญญาบารมีของมหาบพิตรบรมราชสมภาร
 เจ้าโดยแท้ พระผู้เป็นเจ้าโปรดประทานบุคลลผู้มีความสามารถในการ
 บังคับบัญชาการทัพแก่มหาบพิตรด้วยปริมาณอันเกือบจะเท่าเทียมกัน อันจะ
 เห็นได้จากจำนวนนายทหารในกองทัพทุกเหล่ากอง โปรดเทิดทูนวิญญาน
 และจิตใจแห่งศีลธรรมอันสูงส่งของมหาบพิตรให้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ
 ใหญ่น้อยทุกสาขา โปรดน้อมนำแม่แก้พลทหารของมหาบพิตรให้มีความ
 หัวหาญ ความรักในวีรธรรมและความมีวินัย และโปรดแผ่ขยายความ
 เคารพกับความเกรงขามในพระนามอันประเสริฐของมหาบพิตรไปในนานา
 ประชาชาติทั่วเมทนีดล เพื่อการนี้อีกเช่นเดียวกัน ที่พระผู้เป็นเจ้าได้ทรง
 แสดงพระปรีชาญาณอันสูงส่งให้เป็นที่ประจักษ์แก่มวลกษัตริย์และประชาชน
 ในบูรพประเทศ ในองค์พระเยซูคริสตเจ้าซึ่งทรงสมภพและสวรรคตไปโดย
 ให้ปรากฏดาวดวงใหม่ กับโดยให้ปรากฏอุปราคาเป็นเฉพาะพิเศษมาแล้วใน
 อดีตสมัย ท่ามกลางความอนุเคราะห์อันรุ่งโรจน์นานาประการที่พระองค์ท่าน
 มิได้เว้นที่จะประสิทธิ์ประสาทให้แก่รัชสมัยของมหาบพิตร อยู่ทุกเมื่อเชียววัน
 พระผู้เป็นเจ้าทรงปรารภนาให้มหาบพิตรทรงเป็นผู้ประกาศพระเกียรติคุณ
 ของพระองค์ท่านไปในสากลโลกด้วยวิถีทางเฉพาะพิเศษ พระปรีชาญาณอัน
 สูงส่งในปัจจุบันนี้นั้นแลที่เอื้ออำนวยให้เราได้ค้นพบดาวนพเคราะห์ดวงใหม่
 กับหมู่ดาวฤกษ์ใหม่ ๆ อีกเป็นอันมาก และมอบหมายไว้ในอ้อมมือแห่งพสก

นิกรของมหาบพิตรซึ่งวิธีการอันมีเคยเป็นที่รู้จักกันมาแต่ก่อนในศตวรรษที่
 ล่วงมา ให้สามารถพยากรณ์อุปราคา ให้รู้ระยะอันแน่นอนบนพื้นพิภพและ
 ในท้องมหาสมุทร เพื่อให้การเดินทางโดยทางเรือมีความสมบูรณ์และมีความ
 พลอดกัยยิ่งขึ้น และอาศัยศิลปวิทยาการอันสูงส่งเหนือศิลปวิทยาการใดๆ
 น้อมนำประชาชาติที่มีประชาชนพลเมืองมากมายที่สุด สุภาพเรียบร้อยที่สุด
 และมีความเฉลียวฉลาดเฉียบแหลมที่สุดในโลกมาสู่องค์พระเยซู คริสโตเจ้า
 เป็นการยากที่จะกล่าวว่า ความอยุติธรรมของพวกเซเรติคนอกริตนั้นใหญ่
 หลวงนักหรือไฉน ในเมื่อพวกเขาเชื่อว่าสามารถที่จะทำให้พระสังฆกรรม
 กาทอลิกอ่อนแรงลงไปได้ และประณามคริสตจักรด้วยการคัดค้านขอความ
 เป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ตามแบบฉบับนักบุญของบรรดาพระบาทหลวงทั้งหลาย
 ทั้งปวง หรือโดยเหตุที่ว่าในสมัยที่บรรดาผู้ทำการเผยแผ่พระคริสตศาสนา
 ยังขาดภูมิวิทยาอันมั่นคงและทั่วทุกสาขา อยู่ในถิ่นประเทศและยุคสมัยที่มี
 ความจำเป็นใช้ภูมิวิทยานั้นเป็นอย่างยิ่งนั่นเอง ที่ทำให้พวกเขาเหล่านั้นมีข้อ
 อ้างอิงเอาความไม่รอบรู้แตกฉานในพระคัมภีร์ทางคริสตศาสนาของบรรดา
 พระบาทหลวงเหล่านั้น มาเป็นเครื่องลบล้างตำแหน่งหน้าที่อันชอบด้วย
 นิติฉัยในการประกอบภารกิจของท่านเหล่านั้น แต่โดยเหตุที่เป็นที่แน่นอน
 ที่สุดว่า พระผู้เป็นเจ้าได้ทรงยกระดับความต่ำต้อยและความไม่รอบรู้แตก
 ฉานของคริสตสาวกรุ่นแรกขึ้นสู่วิทยาการอันเลอเลิศมิให้สับสนกับหลักธรรม
 ของบรรดาปรัชญาเมธีทั้งหลายทั้งปวงโดยเปล่าประโยชน์ พระองค์ได้ทรง
 ใช้หลักธรรมของปรัชญาเมธีอื่นได้รับการปรับปรุงให้สมบูรณ์พร้อมขึ้นด้วย
 แสงสว่างแห่งความศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนาให้แก่คริสตจักรทุกยุคทุก
 สมัยมา เพื่อลบล้างความหลงผิดของบรรดาผู้นับถือลัทธิบูชาทวยเทพ และ

เพื่อทำลายล้างเหตุผลผิด ๆ ที่อ้างกันขึ้นมาเพื่อตอบคำผู้อื่นของพวกนอกคริสต และเพื่อป้องกันกันเพื่อให้คริสตจักรของพระองค์มีความแข็งแกร่งขึ้นในที่ ประชุมของพระราชาคณะนิกายคาทอลิก อย่างน้อยที่สุดวิธีการสุดท้ายนี้ก็ ได้ชักนำให้ประชาชนเข้าใจและมีความรักต่อองค์พระเยซูคริสต์เจ้าซึ่งทรง ถูกตรึงไม้กางเขน* ว่าได้เป็นไปโดยพระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้า ในขณะที่ เกี่ยวกันกับที่พระมหากษัตริราชเจ้าผู้ยิ่งใหญ่และผู้ทรงพระปรีชาที่สุดใน โลก ผู้ทรงเป็นที่รักแห่งพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ ผู้ทรงมีความกระตือ รือร้นต่อการเพิ่มพูนและการรวมคริสตจักรให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ได้ทรงใช้ศิลปการอันเดียวกันนี้แลเพื่อการกลับใจมาสู่ศาสนาเดิม อันเป็น ศิลปการที่ได้อุทิศให้เพื่อกิจกรรมอันศักดิ์สิทธิ์นับแต่สมัยตั้งต้นยุคพระคริสต ศาสนา แก่สาวกของพวกนอกศาสนา และซึ่งคริสตสาวกในชมพูทวีปกับ บรรดาบุคคลที่ปฏิบัติอนุวัตน์ตามพระเจตนารมณ์และพระคติธรรมด้วยพระ พรจากพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ได้กระทำกันอยู่อีก ในศตวรรษปัจจุบันนี้ ด้วยความมั่นใจดังนี้แล เมื่อสองปีที่ล่วงมานี้ อาตมาพจจึงได้ออกเดินทาง ไปตามพระราชบัญชา กับบรรดาบุคคลที่อาตมาพจได้กราบทูลเสนอเป็น ข้อสังเกตต่อมหาบพิตร ถึงการที่ได้นำศิลปวิทยาการเช่นเดียวกันนั้นไปสั่ง สอนเพื่อโปรตวิญญาณให้พ้นจากอบายภูมิ ในจักรวรรดิอันกว้างใหญ่ไพศาล และเจริญรุ่งเรืองที่สุดในโลก และมหาบพิตรนั่นเองทรงเป็นผู้เรียกตัว อาตมาพจกลับมาจากสุดทวีปเอเชียโน้น เพื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชบัญชาใหม่และพระบรมราชานุญาตใหม่ ซึ่งมหา

* ดันฉบับว่า crucifié เป็นความประสงค์ของผู้แปล ที่จะแปลคำว่าไม้กางเขนแทนไม้ กางเขนที่ใช้กันทั่วไป-กพล.

บพิตรทรงพร้อมอยู่เป็นนิจในอันที่จะเผยแผ่ไปอย่างอิสระเสรี ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับภาระจำยอมต่อพระผู้เป็นเจ้าผู้ประสาทพระราชอำนาจแด่มหาบพิตร และซึ่งทรงปรารถนาจะกระทำให้มหาบพิตรเป็นที่เคารพบูชา ทั้งในตำแหน่งวิญญานและพระสัจจธรรมไปในนานาประชาชาติทั้งมวล ด้วยความมั่นใจดังนี้แลที่อาตมภาพจะได้เดินทางกลับไปด้วยความชื่นชมโสมนัสในพระมหากษัตริย์คุณและพระศรัทธาธรรมของมหาบพิตรบรมราชสมภารเจ้า ณ ที่ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าโปรดเรียกให้อาตมภาพไป และ ณ ที่ซึ่งมหาบพิตรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาตมภาพไปเทศนาสั่งสอน นานเท่านานที่อาตมภาพยังมีชีวิตอยู่ แก่บรรดาพระราชาธิบดีและประชาชนชาวชมพูทวีป ให้เข้าถึงซึ่งองค์พระเยซูคริสต์เจ้าผู้ต้องตรึงไม้กางเขน ผู้ประสาทพระเกียรติคุณและความไว้วางพระทัยทั้งสิ้นแด่มหาบพิตรบรมราชสมภารเจ้า ซึ่งอาตมภาพขอน้อมเกล้าฯ ถวายอยู่ตลอดเวลาต่อการที่จะอนุรักษไว้ และต่อรัชกาลอันยิ่งด้วยพระบารมีของมหาบพิตรราชสมภารเจ้า ด้วยปณิธานอันแรงกล้าที่จะปฏิบัติการไปด้วยความสำนึกในพระมหากษัตริย์คุณ และด้วยการยอมเสียสละอย่างสมบูรณ์เท่าที่อาตมภาพจักกระทำได้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

อาตมภาพ กวี๋ ตาซารด์

แห่งคณะพระเยซู

อภิสิทธิ์พระราชทาน

หลุยส์ โดยพระมหากรุณาของพระผู้เป็นเจ้า กษัตริย์ราชแห่งประเทศฝรั่งเศสและนาวาร์ ขอประกาศแก่บรรดาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ผู้เป็นที่รักและผู้ซื่อสัตย์ของเรา แก่บรรดาสมาชิกรัฐสภา บรรดาเจ้าหน้าที่สำนักงานรับเรื่องราวร้องทุกข์ ขุนศาลตุลาการกับผู้ช่วยทั้งปวง กับบรรดาเจ้าหน้าที่ในกระบวนการยุติธรรมทุกตำแหน่งหน้าที่ ให้ทราบว่า

บาทหลวง ตาซาร์ต แห่งคณะพระเยซูผู้เป็นที่รักของเรา เป็นรูปหนึ่งในจำนวนพระบาทหลวงทุกรูปที่เราจัดส่งไปยังประเทศจีน ในฐานะเป็นนักคณิตศาสตร์แห่งราชสภาวิทยาศาสตร์ของเรา ได้เดินทางกลับมาจากประเทศสยาม และนำเอาประมวลจดหมายเหตุและข้อสังเกตต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องราวตำนานธรรมชาติ ภูมิศาสตร์และดาราศาสตร์ ซึ่งได้ร่วมมือทำกันขึ้นโดยบาทหลวงนักคณิตศาสตร์ชุดนี้ ในระหว่างที่เดินทางไปกระทั่งถึงประเทศสยาม มามอบไว้ให้แก่เรา บันทึกเหล่านี้อาจใช้เป็นประโยชน์ช่วยให้ศิลปการและวิทยาศาสตร์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และอำนวยความสะดวกยิ่งขึ้นแก่การเดินทาง เราจะได้สั่งให้เขานำจดหมายเหตุนี้เสนอต่อประชาชนอยู่ ถ้าหากเขามีได้ชี้แจงให้ตระหนักว่า เขามีกล้าบังอาจนำไปพิมพ์ได้ถ้ายังมีได้รับอนุญาตจากเราเป็นลายลักษณ์อักษรก่อน เพื่อว่าเมื่อเขาได้ลงทุนลงรอนทำไปแล้ว จักไม่มีผู้ใดอื่นปรารถนาที่จะทำเทียมขึ้น

โดยเหตุนี้ ด้วยความปรารถนาที่จะอนุเคราะห์ผู้ยื่นคำร้องนี้ เราจึง อนุญาตและยินยอมตามคำขอ เราอนุญาตและยินยอมโดยหนังสือฉบับนี้ ให้ ผู้ยื่นคำร้องทำการพิมพ์ จำหน่ายและขายปลีกได้ทั่วราชอาณาจักรของเรา เป็นรูปเล่ม เกษียนหนังสือและแบบตัวอักษร จะพิมพ์สักกี่ครั้งก็ได้ตาม ต้องการ พร้อมด้วยภาพประกอบเนื้อเรื่อง ภาพหัวเรื่องและท้ายเรื่อง กับ แผนที่ประเทศต่างๆ ในระยะเวลาสิบห้าปีเต็มติดต่อกัน โดยนับตั้งต้นแต่ วันที่พิมพ์เสร็จเป็นต้นไป ห้ามมิให้บรรดาผู้พิมพ์โฆษณา ผู้จำหน่ายหนังสือ และช่างแกะแม่พิมพ์ และผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการพิมพ์ไม่ว่าในตำแหน่งใด ทุกคน ทำการพิมพ์ หรือให้พิมพ์หนังสือเล่มนี้ ไม่ว่าด้วยข้ออ้างแก้ตัวใดๆ โดยเพิ่มเติม แก้ไข เปลี่ยนแปลงชื่อเรื่อง แปลงสำนวนให้แปลกเปลี่ยนไป โดยมีได้รับความยินยอมเห็นชอบจากผู้ยื่นคำร้องไว้ จักมีโทษโดยริบ หนังสือที่ลอกเลียนทำเทียมขึ้นนั้นและถูกปรับเป็นพินัยสามพันลิเวอระ โดย แบ่งค่าปรับนี้ออกเป็นสามส่วนเท่าๆ กัน ส่วนหนึ่งตกอยู่แก่เรา ส่วนหนึ่ง อุทิศบำรุงโรงพยาบาลเซเนราล และส่วนที่สามเป็นของบาทหลวงตาซาร์ต และผู้กระทำความผิดต้องชำระค่าเสียหายอันเกิดจากการละเมิดสิทธินี้ด้วย เป็นภาระ ของผู้ยื่นคำร้องที่จะจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นด้วยกระดาษดี ด้วยตัวพิมพ์อัน งดงาม ดำเนินการตามระเบียบที่วางไว้แก่สำนักพิมพ์และโรงพิมพ์ โดยมอบ หนังสือสองเล่มในทันทีที่พิมพ์เสร็จ ให้แก่ห้องสมุดสาธารณะของเรา เล่ม หนึ่งแก่พระราชวังของเราที่ลูเวอระ และอีกเล่มหนึ่งแก่ ม. เดอ บูเชราต์ เซอวาลีเอร์สมุหราชลัญจกรผู้เป็นที่รักและซื่อสัตย์ของเรา ก่อนที่จะนำออก วางจำหน่าย มิฉะนั้นแล้วอธิสิทธิ์ตามนัยแห่งหนังสือฉบับนี้จักเป็นอันไร้ผล

เราจึงสั่งการมายังเจ้าหน้าที่ทุกตำแหน่งดังกล่าวข้างต้นนี้ และกำชับ

ให้จัดการให้ผู้ยื่นคำร้องได้แสวงสิทธิที่เขาได้รับอย่างเต็มเปี่ยมและอย่างปลอดภัย
อุปสรรค ฟังยุติและจัดให้มีการยุติความยุ่งยากทั้งปวง และการขัดขวางใดๆ
อันเป็นการตรงข้ามกับนัยที่ระบุไว้ในหนังสือฉบับนี้ เราต้องการให้นำสำเนา
หนังสือฉบับนี้ลงไว้ในต้นเล่มหรือท้ายเล่มหนังสือนั้นเป็นหลักฐานด้วย กับ
ให้มอบสำเนาหนังสือฉบับนี้แก่ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ราชอาณาจักร
ผู้เป็นที่รักและซื่อสัตย์ของเราคนหนึ่งเพื่อรวบรวมเก็บรักษาไว้ โดยให้
ถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นหนังสือต้นฉบับ เราส่งพนักงานเจ้าหน้าที่ของเราผู้มี
ส่วนเกี่ยวข้องดำเนินการให้เป็นไปโดยนัยแห่งหนังสือฉบับนี้ ในการตีความ
หมาย การกระทำนิติกรรมอันเป็นสิ่งจำเป็น โดยมีต้องขอรับอนุญาตอย่าง
อื่นอีก ด้วยว่าเราต้องการให้เป็นไปตามอรรถาัยแห่งเราดังนี้

ทำ ณ ฟองแตนโบล เมื่อวันที่สามสิบตุลาคมคริสต์ศักราช ๑๖๘๖
เป็นปีที่สี่สิบสี่ในรัชกาลปัจจุบัน

จดทะเบียนไว้แล้ว ณ สมาคมผู้ดำเนินการห้องสมุดและผู้ทำการพิมพ์
ณ กรุงปารีส เมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๖

(ลงนาม) อังโกต์ นายทะเบียนสมาคมอาชีพ

บาทหลวงทาสซาร์คได้โอนสิทธิ์นี้ให้แก่ นายอาร์นูลต์ กับนายจาเนียล
ชอร์เตเมลส์ ผู้ดำเนินการห้องสมุด ตามข้อตกลงที่ได้กระทำต่อกันไว้.

พิมพ์เสร็จเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๖

จดหมายเหตุการณ์การเดินทางสู่ประเทศสยาม

ของ

บาทหลวง ตาซาร์ด

เล่มที่สาม

การเดินทางจากเกาะชวาไปสู่ราชอาณาจักรสยาม*

ในที่สุด วันที่ ๒๒ กันยายน (พ.ศ. ๒๒๒๘) เราก็เห็นปากน้ำแห่งแม่น้ำของประเทศสยาม และวันรุ่งขึ้นนี้ เราจะได้ไปจอดทอดสมอห่างจากสันดอนอันเป็นทางเข้าในระยสามลิเออ การได้เห็นราชอาณาจักรนี้ทำให้ทุกคนมีความยินดีอย่างบอกไม่ถูก หลังจากที่ได้ผ่านภัยอันตรายและความเหน็ดเหนื่อยนานาประการจากการเดินทางโดยทางเรือเป็นเวลายาวนานมาแล้ว จนกระทั่งบัดนี้ เราไม่ค่อยได้พูดกันเลยถึงเรื่องการแปลงศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม อันเป็นหัวข้อสำคัญของการที่ส่งราชทูตมาในครั้งนี้อีก หากต่อแต่นี้ไปเราแทบจะไม่ได้สนใจกับเรื่องอื่นๆ อีกเลย ทุกคนทราบดีว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งกับท่านราชทูตอย่างเปิดเผยว่า พระองค์ท่านทรงหวังในการปฏิบัติอันรอบคอบของราชทูตว่าจะได้ดำเนินงานใหญ่ซึ่งมีท่าทีว่าได้ก้าวหน้าไปมากแล้วนี้ให้เป็นผลสำเร็จ เราได้ทูลขอความสำเร็จโดยพลันต่อพระผู้เป็นเจ้าในการสวค้ออันวอนของเรา และในวันแรกๆ ที่ขึ้นจากเรือนั้นแล้ว ท่านเจ้าอธิการก็ได้สั่งการแก่พวก

* ตัดตอนแปลตั้งแต่หน้า ๑๘๕ ถึงหน้า ๓๖๐ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม โดยเฉพาะ - กวป.

เราทุกคนแล้วว่า ให้กล่าวมิชชาทุกสัปดาห์เพื่อความสัมฤทธิ์ผลแห่งการนี้

พอจอตทอดสมอเรียบร้อย ท่านราชทูตก็เร่งเชอวาลิเอร์ เดอ ฟัวร์เบ็ง (Chevalier de Fourbin) กับ ม. วาเชต์ (M. Vachet) ให้นำข่าวการมาถึงของท่านไปกราบทูลต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามและแจ้งแก่บรรดาเสนาบดีของพระองค์ คนแรกให้ไปเพียงแค่มืองบางกอก (Bancok) อันเป็นเมืองด่านแห่งแรกของราชอาณาจักร ซึ่งตั้งอยู่ลึกจากปากน้ำเป็นระยะทางสิบลิเออ และอีกคนหนึ่งให้ลงเรือบัลลังก์ (balon) อันเป็นเรือแบบพื้นประเทศที่มีความเบามาก ขึ้นไปจนถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) โดยด่วน ครั้นเจ้าเมืองบางกอกซึ่งมีสัญชาติเป็นแขกเตอร์กและนับถือศาสนาพระมะหะหมัด ได้รับแจ้งข่าวว่าราชทูตของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมาถึงอ่าวจอตเรือแล้ว จึงขอร้อง ม. วาเชต์ให้พักแรมอยู่ก่อนจนตลอดคืน และอนุญาตให้เขาส่งคนถือใบบอกเข้าไปยังราชสำนักเป็นการด่วนด้วย

คนถือใบบอกของเจ้าเมืองบางกอกไปถึงกรุงศรีอยุธยาในวันรุ่งขึ้น ตอนหลังเที่ยงวัน ม. ก็องสแตงซ์ทราบข่าวนั้นก่อนแล้วแต่ตอนเช้า โดยหนังสือฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้เขียนบอกเขามาจากฝั่งโคโรมันเกล ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ทรงแต่งตั้งให้เชอวาลิเอร์ เดอ ชอ몽ต์ (Chevalier de Chaumont) เป็นราชทูตวิสามัญของพระองค์มาสู่ราชสำนักสยาม และท่านได้เดินทางออกจากประเทศฝรั่งเศสมาแล้วตั้งแต่เดือนมีนาคม พร้อมด้วยเรือรบสองลำ โดยเหตุที่เราจะต้องกล่าวขวัญถึงเสนาบดีผู้นี้อยู่เนื่อง ๆ ในกาลต่อไปในจดหมายเหตุการณ์การเดินทางฉบับนี้ และเขาเป็นผู้แทนพระองค์แต่ผู้เดียวในการเจรจาตกลงข้อราชการทั้งหลายกับท่านราชทูต จึงเป็นการสมควรที่จะได้รู้จักเขาไว้เสียก่อน

ม. ก้องสตันซ์มีนามเต็มว่า ก้องสตันซ์แต็ง ฟอลคอน (Constantin Phaulkon) และเขาลงนามในเอกสารด้วยนามกรและนามสกุลนี้ เป็นบุคคลสัญชาติกรีก เกิดที่เซฟาโลนี จากบิดาซึ่งเป็นผู้ตีชาวเวนีเซียน ซึ่งเป็นบุตรชายของเจ้าเมืองแห่งเกาะนั้น และจากมารดาผู้มีเชื้อสายในตระกูลเก่าแก่ตระกูลหนึ่งของเมืองนั้น รวในปี ค.ศ. ๑๖๖๐ ในขณะที่เพิ่งมีอายุได้สิบขวบเท่านั้น เขาก็มีวิจารณ์ญาณพอที่จะมองเห็นสถานการณ์อันเลวร้ายที่บิดามารดาของเขาประสบในการประกอบกิจการค้า การเล็งเห็นนี้ทำให้เขาตัดสินใจอย่างไม่คาดว่าจะได้พบในตัวเด็กที่มีอายุน้อยเพียงเท่านั้น กล่าวคือเมื่อไม่สามารถที่จะพำนักอยู่ได้ในประเทศของตนถึงนั้นแล้ว เขาจึงลงเรือไปกับนายเรือชาวอังกฤษคนหนึ่งซึ่งเดินทางกลับไปประเทศอังกฤษ ความเฉลียวฉลาด ความมีปฏิภาณ อหังการอันน่าคบหาสมาคมและกิริยามรรยาทอันเป็นที่น่าพึงใจของเขาเป็นที่ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป ทำให้เขาได้รับความเมตตาจากขุนนางผู้ใหญ่บางคนแห่งราชสำนัก แต่เมื่อไม่มีหวังที่จะประสบความสำเร็จทางค้านี้ เขาจึงเดินทางออกทะเลด้วยความมุ่งหมายที่จะไปสู่ชมพูทวีป เขามีความคิดฝังหัวอยู่ว่าจะต้องก้าวหน้าต่อไป อัจฉริยวุฒิของเขาเป็นเครื่องเบิกทางไปสู่ความมั่งมีศรีสุข และถ้าเขาจะหย่อนความซื่อสัตย์สุจริตลงสักหน่อยแล้ว ก็คงจะมีทรัพย์สินมากมายภายในเวลาไม่ช้านาน แต่เขารักที่จะผ่านชีวิตไปในการค้าทางเรือให้ถ้วนทุกชั้นเสียก่อน และค่อยๆ เขยิบฐานะให้สูงขึ้นอย่างมีเกียรติ มากกว่าที่จะรุ่มรวยขึ้นมาในทันทีทันใด ด้วยวิถีทางอันไม่ชอบด้วยทำนองคลองธรรม

เข้าไปอยู่ในประเทศสยามได้ไม่กี่ปี และพอรวบรวมทุนทรัพย์ไว้ได้บ้าง เขาก็ตัดสินใจลาออกจากบริษัทอังกฤษ มีเรือสินค้าของตัวเองและ

ดำเนินการค้าด้วยตนเอง เขาจากประเทศสยามไปได้โดยยากเนื่องด้วยเพื่อนฝูงพากันเหนียวรั้งไว้ และอาศัยหลักทรัพย์ประกอบการค้าที่เขายังมีได้ตอนมาจากบริษัทนั้นแล เขาก็ออกจากประเทศสยามไปได้ในที่สุด แต่ก็ประสบเข้ากับลมฟ้าอากาศอันเลวร้าย เรืออับปางถึงสองครั้งสองหนในเวลาติด ๆ กัน แลว ๆ ปากอ่าวตรงปากน้ำเจ้าพระยานั่นเอง

ครั้นออกทะเลอีกเป็นครั้งที่สาม ก็ประสบโชคร้ายอย่างหนักที่ชายฝั่งมาลาบาร์ แทบว่าจะเอาชีวิตไม่รอด มีเงินเหลือติดตัวอยู่เพียงสองพันเอกกี* เท่านั้น ด้วยความเศร้าโศกเสียใจ ความเหน็ดเหนื่อย และความมั่งงัด เขาจึงล้มตัวลงนอนที่ชายหาดนั้นเอง ขณะที่กำลังเคลิ้มครึ่งหลับครึ่งตื่นอยู่ ซึ่งเขาได้ยืนยันกับข้าพเจ้ามากกว่าครั้งหนึ่งว่า เขาเองก็ไม่ทราบชัดว่าตนได้หลับหรือตื่นอยู่แน่ หากได้เห็นบุคคลผู้หนึ่งรูปร่างเป็นสง่ามองดูเขาด้วยดวงตาอันยิ้มแย้ม และกล่าวแก่เขาขึ้นอย่างอ่อนโยนว่า : จงย้อนกลับไปยังที่เดิมของเจ้าเถิด คำพูดประโยคนี้สะกิดใจเขานักจนนอนไม่หลับไปตลอดคืน และเขาคิดหาวิธีที่จะกลับไปประเทศสยามอยู่ฝ่ายเดียว

วันรุ่งขึ้น ขณะที่เดินไปตามชายทะเล พลังครุ่นคิดถึงสิ่งที่ตนได้เห็นมาเมื่อคืนนี้อยู่นั้น และไม่แน่ใจว่าตนควรจะเชื่อเอาเป็นจริงเป็นจังหรือไม่ ก็เห็นชายผู้หนึ่งเดินตรงเข้ามาหา เครื่องแต่งกายเปียกปอน สีหน้าเศร้าสร้อยและหม่นหมอง เป็นราชทูตคนหนึ่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเดินทางกลับมาจากประเทศเปอร์เซีย มาเรือล่มอับปางเข้าด้วยเหมือนกัน ทรัพย์สินสูญสิ้น ช่วยแต่ชีวิตตัวรอดมาได้เท่านั้น โดยที่บุคคลทั้งสองต่างพูดภาษาสยามได้ด้วยกันทั้งคู่ จึงได้เล่าการผจญภัยของตนสู่กันฟัง ราชทูต

*écu : เหรียญกระษาปณ์เงินแบบเก่า มีมูลค่าเอกละ ๓ ลิแวกะ.-ผู้แปล

แสดงตนให้รู้ว่าเป็นใคร และแจ้งความสั่นไหวประกาศตัวของตนให้ทราบ. ก้องสตันซ์มีความสงสารในเคราะห์ร้ายของบุคคลนั้น จึงเสนอที่จะช่วยนำกลับไปยังประเทศสยามให้ เขาใช้เงินสองพันเอากุที่เหลือติดตัวอยู่จากการอับปางนั้น ซื้อเรือเล็กๆ ลำหนึ่ง เสื้อผ้าสำหรับตนเองและราชทูต กับเสบียงอาหารในการเดินทาง การปฏิบัติอันโอบอ้อมอารีนี้เป็นที่ประทับใจราชทูต ซึ่งคิดถึงแต่วิธีที่จะตอบแทนบุญคุณเขาอยู่เท่านั้น

เมื่อเขาทั้งสองไปถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) หลังจากทีราชทูตได้รายงานการเรียนการไปติดต่อของตนกับการที่เรืออับปางให้เจ้าพระยาคลังซึ่งเป็นเอกอัครมหาเสนาบดีแห่งราชอาณาจักรทราบแล้ว ก็เล่าถึงบริการดีต่างๆ ที่ตนได้รับจาก ม. ก้องสตันซ์ ด้วยคำสรรเสริญเยินยอนนานาประการ จนท่านเสนาบดีใคร่จะได้รู้จักตัว เมื่อได้พบและสนทนาปราศรัยกันแล้วเป็นที่ชอบอัธยาศัย จึงตกลงใจที่จะเอาตัวไว้รับราชการใกล้ชิดกับตน ในไม่ช้า ม. ก้องสตันซ์ก็เป็นทีโปรดปรานและไว้วางใจแห่งเจ้าขุนมูลนายของตน เจ้าพระยาพระคลังผู้เป็นคนที่ไม่เลี้ยวฉลัดและมีความรู้ความชำนาญในราชการงานแผ่นดินเป็นอันมาก แต่ท่านมักจะหลงงานและรักแต่ความสำราญเท่านั้น จึงพอใจที่จะได้พบบุคคลผู้มีความเก่งกาจ ซื่อสัตย์ และมีความขยันหมั่นเพียร ซึ่งตนอาจวางใจให้ปฏิบัติงานในตำแหน่งหน้าที่แทนตัวได้ และได้กราบทูลยกย่องคนของตนผู้นี้ต่อพระเจ้าแผ่นดินเสมอ แต่สิ่งที่ก่อให้เกิดความพอพระทัยมากแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามก็เนื่องในโอกาสต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งราชทูตคณะหนึ่งไปยังต่างประเทศ และโดยที่พระองค์ทรงนิยมความหรูหราและความยิ่งใหญ่ มิได้ทรงประหยัดเลยในค่านเครื่องราชบรรณาการซึ่งต้องเป็นสิ่งที่ดี

มีค่าที่สุด อันจะทำให้พระนามของพระองค์เป็นที่เลื่องลือไป พวกมัวร์ซึ่งตามปกติเป็นพวกที่เคยได้รับมอบหมายให้ไปปฏิบัติจัดทำในเรื่องนี้ กราบทูลขอพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมหาศาลเพื่อดำเนินการทูตครั้งนั้นให้สำเร็จไปตามพระราชประสงค์ พระองค์ทรงบันเรื่องนั้นขึ้นกับเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งนำความไปปรารภขึ้นกับ ม. ก้องสตังซ์อีกทอดหนึ่ง บุคคลผู้นี้กล่าวว่าถ้าแม้พระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานเกียรติให้เขาปฏิบัติงานชั้นนี้แล้วไซ้ร้ เขาก็สามารถที่จะแสวงหาเครื่องราชบรรณาการที่งดงามยิ่งกว่าและมีราคาค่าแพงดวยอเมยกว่าที่พระเจ้าอยู่หัวจะโปรดพระราชทานแก่พวกมัวร์เสียอีก เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้รับคำกราบทูลดังนี้ จึงโปรดให้ ม. ก้องสตังซ์เข้าเฝ้าในทันทีนั้น และทรงมอบหมายให้ปฏิบัติงานตามพระราชบัญชา ซึ่งเขาก็ปฏิบัติถวายได้อย่างถูกต้องตามพระราชประสงค์และด้วยผลสำเร็จอันดีเยี่ยม เป็นที่พอพระราชหฤทัยในความสามารถของเขาเป็นอย่างยิ่ง ข้างฝ่ายพวกมัวร์นั้นก็โกรธแค้นที่ตนมิได้รับพระราชทรัพย์ตามจำนวนที่ทูลขอขึ้นไป จึงยื่นฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ขอให้ทรงชดใช้เงินจำนวนหนึ่งซึ่งยังทรงเป็นลูกหนี้พวกเขาอยู่ ในฎีกานั้นเขาได้แจ้งรายละเอียดมาด้วยว่าพวกเขาได้รับเงินไปเท่าใด และใช้จ่ายไปเท่าใด กระทั่งว่าเมื่อสรุปรายรับกับรายจ่ายลงแล้ว เขายังเป็นเจ้าหนี้อยู่เป็นเงินมหาศาลทีเดียว ซึ่งพวกเขาต้องการไปใช้จ่ายในเรื่องที่จำเป็นที่สุด พระมหากษัตริย์ทรงต้องการทราบความเห็นจาก ม. ก้องสตังซ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ และทรงนำบัญชีรายการของพวกมัวร์มาให้ดู ครั้นเขาพิจารณาบุคคลนั้นโดยละเอียดแล้ว ก็กราบทูลพระกรุณาว่าพระองค์ทรงถูกพวกมัวร์มันโกงเอาเสียแล้ว แทนที่พระองค์จะทรงเป็นลูกหนี้พวกมัน กลับทรงเป็นเจ้าหนี้อยู่ถึงหกหมื่น

เอก ห้วนหน้าขาวม้วนจ้านด้วยหลักฐานและยอมรับสารภาพต่อคณะลูกขุน ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้นเพื่อพิจารณากรณีพิพาทนี้ ว่าตนได้ทำบัญชีผิดไป

ต่อมาไม่นาน เจ้าพระยาพระคลังถึงแก่อสัญกรรมลง สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงปรารภว่าท่านจะแต่งตั้ง ม. ก้องสรวงขึ้นไปดำรงตำแหน่งแทนที่ แต่เขาขอรับพระราชทานอภัย และกราบทูลว่าตำแหน่งนั้น ถ้าเขาได้เข้าครองแล้วก็จะเป็นที่อิจฉาริษยาแก่บรรดาขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวง จึงกราบทูลขอรับพระราชทานพระกรุณาอย่าทรงยกย่องเขาขึ้นไปให้สูงเกินกว่าฐานะเลย ตัวเขามีได้ปรารภในสิ่งใดอีก ด้วยเท่าที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเขาให้ได้ดีมาถึงเพียงนี้ก็มี ความพอใจอยู่แล้ว ความนอบน้อมถ่อมตนของเขา ประกอบกับความรู้ความสามารถในกิจการบ้านการเมือง ความคล่องแคล่วในการสั่งงาน และความซื่อสัตย์ของเขาในด้านการพระคลังมหาสมบัติ ความไม่ยินดียินร้ายในยศศักดิ์อัครฐาน โดยมียอมรับเบี้ยหวัดเงินปีในตำแหน่งหน้าที่ และไม่ยอมรับของกำนัลจากเอกชน ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงเพิ่มความไว้วางพระทัยในตัวเขายิ่งขึ้น กระทั่งว่าในปัจจุบันนี้ข้าราชการทั้งหลายทั้งปวง จำต้องผ่านการรับรู้ของเขาไปเสียทั้งสิ้น พระองค์จะมีทรงปฏิบัติพระราชภารกิจสิ่งใดโดยไม่ปรึกษาหารือเขาก่อนเลย การได้รับพระราชทานพระมหากรุณาเห็นปานฉะนี้ มิได้ทำให้เขาเปลี่ยนแปลงไปเลย คงเป็นบุคคลที่ใคร ๆ ก็เข้าถึงได้อยู่ อ่อนโยนและสุภาพต่อบุคคลทั่วหน้า พร้อมอยู่เสมอที่จะให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ที่ยากจน และให้ความยุติธรรมแก่บุคคลทั่วหน้า ในราชอาณาจักร เขาเป็นที่พึ่งของผู้ที่มีความทุกข์และยากไร้ แต่พวก

ขุนนางผู้ใหญ่และบรรดานายทหารที่ไม่ทำงาน เห็นว่าเขาเป็นคนที่เข้มงวดและขาดความโอบอ้อมอารี

โดยที่ออกจากประเทศบ้านเมืองของตนมาแต่อายุน้อยเยาว์มาก ฉะนั้นจึงได้รับการศึกษาเกี่ยวกับศาสนาอาทอลิกอันเป็นศาสนาที่บิดามารดาของตนนับถืออยู่นั้นน้อยนัก จึงไม่เป็นการยากแก่พวกอังกฤษที่จะยึดเยียดศาสนาโปรแตสแตนต์ซึ่งไม่ค่อยมีความแตกต่างกับศาสนาเดิมของตนเท่าใดนักให้แต่ครั้งได้สนทนาวินิจฉัยกับหลวงพ่อโรมัส (Père Thomas) กับหลวงพ่อมัลโดนาต์ (Père Maldonat) แห่งคณะของเรา (เยซูอิต) ซึ่งมีความสนิทสนมกันเป็นอันดีเข้า ก็ได้สำนึกโดยอาศัยแสงสว่างของตนเองอันปรากฏขึ้นในจิตใจ ถึงการหลงผิดไปเข้าลัทธิศาสนาที่ตนถูกเขาชักนำไป จึงถอนตัวจากลัทธิศาสนานั้นเมื่อได้พิจารณาโดยรอบคอบแล้ว และประกาศเลิกนับถือลัทธิเยเรมิกต่อหลวงพ่อโรมัส ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเขาก็ดำเนินชีวิตอย่างมีระเบียบและอย่างน่าเลื่อมใสเป็นที่สุด และให้การสนับสนุนเป็นอันมากด้วยการกระทำตนให้เป็นตัวอย่างและด้วยการได้รับความเชื่อหน้าถือตาของตนในการสถาปนาลัทธิศาสนาอาทอลิกดังที่เราจะได้เห็นในตอนต่อ ๆ ไปของจดหมายเหตุเล่มนี้

ครั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงได้รับทราบจากเสนาบดีของพระองค์ถึงพระเกียรติที่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสโปรดพระราชทานแก่พระองค์ ด้วยการส่งคณะทูตอันลือชื่อมาในครั้งนี้ และราชทูตนั้นได้มาถึงปากน้ำ (เจ้าพระยา) แล้ว จึงทรงโสมนัสยิ่งนัก และทรงปรารถนาที่จะแสดงให้ประจักษ์อย่างเปิดเผยแก่หมู่ข้ามาตย์เสนาพฤตมาตย์แห่งราชสำนัก จึงโปรดให้เรียกประชุมสภาที่ปรึกษาาราชการแผ่นดิน และทรงมีพระบรมราชโองการโปรด

เกล้า ๆ ให้ขุนนางทุกตำแหน่งหน้าที่อำนาจการต้อนรับราชทูตโดยมิชักช้า โดยให้เกียรติทุกสถานแก่ผู้แทนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ มิพักต้องคำนึงถึงขนบธรรมเนียมประเพณีอันเคยใช้ต้อนรับราชทูตแห่งประเทศอื่นมาในกาลก่อน ผู้ใดไม่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการนี้ไซ้ มีโทษถึงถูกปลดจากตำแหน่งหน้าที่ทีเดียว

ในขณะเดียวกัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ แต่งตั้งขุนนางผู้ใหญ่แห่งราชสำนักสองนาย นายหนึ่งเป็นจางวางมหาดเล็กชาวที่ และอีกนายหนึ่งเป็นจางวางกรมล้อมพระราชวัง ให้เป็นผู้แทนพระองค์ไปยังสันดอนปากน้ำ เพื่อแสดงความชื่นชมยินดีในการมาถึงของราชทูต และให้แจ้งให้ราชทูตทราบด้วยว่า พระองค์ทรงคอยวันเข้าเฝ้าและวันต้อนรับปฏิสันถารอยู่ด้วยความเร็วร้อนพระทัย อีกไม่กี่ชั่วโมงต่อมา ม. ก้องสตันซ์ก็ส่งเลขานุการของเขาคคนหนึ่งมาแสดงความชื่นชมยินดีต่อ ๆ พณฯ พร้อมกับส่งของสดนานาชนิดมากำหนดทำนทานราชทูต ผู้ติดตาม และลูกเรือทั้งสองลำอีกด้วย เจ้าเมืองบางกอกได้จัดส่งมาให้ก่อนหน้านั้นแล้ว เป็นอันว่าเรามีกินมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ขึ้นมาในทันทีทันใด

โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงปรารถนาที่จะพระราชทานการต้อนรับทำนทานราชทูตเป็นพิเศษ ม. ก้องสตันซ์เองก็ปรารถนาที่จะร่วมมีส่วนให้เกียรติแก่ท่านอย่างที่ไม่เคยได้ให้แก่ใครมาแต่ก่อน มิชั่วแต่จะปฏิบัติตามพระบรมราชโองการเท่านั้น หากเพื่อแสดงความเคารพอันลึกซึ้งซึ่งตนมีอยู่ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเสมอมานี้อีกด้วย เขาจึงอำนาจการกำหนดสถานที่พักของท่านราชทูตในพระนครศรีอยุธยาด้วยตนเอง และโดยคำสั่งของเขา ได้มีการสร้างเรือนพักรับรองขึ้นในบริเวณเดียวกันนั้นเป็นหลาย

หลัง สำหรับเป็นที่พักอาศัยของบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลและบุคคลในคณะทั้งหมด ให้จัดเตรียมเรือบัลลังก์หลวงสำหรับตัวท่านราชทูตและผู้ติดตาม ด้วยว่าในเดือนกันยายนที่เราไปถึงนั้น แม่น้ำของสยามท่วมฝั่งและนองไปในท้องทุ่งท้องนา นอกจากนั้นยังสั่งให้สร้างเรือนพักอันสะอาดสะอาดอันและตกแต่งอย่างดีรายทางไปตามฝั่งแม่น้ำทุกระยะห้าลี้เอจจนกระทั่งถึงชนอนหลวง (Tabangue) อันอยู่ในระยะทางหนึ่งชั่วโมงจากกรุงศรีอยุธยา เพื่อให้ท่านราชทูตได้พักรออยู่ก่อนจนกว่าจะเตรียมการต้อนรับพร้อมสรรพ

ขณะนั้น ท่านมุขนายกมิชซัง เดอ เมเทลโลโปลิส เจ้าคณะเขตเผยแผ่พระคริสตศาสนา (Evêque de Métellopolis, Vicaire Apostolique) ในอาณานิคมบริเวณส่วนใหญ่ของชมพูทวีป ได้มาที่เรือพร้อมด้วยเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนน์ (Abbé de Lyonne) เราได้ให้การต้อนรับอย่างสนิทสนมและด้วยความเคารพโดยควรแก่ฐานันดรศักดิ์และฐานะของท่านแต่ละรูป หลังจากพิธีมิชชาแล้ว ท่านราชทูตกับท่านมุขนายกมิชซังก็เข้าห้องปรึกษาข้อราชการกันเป็นการเฉพาะเกี่ยวกับการที่ส่งทูตมาในครั้งนี้ อยู่เป็นเวลาช้านาน

มาตรเมื่อนว่าเรามีเกียรติได้จับมือมงเซญัวร์ เดอ เมเทลโลโปลิสเมื่อท่านลงมาที่ท่าค้ำเรือแล้วก็ตาม แต่พระคุณท่านก็ยังกรุณาให้เราทั้งหกรูปได้เข้าแสดงความเคารพอย่างลึกซึ้งต่อท่านอีกครั้งหนึ่ง ท่านเจ้าคณะเขตผู้นี้มีความอ่อนโยนเป็นอย่างยิ่ง และมีความใจดีเป็นที่สุด ได้ต้อนรับพวกเราด้วยความยินดีและความรักใคร่อันสนิท ท่านกรุณามอบสำนักเสมีนาร์ของท่านให้เป็นที่พักของพวกเราในระหว่างที่เราอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา โดยแจ้งว่าที่พักของบริษัทยาการค้าฝรั่งเศสนั้นคับแคบเกินไปที่เราจะไปพักอยู่รวม

กันทั้งหมดได้ เราได้ตอบขอบพระคุณท่านด้วยความเคารพและด้วยความ
สำนึกในพระคุณอย่างลึกซึ้ง

ครั้นแล้วขุนนางสยามสองนายที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงจัดส่งให้
มาพบ ๖ คน ๖ ก็มาถึงโดยเรือพายลำหนึ่ง เราจึงนำเขาเข้าไปในห้องพักของ
ท่านราชทูตซึ่งมีพรมปูพื้นห้องอยู่ เมื่อเขาเข้าไปถึงก็ทูลนั่งลงบนพรม
แล้วขุนนางคนที่สูงอายุก็ถามท่านราชทูตขึ้นในพระนามของพระมหากษัตริย์
เจ้านายของตน ถึงพระสุขภาพและอนามัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสและ
พระบรมวงศานุวงศ์ และแสดงความชื่นชมยินดีต่อการที่ท่านราชทูตเดินทาง
มาถึงโดยสวัสดิภาพแล้ว และได้กล่าวขึ้นเข้าทำนองวิงวอนสารที่ชาวตะวันตก
ส่วนใหญ่ยึดมั่นอยู่ว่า เขาทราบดีว่าเมื่อชาติปางก่อนนั้น ๖ คน ๖ ได้
เคยปฏิบัติราชการสำคัญมาแล้ว และเมื่อประมาณพันปีที่ล่วงมานี้ ท่านได้
เคยเดินทางมาสู่ประเทศสยามเพื่อเจริญราชสัมพันธ์ไมตรีระหว่างพระมหา
กษัตริย์ซึ่งปกครองราชอาณาจักรฝรั่งเศสกับราชอาณาจักรสยาม ท่านราชทูต
ได้ตอบขอบใจต่อคำแสดงความชื่นชมยินดีนั้นอย่างจริงใจ และกล่าวแถม
ท้ายด้วยอาการยิ้มแย้มแจ่มใสว่า ท่านจำไม่ได้คอกว่าเคยได้รับมอบหมายให้
ปฏิบัติงานอันสำคัญเช่นนั้นมาแต่ก่อน และนี่เป็นครั้งแรกที่ท่านเดินทางมา
สู่ประเทศสยาม ขุนนางทั้งสองอำลากลับไปหลังจากการสนทนาปราศรัย
อันสั้น โดยให้คำยืนยันต่อท่านราชทูตว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ของเขาทรงรอคอยพบท่านอยู่ด้วยความร้อนพระทัย และทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้หาวันมหามงคลฤกษ์เพื่อพระราชทานให้เข้าเฝ้าถวายบังคมอยู่
เราจัดเลี้ยงน้ำชาและผลไม้กวานแก่เขา ขุนนางคนหนึ่งรูปร่างหน้าตาที่ดีมี
เหล้าองุ่น ส่วนอีกคนหนึ่งนั้นไม่ปรารถนาที่จะแตะต้องเลย และเมื่อก่อน

ที่จะลงเรือกลับไปนั้น ทั้งสองได้บันทึกสิ่งที่คุณได้ประสบพบเห็นกับข้อคำสนทนาทั้งหมดไว้โดยละเอียดถี่ถ้วน

ตอนค่ำ ท่านเจ้าอธิการหัวหน้าคณะของเราประสงค์ให้ข้าพเจ้ากับหลวงพ่อดิเรกและหลวงพ่อบุญเวทย์ (les Pères Visdelou & Bouvet) เดินทางล่วงหน้าไปก่อนเพื่อสั่งการงานของเรา เป็นโอกาสอันงามที่ท่านมุขนายกมิชซังกับเจ้าอธิการโบสต์ เดอ ลีออนน์ ซึ่งจะเดินทางกลับอยู่ในวันพรุ่งนี้ ได้มอบเรือของท่านให้แก่เราลำหนึ่ง ท่านราชทูตสั่งให้เซอวาลิเอร์ เดอ ฟุร์เบ็งนำเรือสลุปไปส่งท่านมุขนายกมิชซังกับเจ้าอธิการโบสต์ เดอ ลีออนน์ ซึ่งเราได้รับเกียรติให้ร่วมโดยสารไปด้วย เพราะเรือของท่านไม่แข็งแรงพอที่จะมาจนถึงเรือของเราได้

เราไปถึงปากน้ำในตอนกลางคืนก่อนช่วงตึก ที่ตรงนั้นมีความกว้างราวหนึ่งลีโอ และเมื่อเล่นทวนน้ำขึ้นไปสักครึ่งลีโอ ความกว้างของแม่น้ำลดลงเหลือเพียงหนึ่งในสี่ของลีโอ และเหนือขึ้นไปอีกเล็กน้อย ตอนกว้างที่สุดก็เหลือประมาณร้อยหกสิบก้าวเท่านั้น แม่น้ำของเขางดงามมากและมีความลึกพอสมควร สันตอนนั้นเป็นกองโคลนในทะเลอยู่ตรงปากทางเข้าแม่น้ำ ตอนน้ำขึ้นสูงสุดจะมีความลึกเพียงสิบสองถึงสิบสามฟุตเท่านั้นเอง ทิวทัศน์ของแม่น้ำนั้นงดงามนัก ทั้งสองปากฝั่งเต็มไปด้วยต้นไม้ใหญ่เขียวชอุ่มอยู่เป็นอาจีน และเบื้องหลังออกไปเป็นท้องทุ่งอันไพศาลแลสุดสายตาเต็มไปด้วยต้นข้าว เมื่อเราไปถึงเรือนเล็ก ๆ หลังหนึ่งซึ่งเรือของท่านมุขนายกมิชซัง เดอ เมเทลโลโปลิสจอดรออยู่นั้นเป็นเวลาตีห้าครึ่ง โดยเหตุที่พื้นดินในบริเวณนั้นจนกระทั่งเหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปในระยะทางเดินเท้าหนึ่งวันมีความต่ำมาก น้ำจึงท่วมอยู่นานเป็นเวลาทั้งครึ่งปี ฝนซึ่งตกลงมา

037223

ติดต่อกันเป็นเวลาหลายปีในแม่น้ำลำต้นฝิ่งและท่วมเข้าไปใน
แผ่นดิน เหตุนี้เองจึงทำให้ผืนดินมีเอชะอุดมสมบูรณ์นัก มิฉะนั้นแล้ว
ต้นข้าวซึ่งขึ้นงอกงามแต่ในน้ำเท่านั้นและมีอยู่เต็มท้องทุ่งทั่วทุกแห่งก็จะไม่
ได้ผลดังที่เป็นอยู่ อันใช้เป็นอาหารหลักของชาวสยามและอาณาจักรใกล้เคียง
อนึ่ง การที่น้ำท่วมนี้ยังเป็นการสะดวกต่อการที่จะไปไหนมาไหน
ด้วยเรือได้ทั่วทุกหนทุกแห่ง แม้กระทั่งจะฝ่าเข้าไปในท้องทุ่ง ด้วยเหตุนี้
จึงมีเรือมากมายอยู่ในที่ทั่วไป ในท้องที่ส่วนใหญ่ของราชอาณาจักรนั้น
จำนวนผู้คนพลเมืองยังมีน้อยกว่าจำนวนเรือเสียอีก บางลำขนาดใหญ่มี
ประทุนคลุมถึงบ้านเรือน ใช้เป็นที่อยู่อาศัยของคนทั้งครอบครัว และเมื่อ
รวมจอดเข้าชิดติดกันเป็นจำนวนมากแล้ว ก็ดูคล้ายกับว่าเป็นหมู่บ้านลอย
น้ำอยู่ในสถานที่ที่จอดกันอยู่นั้น

เราเดินทางทวนแม่น้ำขึ้นไปตลอดทั้งคืน และในระหว่างนี้เราได้เห็น
สิ่งที่เจริญตาเป็นอันมาก กล่าวคือหิงห้อยเป็นจำนวนเหลือคณานับจับเต็ม
อยู่ตามต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ตามชายตลิ่งแม่น้ำทั้งสองฟาก แต่ละต้นราวกับโคม
ระย้าแก้วอันแพรวพราวไปด้วยจุดแสงนับมิถ้วน สะท้อนแสงลงบนผิวน้ำที่
ราบเรียบราวกับแผ่นกระจก เป็นการทวีปริมาณขึ้นไปอีกจนสุดสายตา ใน
ขณะที่เรากำลังเพลินอยู่เช่นนี้ ก็ถูกห้อมล้อมด้วยยุงหรือยุงทะเลเป็นฝูงใหญ่
เป็นยุงชนิดเล็กที่ร้ายกาจมาก เพราะมันเจาะทะลุเนื้อผ้าเข้าไปทำให้บังเกิด
อาการคันเคะเยออยู่ช้านาน ส่วนคนสยามที่พายเรือเราไปนั้นแม้ว่าจะเปลือย
อกล่อนจ้อน ก็ทำการสู้รบกับมันได้ดีกว่าเรา เขาใช้ฝ่ามือตบลงไปบนตัวยุง
ตรงที่รู้สึกว่ามันกัด และการตบของเขานั้นแม่นยำนัก ไม่มีรูดไปได้สัก
ตัวเดียว ทั่วๆ ที่พายไปโดยมิได้หยุดมือด้วย

เราพบถึงเป็นอันมากตามชายฝั่งแม่น้ำ มันขึ้นอยู่กับตามต้นไม้และไปกันเป็นฝูงๆ แต่อะไรก็ไม่น่าดูเท่านกยางขาวเป็นจำนวนมากที่จับอยู่ตามต้นไม้ มองดูไกลๆ คล้ายว่าเป็นดอก การผสมผสานกันระหว่างสีขาของนกยางกับสีเขียวของใบไม้ดูงามตาที่สุดในโลก นกยางนั้นรูปร่างหน้าตาคล้ายนกกระสา แต่ตัวเล็กกว่า ร่าของมันเพรียว ขนงามมากและเป็นสีขาวกว่าหิมะเสียอีก มันมีขนแผงบนหัว บนหลังและที่ใต้ท้องอันเป็นความงามที่สำคัญของมัน และทำให้มันดูแปลกตาเป็นพิเศษ

นกตามท้องไร่ท้องนามันมีขนงงามมากที่สุดต่าง ๆ กัน บ้างก็เหลือง บ้างก็แดง บ้างก็เป็นสีฟ้า สีเขียว มีจำนวนมากมาย ด้วยว่าคนสยามนั้นเชื่อในความเวียนวายตายเกิด หามาสัตว์ตัดชีวิตไม่ เขากล่าวว่าเกรงว่าจะเป็นการขับไล่วิญญาณแห่งบิดามารดาของตน ซึ่งอาจสิงสถิตอยู่ในเรือนร่างของสัตว์เหล่านั้นเข้า

ไม่มีเลยที่ว่าเมื่อเดินทางไปสักหนึ่งลิเออแล้วจะไม่พบวัด (pagode) เข้าสักแห่ง กล่าวคืออุโบสถอันเป็นที่ประดิษฐานพระปฏิมากร อุโบสถนั้นจะมีอาวาสขนาดย่อมๆ พ่วงอยู่ด้วยเสมอ เป็นที่อยู่อาศัยของพวกพระภิกษุ (talapoin) ซึ่งเป็นพระ (prêtre) และนักบวช (religieux) ของพื้นประเทศ ภิกษุเหล่านั้นอยู่กันเป็นหมู่คณะ และอาวาสของท่านก็เป็นประจักษ์สำนักเสมินาร์ (séminaire) ซึ่งพวกลูกผู้ดีมีตระกูลมารับการศึกษา

เมื่อพวกเด็กเหล่านั้นไปอยู่ที่วัด เขาก็ครองจีวรของภิกษุอันประกอบด้วยผ้าสีเหลืองสองผืน ผืนหนึ่งใช้นุ่งตั้งแต่บั้นเอวลงไปถึงหัวเข่า อีกผืนหนึ่งใช้ห่มคลุมเจวียงไหล่ บางทีก็คลุมทั้งตัวอย่างเสื้อคลุม ต้องโกนผมและควมเหมือนอย่างอาจารย์ โดยอ้างว่าเป็นการไม่สุภาพเรียบร้อยและเป็นบาปถ้า

ปล่อยให้มันงอกขึ้นมา ความเชื่ออย่างไว้เหตุผลเช่นนี้ทำให้เราบังเกิดความ
เวทนาพวกเขาเป็นอย่างยิ่ง

หลังจากที่ได้พายเรือมาตลอดคืนแล้ว เราก็ไปถึงบางกอกเอาตอน
สิบโมงเช้า เป็นเมืองปราการที่มีความสำคัญที่สุดแห่งราชอาณาจักร เพราะ
สถานที่ป้องกันการผ่านเข้าไปในแม่น้ำ กับบ้อมปืนอีกแห่งหนึ่งทางฝั่งซ้าย
โน้น ทั้งสองแห่งมีปืนใหญ่เหล็กหล่อมากพอสมควร แต่การก่อสร้างไม่สู้
แข็งแรงเท่าใดนัก ม. เดอ ลา มาร์ (M. de la Mare) วิศวกรชาวฝรั่งเศส
ซึ่งทำนาราชทูตทั้งไว้ในประเทศสยาม ได้รับพระบรมราชโองการจากพระเจ้า
แผ่นดินให้ดำเนินการสร้างเสริมให้เป็นที่ยี่สิบร้อย และให้เป็นบ้อมปราการ
ที่ดีเยี่ยมด้วย เราได้พบท่านเจ้าเมืองเมื่อตอนที่ผ่านไป เป็นบุรุษร่างใหญ่
สมส่วนและให้การต้อนรับพวกเราเป็นอย่างดี เราไปพักรับประทานอาหาร
กลางวันที่บ้านข้างฝีมือชาวฝรั่งเศสคนหนึ่ง เพราะในเมืองนั้นไม่มีภัตตาคาร
เราเริ่มกินข้าวสุกแทนขนมปังกันในวันนั้น และดื่มแต่น้ำที่ตักมาจากแม่น้ำ
โดยเหตุที่เขาหุงข้าวด้วยน้ำ รสชาติจึงจืดชืด ในชั้นแรกเราก็กินกับมันได้
โดยยาก แต่เมื่อนาน ๆ ไปจึงพบว่ามิรรสชาติดีเท่าขนมปังซึ่งหาซื้อได้ยากและ
มีราคาแพงเหมือนกันเพราะต้องซื้อแบ่งสาส์มาจากเมืองสุหรัต (Surate) หรือ
จากประเทศญี่ปุ่น

ตั้งแต่บางกอกไปจนถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) เราพบหมู่บ้านเป็น
อันมากเกือบทั่วไปทั้งสองฝั่งปากแม่น้ำ หมู่บ้านเหล่านี้ประกอบด้วยกระท่อม
เป็นเรือนยกพื้นสูงเนื่องจากน้ำท่วม เป็นเรือนที่สร้างขึ้นด้วยไม้ไผ่อันเป็น
ต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งไม้ของมันนำไปใช้ประโยชน์ได้สารพัดอย่างในประเทศนี้
ลำต้นกับกิ่งใหญ่ใช้ทำเป็นเสาปักคาน กิ่งเล็กใช้ทำหลังคาและสานทำเป็น

ผาห้อย ไกลๆ กับหมู่บ้านนั้นมีบาซาร์ (bazar) หรือตลาดลอยน้ำ ซึ่งคนสยามที่ขึ้นและลงตามตลิ่งแม่น้ำนั้นจะพบอาหารสำเร็จรูปเตรียมไว้พร้อมเสมอ เช่นผลไม้ ข้าวสุก อารัก (arraque – ซึ่งเป็นเหล้าโรงชนิดหนึ่งทำจากข้าวและปูนขาว)* กับแกงบางชนิดปรุงตามแบบสยาม ซึ่งคนฝรั่งเคยยังไม่เคยรู้จักเลย

รุ่งขึ้นตอนเช้าวันที่ ๓ ตุลาคม เราก็ไปถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) โดยที่เราเข้าใจว่า ม. เคอ เมเทลโลโปลิสได้ล่วงหน้ามาก่อนแล้ว เราจึงตรงไปที่สำนักเสมินาร์เพื่อไปเยี่ยมท่านตามระเบียบ ณ ที่พัก แต่ปรากฏว่าท่านยังเดินทางมาไม่ถึง ในขณะที่คอยท่านอยู่นี้ เราได้กล่าวมิชซาเพื่อขอบใจพระผู้เป็นเจ้าที่ทรงให้ความคุ้มครองพวกเราตลอดเวลาการเดินทาง อันกินเวลาถึง ๗ เดือนเต็มพอดีพอดีด้วยว่าเราออกจากเมืองเบรสต์มาเมื่อวันที่ ๓ มีนาคม และมาถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) ในวันที่ ๓ ตุลาคม

จากที่นั่น เราได้พากันไปยังที่พักของหลวงพ่อซูอาเรซ (Père Suarez) ซึ่งเป็นบาทหลวงคณะเยซุอิตรูปเดียวเท่านั้นที่ยังคงเหลืออยู่ในสยาม หลวงพ่อมาลโดนาต์ (Père Maldonat) ได้เดินทางไปเมืองมาเก๊าเสียหลายเวลาแล้ว และจะกลับมาต่อราวเดือนมีนาคมโน้น เราได้ผ่านโรงคลังสินค้าฝรั่งเศษหรือแฟตูรี (Faiturie) ดังที่เขาเรียกบริษัทการค้าของพ่อค้าฝรั่งเศษกันที่นี่และไปเยี่ยมคำนับเจ้าหน้าที่ของบริษัท ครั้นแล้วเขาก็นำเราไปยังท่าเทียบที่จัดไว้รับรองท่านราชทูต ซึ่งเราได้พบเข้ากับเจ้าคุณกิ่งองสตันซ์ (Seigneur Constance) เอกอัครมหาเสนาบดี หรือจะพูดให้ถูกต้องก็คือ เสนาบดีคนเดียวโดดแห่ง

* ในต้นฉบับใช้คำว่า chaux ซึ่งแปลว่าปูนขาว ที่จริงควรเป็นเบ้งส่า – ผู้แปล

ราชอาณาจักร เราได้ทราบมาก่อนแล้วว่าเป็นบุคคลที่มีความปรีชาสามารถมาก และเขามีความรักใคร่พวกเรา (พระบาทหลวง) อยู่ แต่เราได้พบคุณลักษณะสองประการนั้นเหนือความคาดฝันของเรานัก ในการโอภาปราศรัยกันครั้งแรกนั้น เขาได้แสดงความดีของเขาต่อเรานานัปการ เราได้ขอบคุณเขาถึงเรือบัลลังก์ที่ส่งไปรับ และสำหรับห้องพักที่เขาได้ส่งให้สร้างขึ้นใกล้ ๆ ที่พักของหลวงพ่อบิชอป ซึ่งที่พักของท่านผู้นั้นคับแคบเกินไป ไม่อาจรับรองเราไว้ทั้งหมดได้ เขาบอกเราว่าเขามีความยินดีที่ได้อำนวยความสะดวกให้แก่เรา และเขาเชื่อว่าเป็นหน้าที่ของเขาโดยตรงทีเดียวที่จะต้องสร้างที่พักให้แก่บรรดาภราดา (Frères) ของเขา ด้วยเขาได้ให้เกียรติเรียกเราว่าดังนี้ เพราะไม่อาจที่จะพาไปพำนักที่ทำเนียบของเขาได้ อนึ่งนั้นเขายังรอรับพระบาทหลวงคณะเยซุอิตอีกชุดหนึ่งซึ่งเขาขอไปทางท่านเจ้าคณะใหญ่มาเป็นเวลากว่าปีหนึ่งแล้วอยู่ด้วย เขาได้พาเราไปชมห้องหับต่างๆ ในทำเนียบที่พักรับรองท่านราชทูต ซึ่งเราเห็นว่างดงามและสะอาดสะอ้านมากทีเดียว

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานกระแสรบสั่งให้สร้างอาคารอันสวยงามขึ้นรับรองท่านราชทูต แต่โดยเหตุที่ยังสร้างไม่เสร็จเรียบร้อย และเป็นการสุวิสัยที่จะยืดเวลาออกไปได้ เกี่ยวกับฤดูกาลที่เร่งให้จำต้องเดินทางกลับ ม. ก็องสตังซ์จึงได้ออกเสาะหาเรือนหลังงามที่สุดในกรุง ได้บ้านหลังหนึ่งเป็นของขุนนางผู้มีสัญชาติเป็นชาวเปอร์เซีย และได้จัดการตกแต่งเสียจนงดงาม

ชั้นบนนั้นเป็นห้องโถงสองห้อง ประดับฝาห้องด้วยม่านผ้าพิมพ์ดอกงดงามและเนื้อละเอียด ห้องแรกมีเก้าอี้หลายตัวบุกำมะหยี่สีฟ้า อีกห้องหนึ่ง

มีเก้าอี้บุกำมะหยี่สีแดงมีครุยทอง และห้องนอนของท่านราชทูตมีฉากญี่ปุ่น ลวดลายสวยงามกันรอบด้าน แต่ที่เราเห็นว่าสวยงามที่สุดคือหอนั่ง (Divan) เป็นศาลาใหญ่เปิดรับลมรอบด้าน แยกจากตัวเรือนด้วยชานอันกว้าง สร้างขึ้นไว้สำหรับนั่งรับลมในฤดูร้อน มีน้ำพุตรงทางเข้า ข้างในมียกพื้น มีบุชบกกับเก้าอี้ทำแขนตัวหนึ่งงดงามมาก ลึกเข้าไปซึ่งค่อนข้างจะมีดักหน้อย มีห้องเล็กๆ สองห้องเปิดออกสู่ภายนอก ใช้เป็นห้องอาบน้ำ ไม่ว่าจะทอดสายตาไปทางทิศไหนก็พบแต่เครื่องกระเบื้องลายครามเนื้อดีทุกขนาดตั้งอยู่ในช่องกุฏิ สรุปว่าเป็นที่สดชื่นและรื่นรมย์ยิ่งนัก

เมื่อได้อยู่สักครู่หนึ่งแล้ว เราก็อำลา ม. ก้องสรวงกลับไปยังที่พักของเรา ซึ่งเราได้พบหลวงพ่อบุชาเรชคอยพวกเราอยู่ ท่านต้อนรับพวกเราด้วยความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ท่านเป็นบาทหลวงเยซูอิตชาวปอร์ตุเกส อายุระหว่าง ๖๐ ถึง ๗๐ ปี ได้อยู่ในชมพูทวีปมาเป็นเวลานานถึง ๓๐ ปีแล้ว ซึ่งด้วยศรัทธาธรรมและความสามารถของท่านนี้แล ทำให้ได้รับความรักใคร่ชอบพอกับไมตรีจิตจากบุคคลทั่วไปที่ได้รู้จักท่าน ชั้นแรกท่านพาเราไปชมที่พักซึ่ง ม. ก้องสรวงจัดเตรียมไว้รับรองพวกเรา เขาสร้างเป็นห้องเล็กๆ ๖ ห้อง ยกพื้นสูงยื่นออกไปในแม่น้ำให้เราเป็นที่พักอาศัย และมีเฉลียงเพื่อวางเครื่องไม้เครื่องมือของเรา มีคนงานกว่าร้อยคนควบคุมโดยขุนนางสองนาย เร่งสร้างกันทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งถ้าไม่สร้างเสริมออกไปดังนี้แล้ว หลวงพ่อบุชาเรชก็ไม่สามารถจะต้อนรับพวกเราไว้ได้ ที่ที่พักของท่าน ท่านมีห้องนอนห้องหนึ่งกับห้องทำงานห้องหนึ่งเท่านั้น ซึ่งทั้งสองห้องนั้นก็ทาสีทึบเต็มที่แล้ว บานประตูหน้าต่างปิดได้ไม่สนิท มีตุ๊กแกตัวจำพวกจิ้งจกที่มีพิษอยู่ตามซอกกำบังและซอกตู้ทั่วไป

ในขณะที่เตรียมการกันอยู่ทางนี้ พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดส่งขุนนางผู้ทรงคุณวุฒิแห่งราชสำนักสองนาย กับขุนนางชั้น ๔ กับขุนนางชั้น ๕ อย่างละ ๑๐ นาย ลงเรือบัลลังก์หลวงคนละลำ นำเอาเรือบัลลังก์หลวงที่จัดไว้สำหรับราชทูตไปรับท่านที่ปากน้ำ เรือลำนี้คงงามมาก ปีกทองทั้งลำ มีฝีพายรูปร่างดีถึง ๗๐ คน กับพายที่หุ้มด้วยเงินแผ่นบาง ๆ มีเรือนยอดรูปโคมตั้งอยู่ตรงกลาง ตาคหลังด้วยกำมะหยี่สีเหลืองคนก หุ้มริมด้วยตาสีทองมาจากเมืองจีน กับม่านที่ทำด้วยอย่างเดียวกัน ที่นั่งนั้นทำด้วยงาช้างมีเบาะรองนั่งกับหมอนพนักำมะหยี่ พรหมเปอร์เซียลาครองที่วางเท้า เรือบัลลังก์ลำนี้ยังมีลำอื่น ๆ ติดตามไปด้วยอีก ๑๖ ลำ สำหรับขุนนางผู้มีตระกูลในขบวนของท่านราชทูต และอีกสิบสองลำสำหรับผู้ติดตามคนอื่น ๆ เจ้าเมืองบางกอกสมทบไปในขบวนพร้อมด้วยขุนนางที่สำคัญ ๆ ในหัวเมืองใกล้เคียง รวมแล้วเมื่อไปถึงปากน้ำนั้นก็มีเรืออยู่ในขบวนถึง ๖๒ ลำ รูปพรรณของเรือเหล่านี้แปลกประหลาด มีความยาวมากแต่แคบ บางลำยาวกว่าเรือกาแลร์* (galère) เสียอีก กล่าวคือยาวถึง ๑๐๐ หรือ ๑๒๐ ฟุต หากกว้างตรงส่วนกว้างที่สุดไม่ถึง ๖ ฟุต ฝีพายนั้นเป็นจำนวนร้อยหรือ ๑๒๐ บางลำถึง ๑๓๐ คนก็มี

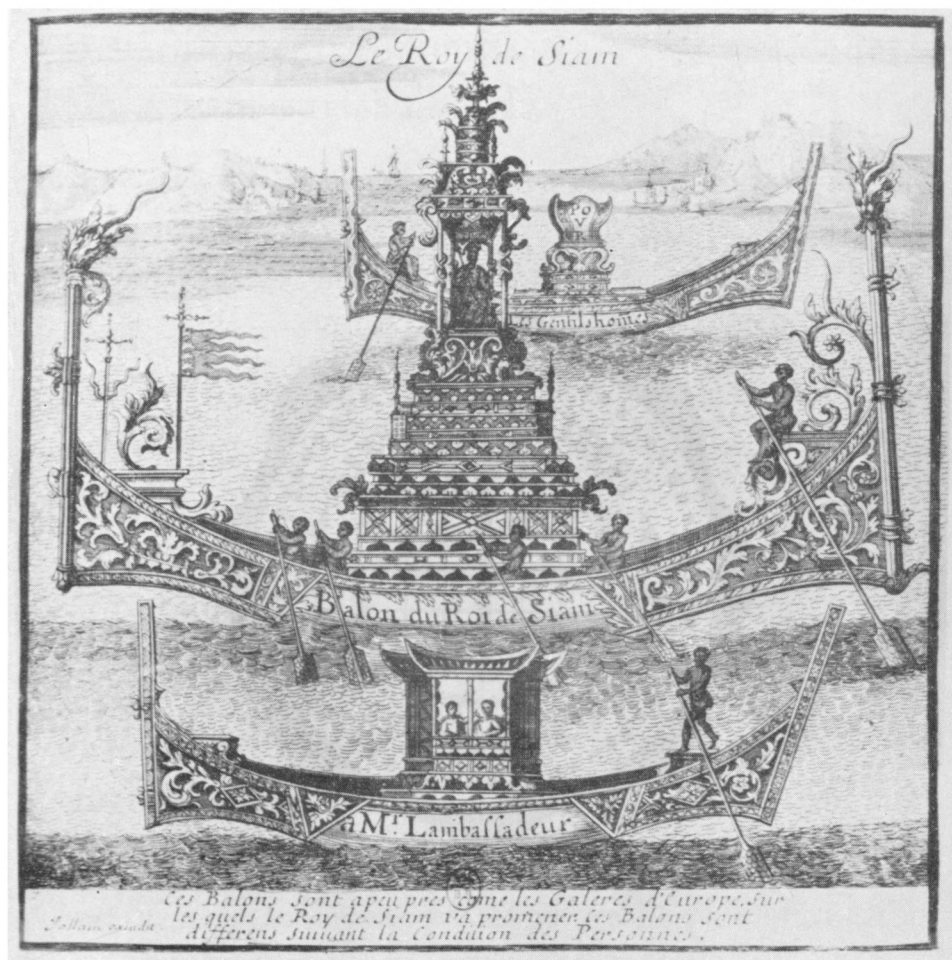
คณะผู้แทนพระองค์ลงเรือแจวลำหนึ่งที่ปากน้ำเพื่อนำไปที่เรือ แล้วยังมีติดตามไปด้วยอีกสามลำ พร้อมด้วยเรือโอเบ็คซึ่งเป็นเรือชุดขนาดยาวอีกลำสำหรับบรรทุกสิ่งของ เมื่อไปถึงเรือใบรบของท่านราชทูตแล้ว คณะผู้แทนพระองค์ก็เชิญพระกระเสรับส่งแสดงความชื่นชมยินดีไปเรียนต่อท่านราชทูต พร้อมกับเรียนให้ทราบว่าคุณเขาได้รับพระราชบัญชาให้ร่วมเดิน

* เรือสินค้าหรือเรือรบโบราณที่ใช้ใบและแจว

ทางไปด้วยจนกระทั่งถึงพระนครหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงคอยท่านอยู่ ด้วยความร้อนพระทัย เพื่อที่จะได้ทรงทราบข่าวคราวของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรังเศสพระปิยมิตรของพระองค์ท่าน พร้อมกับข่าวคราวของพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายทั้งปวงด้วย

จบเล่มที่สาม

ลํากลาง เรือพระทํนง
 ลําน เรือขุนนาง ลําลาง เรือราชทูต

เล่มที่ ๔

การเดินทางจากสันดอนปากน้ำ ไปยังกรุงศรีอยุธยาและเมืองละโว้

วันที่ ๘ ตุลาคม เมื่อท่านราชทูตได้ทราบว่ามีเรือบัลลังก์หลวงมารับท่านกับคณะผู้ติดตามในวันนั้น จึงลงเรือสลุปไปท่ามกลางเสียงแตรซึ่งนำขบวนไปข้างหน้า โดยได้รับการยิงสลุตจากเรือของท่านเป็นจำนวน ๑๕ นัด และไปถึงปากน้ำซึ่งเรือบัลลังก์หลวงรอรับท่านอยู่ที่นั่นไม่ทันค่า ท่านลงไปในลำที่เขাজัดมารับท่านโดยเฉพาะกับ ม. เทอ เมเทลโลโปลิส นอกนั้นก็ลงเรือลำอื่นๆ ตามไป ในวันนั้นทำระยะทางจากปากน้ำไปได้เพียง ๒ ลิเออ* (lieue) เท่านั้นเอง เรือบัลลังก์ทั้งหลายเข้าจอยกรายรอบเรือ ลา มาลีญ (la Maligne) ซึ่งขึ้นไปถึงที่นั่น และแต่ละคนต่างแรมคืนอยู่ในเรือของตน

วันรุ่งขึ้น เราออกเดินทางต่อไปถึงพระประแดง (Prépadem) ซึ่งทางการเตรียมเรือนพักแรมหลังแรกไว้ให้ อาคารหลังเล็กๆ เหล่านี้ แม้จะใช้เวลาปลูกสร้างเพียงแปดวัน ด้วยฝาเสื่อลำแพนและพื้นฟาก ก็แข็งแรงและน่าอยู่พอสมควร และโดยที่หลังแรกนี้กับหลังต่อๆ ไปสร้างขึ้นเป็นแบบเดียวกันทั้งนั้น จึงเห็นควรว่່าน่าจะได้บรรยายเอาไว้

เมื่อขึ้นจากเรือนั้น ก็ก้าวบันไดซึ่งทอดลงในแม่น้ำขึ้นไปหกหรือเจ็ดก้น เดินไปตามฉนวนราวสิบสองก้าว ก็ถึงศาลาขนาดใหญ่พอสมควรสอง

* มาตราวัดโบราณ ลิเออกิโลเมตริก = ๔ ก.ม. ลิเออทะเล = ๔,๕๔๖ ก.ม. ลิเออบก = ๔,๔๔๕ ก.ม.

หลัง ตั้งอยู่ทางขวามือและซ้ายมือ ใช้เป็นที่พักอาหาร ที่ทำครัวและที่พักผู้คนของท่านราชทูต เลยขึ้นไปนั้นเป็นห้องสองห้อง ทางด้านหนึ่งนั้นเป็นห้องนอนของท่านราชทูต อีกด้านหนึ่งนั้นเป็นโรงสวด จนวนทางเดินนั้นไปสิ้นสุดลงที่ศาลาหลังหนึ่งซึ่งชาวปอร์ตุเกสเรียกว่า Sala da Presença เมื่อเข้าไปจะเห็นยกพื้นอยู่ทางด้านขวามือ ปลูกด้วยพรมเปอร์เซีย ข้างบนมีบุษบกหรือเรือนยอดขนาดใหญ่ ทำด้วยผ้าสีทองกับผ้าไหม มีเก้าอี้ทำแขนปิดทองอยู่เบื่องใต้ มีเบาะรองนั่งหุ้มกำมะหยี่สีแดงประดับด้วยหินทอง ตรงกันข้ามเป็นตู้เก็บสุราและเครื่องถ้วยชามลามใหม่ หลังตู้บุพรมสีทองงดงามมากเป็นฝีมือทำมาจากประเทศจีน ตรงกลางศาลาตั้งโต๊ะอาหารยาวสำหรับผู้บริโภครักษาที่ ทุกห้องหับได้รับการตกแต่งไว้อย่างสะอาดสะอ้าน และโดยที่ประเทศนี้มีอากาศร้อนมาก จึงกันไว้ด้วยผ้าปาเตะลวดลายงดงาม และปูพื้นห้องด้วยเสื่อทอเนื้อละเอียด ห้องนอนของท่านราชทูตนั้นปูด้วยพรมเปอร์เซีย และกันผ้าเพดานด้วยผ้าที่มีราคาแพงครัน

ในเรือนพักแรมทุกแห่ง มีขุนนางจากราชสำนักเจ็ดนายมาเฝ้าอยู่เป็นประจำ หกนายแรกนั้นเป็นขุนนางชั้นธรรมดาสามัญ ส่วนอีกนายหนึ่งเป็นนายกองร้อยหน่วยทหารรักษาพระองค์ กับทหารจำนวนหนึ่งมารักษาการณ์อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน มีการเดินตรวจตราทั่วบริเวณที่พักเพื่อมิให้เกิดมีเสียงร่ำว่าความหรือความไม่เรียบร้อยขึ้นได้ ส่วนขุนนางอีกหกนายกับผู้ได้บังคับบัญชานั้นมีหน้าที่ดูแลเรื่องอาหารการบริโภคมิให้ขาดแคลนได้ ทั้งคอยรักษาความสะอาดห้องหับตัวเรือนด้วย

พอท่านราชทูตย่างเหยียบแผ่นดินลงที่พระประแดง เจ้าเมืองบางกอกกับเจ้าเมืองเพชรบุรี (Pipli) ซึ่งมากอยอยู่ตั้งแต่วันวานนี้แล้ว ก็เข้ามาแสดง

ความชื่นชมยินดีของท่านทันที เมื่อรับประทานอาหารมื้อกลางวันแล้ว ท่านราชทูตกับผู้ติดตามก็ลงเรือต่อไปยังเมืองบางกอกโดยขบวนยาตราเดียวกันนั้น อีกครึ่งลิเออจะถึงตัวเมือง ก็มีขุนนางชั้น ๓ ชั้นออกหลวง (Oloüan) สองนายซึ่งคนหลังนั้นเป็นทำนองคล้าย ๆ ผู้บังคับการกองเรือรบแจว มารับในพระนามพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อจะสมทบไปในขบวนยาตราด้วยจนกระทั่งถึงพระนครหลวง เราไปถึงบางกอกเอาตอนราวห้าโมงเย็น เรือเดินทะเลอังกฤษลำหนึ่งซึ่งจอดทอดสมอยู่ทางค้ำน้ำของบ่อมปิ่น ยิงปืนใหญ่สุดให้แก่ท่านราชทูตเป็นจำนวนยี่สิบเอ็ดนัด และตัวเมืองซึ่งอยู่ทางปากตรงกันข้ามยิงสุดให้สามสิบเอ็ดนัด เมื่อขึ้นจากเรือ ท่านราชทูตได้รับการต้อนรับจากขุนนางเป็นอันมากยืนเรียงรายอยู่ทั้งสองฟากทาง โดยมีเจ้าเมืองบางกอกกับเจ้าเมืองเพชรบุรีอยู่หัวแถว และนำท่านไปสู่เรือนพักแรมซึ่งจัดไว้ให้ในตัวเมือง บนเส้นทางที่ผ่านไปนั้นหอมฟุ้งจรุงนานไปทั่วกลิ่นไม้กฤษณา (Aquila) อันเป็นพรรณไม้ที่มีค่ามากและมีกลิ่นหอมหวาน พอไปถึงที่พัก บ่อมปิ่นที่ยังมิได้ยิงสุดก็ลงมือยิงอย่างหุ้ดหุ้ดไปทีเดียววันรุ่งขึ้น หลังจากอาหารมื้อเช้าแล้ว เขาก็นำ ขบวนพาหนะแห่งหนึ่งมาเทียบเคียงกับเมืกวานนี้ ไปลงเรือบัลลังก์ พอออกจากฝั่ง บ่อมปิ่นทางฝั่งเดียวกันนี้ก็ยิงสุดให้ยี่สิบเอ็ดนัด อีกบ่อมหนึ่งยี่สิบเอ็ดนัด เรือเดินทะเลอังกฤษยี่สิบเอ็ดนัด ด้วยการกำชับของ ม. ก้องสงฆ์ชั้นนั้นดอกที่เรืออังกฤษได้แสดงการวะต่อท่านราชทูต

เขาได้ให้เกียรติแก่ท่านดังนี้ทุกแห่งไปเมื่อขึ้นจากเรือ และพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงจัดส่งขุนนางที่มีศถาบรรดาศักดิ์สูงชั้นโดยลำดับมาเยี่ยมคำนับในพระนามของพระองค์ท่าน และโดยที่พวกเขาได้รับพระราชบัญชาให้

ประจำอยู่กับท่านราชทูตไปจนถึงสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งเรียกว่า ตาบังก์* (Tabangue) ซึ่งท่านจะต้องรอการเข้าเมืองอยู่ ณ ที่นั้น ขบวนยาตราของท่านจึงมีโห่พารเพิ่มขึ้นทุกวัน จากที่นี้ไปราวสี่วันก็จะได้พบเข้ากับหัวหน้าผู้แทนชาติต่าง ๆ ที่มีอยู่ในประเทศสยาม พวกอังกฤษพากันมาถึงแปดลำเรือ ต่อมาก็เป็นพวกจีนกับพวกแขกมัวร์ หลังจากได้แสดงความชื่นชมยินดีต่อท่านราชทูตแล้ว บุคคลเหล่านี้ก็ติดตามไปจนถึงเรือขึ้นพักรับรองแล้วจึงได้อำลากลับไป บรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายที่ได้ไปรับท่านจากต้นทางก็ได้ร่วมขบวนไปจนถึงที่นั่นด้วย เป็นเกียรติยศพิเศษที่ราชทูตอื่นมิเคยได้รับมาก่อนเลย

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงมีพระราชประสงค์ให้ราชทูตของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้รับเกียรติอันสูงส่งเหนือราชทูตประเทศอื่น ๆ แม้แต่ราชทูตของพระเจ้าจักรพรรดิแห่งประเทศจีน ซึ่งถือกันในภาคบูรพาทิศว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในจักรวาล

อันการรับราชทูตของพระเจ้ากรุงญวน ตั้งเกีย กอลกงต์ มลายุกับลาวนั้น ได้กระทำกันในพระลานแห่งหนึ่งในพระบรมมหาราชวังซึ่งปลูกด้วยพรม ขุนนางชั้นผู้ใหญ่แห่งราชอาณาจักรหมอบเฝ้าอยู่ในศาลาสองหลัง ซึ่งอยู่ทางด้านข้าง ส่วนขุนนางชั้นผู้น้อยหมอบเฝ้าอยู่ในพระลานนั้น

ส่วนตัวราชทูตกับผู้ติดตามนั้นอยู่ในพระลานอีกแห่งหนึ่งห่างออกไป ซึ่งจะต้องรออนุญาตว่าจะมีผู้เชิญพระกระเสรับส่งไปแจ้งให้ทราบว่าจะเข้าไปเฝ้าถวายบังคมได้

* ขอนหลวง ดูตามแผนที่ทำกันไว้ในสมัยนั้นแล้ว ปรากฏว่ามีอยู่สองแห่ง ด้านนอกอยู่ที่แถวปากน้ำ ที่พูดกันเป็นคำใน ตั้งอยู่แถว ๆ เกาะเรียนใกล้จะถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว - ผู้แปล

เมื่อได้เวลาเสด็จออกแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะปรากฏพระองค์ขึ้นที่ พระราชบัลลังก์หรือที่สัทบัณเฑียร ซึ่งอยู่สูงจากพื้นพระลานชั้นแรกนั้นถึงสิบ ฟุต ท่ามกลางเสียงประโคมของเครื่องสังคีตและมโหรีที่กำกับเครื่องดนตรีอย่าง อื่นอีกตามแบบธรรมเนียมที่ใช้กันอยู่ในราชสำนักของกษัตริย์ทางภาคพื้น บูรพาทิศ ครั้นเอกอัครมหาเสนาบดีกราบถวายบังคมทูลขอรับพระราชทาน วโรกาสเบิกตัวราชทูตเข้าเฝ้าถวายบังคมแล้วจึงส่งขุนนางไปเชิญตัวมา ซึ่ง ขุนนางที่ส่งไปจะมีบรรดาศักดิ์สูงหรือต่ำเพียงใด ก็สุดแท้แต่จะให้เกียรติแก่ กษัตริย์ผู้เป็นเจ้านายของราชทูตนั้นๆ ครั้นเปิดทวารพระลาน ก็พบราชทูต หมอบอยู่พร้อมด้วยล่ามคนชาติเดียวกัน กับขุนนางชั้นสามัญนายหนึ่งซึ่งทำ หน้าที่เป็นพนักงานพิธีการทูตในโอกาสนี้ บุคคลทั้งหมดนี้เข้าไปถวาย บังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์ (Zombaye) กล่าวคือ น้อมตัวลงต่ำ แล้ว ก่อยๆ กลานด้วยเข่ากับมืออย่างช้าๆ ไปจนถึงกลางพระลานพระโรงคัล ครั้น แล้วก็ยกกายขึ้นในท่าคุกเข่า พนมมือทั้งสองข้างชูขึ้นเหนือศีรษะ แล้ว น้อมกายลงหน้าผากจรดพื้น ทำอยู่ดังนี้สามครั้ง ครั้นแล้วก็ออกกลานต่อไป เช่นเมื่อแรกจนกระทั่งถึงบันไดอันอยู่ระหว่างศาลาสองหลังที่ขุนนางผู้ใหญ่ หมอบเฝ้าอยู่นั้น และเมื่อได้ถวายบังคมแล้ว ราชทูตจะต้องรอให้พระเจ้า แผ่นดินทรงพระราชปฏิสันถารก่อน ก่อนที่จะได้รับพระบรมราชานุญาต ให้เข้าเฝ้านั้น ราชทูตจะต้องมอบเครื่องราชบรรณาการกับพระราชสาส์นไว้ กับเอกอัครมหาเสนาบดี และเมื่อได้นำเข้าพิจารณาในที่ประชุมที่ปรึกษา ราชการแผ่นดินแล้ว จึงเชิญไปประดิษฐานไว้บนโต๊ะตัวหนึ่งซึ่งตั้งคั่นอยู่ ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับราชทูต ระหว่างโต๊ะตัวนั้นกับราชทูต ยังมีขุน นางอีกนายหนึ่งคอยรับพระราชบัญชา ในเมื่อพระองค์ทรงปรารภจะ

พระราชทานพระศรีเป็นก่านัลแก่ราชทูตเมื่อสิ้นสุดการเข้าเฝ้าแล้ว

ในราชสำนักสยามนั้น มีขุนนางหลายตำแหน่งที่ได้รับการแต่งตั้งให้ทำการติดต่อกับชาวต่างประเทศแต่ละชาติไม่ปะปนกัน ชาวต่างชาติคนใดปรารถนาจะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาหรือขอรับพระราชทานวโรกาสเข้าเฝ้า ก็ต้องไปติดต่อกับขุนนางนั้นๆ ให้ช่วยดำเนินการ และขุนนางนายนั้นๆ มีหน้าที่นำราชทูตประเทศที่ตนมีหน้าที่เกี่ยวข้องอยู่เข้าเฝ้า ขุนนางตำแหน่งเหล่านี้มีชื่อเรียกกันว่า เจ้ากรมประจำชาตินั้นๆ หรือเจ้าท่า

ขุนนางผู้มีตำแหน่งหน้าที่ดังว่านี้ ในการเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ต้องหมอบอยู่ระหว่างตัวราชทูตกับเอกอัครมหาเสนาบดี เพื่อถ่ายทอดถ้อยคำฝ่ายหนึ่งไปยังอีกฝ่ายหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินจะทรงมีพระราชปฏิสันถารก่อน โดยมีพระกระสรวับสั่งแก่เสนาบดีให้สอบถามราชทูตว่า เขาได้จากพระเจ้าแผ่นดินเจ้านายของเขามาเป็นเวลาช้านานเท่าใดแล้ว พระองค์ท่านทรงพระสำราญดีอยู่หรือไม่ และสอบถามข่าวคราวไปถึงพระบรมวงศานุวงศ์ด้วย ราชทูตตอบผ่านทางล่ามของตน มิใช่กราบทูลต่อพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง หากต้องให้คำตอบแก่เจ้าท่า เจ้าท่ากราบเรียนต่อเจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพระคลังจึงนำคำตอบนั้นกราบถวายบังคมทูลอีกทอดหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินทรงสอบถามตามวิธีการเช่นเดียวกันนี้ ถึงความประสงค์สำคัญๆ ที่ราชทูตมาเฝ้าในครั้งนั้น และเมื่อราชทูตถวายคำตอบแล้ว ก็โปรดให้พระราชทานพระศรีกับเสื่อตัวหนึ่งแก่ราชทูต แล้วก็เสด็จขึ้นท่ามกลางเสียงแตรและดุริยางค์อย่างอื่น ๆ เช่นเมื่อตอนเสด็จออกนั้น

แต่การปฏิบัติต่อราชทูตของพระราชอาคันตุกะเป็นเอกราช เช่นพระเจ้ากรุงเปอร์เซีย พระเจ้ากรุงโมกุล พระเจ้าจักรพรรดิแห่งประเทศจีน กับ

พระเจ้าจักรพรรดิแห่งประเทศญี่ปุ่นเป็นต้น กระทำกันดังต่อไปนี้ ชุนนางผู้ใหญ่ที่มีบรรดาศักดิ์ชั้นหนึ่งกับชั้นสอง หมอบเฝ้าอยู่เบื้องหน้าพระที่นั่ง บัลลังก์อาสน์เป็นแถวลดหลั่นกันลงไปตามลำดับยศ และชุนนางอื่นๆ นั้น หมอบอยู่ในศาลาสองหลังที่อยู่ด้านข้าง ดังที่ได้พรรณนามาข้างต้นแล้วนั้น ส่วนตัวราชทูตกับล่ามนั้นพักรออยู่ ณ ที่กำหนดให้ไว้แห่งหนึ่งใกล้ ๆ กับพระบรมมหาราชวัง จนกว่าเจ้ากรมพิธีการทูตจะไปเชิญตัวมาเข้าเฝ้า

เมื่อเข้าไปในพระบรมมหาราชวังแล้ว ราชทูตจะต้องนั่งลงกับพื้น และยกมือขึ้นจบเหนือศีรษะ อันเป็นการแสดงความเคารพอย่างลึกซึ้งต่อองค์พระมหากษัตริย์ ครั้นแล้วก็ลุกขึ้นเดินไปตามช่องทางระหว่างศาลาสองหลัง ซึ่งชุนนางบรรดาศักดิ์ชั้นสาม ชั้นสี่และชั้นห้าหมอบนั่งอยู่โดยสงบนั้น ต่อเมื่อไปถึงเชิงบันไดที่จะก้าวขึ้นไปสู่ท้องพระโรง เขาจะต้องทรุดตัวลงกลานด้วยเข่ากับมือเข้าไปในพระโรงคลั่ง แล้วหมอบอยู่เบื้องพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดินซึ่งประทับ พระบัลลังก์รัตนราชาอาสน์สูงจากพื้นสิบหรือสิบสองฟุต บนพระแท่นยกพื้นค่อนข้างกว้างที่พวกชุนนางผู้ใหญ่หมอบอยู่นั้น ราชทูตไปหยุดอยู่ที่เชิงแท่นยกพื้นนี้ ซึ่งอยู่ห่างจากพระราชบัลลังก์กว่าสามสิบฟุต ระหว่างตัวราชทูตกับแท่นยกพื้นนี้มีโต๊ะตัวหนึ่งตั้งคั่นอยู่ เป็นที่ตั้งตะลุ่มทองคำลูกใหญ่ ใส่เครื่องราชบรรณาการกับพระราชสาส์นที่ราชทูตนำมา พระราชสาส์นนี้นี้เจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้เปิดออกอ่านก่อนแล้ว เมื่อราชทูตกลานไปถึงที่ที่กำหนดไว้แล้วก็หยุดหมอบอยู่กับที่ ทนายคนสนิทของเอกอัครมหาเสนาบดีหยิบพระราชสาส์นจากบนโต๊ะนั้นขึ้นอ่านถวายพระเจ้าแผ่นดินด้วยเสียงอันดัง ครั้นได้ทรงทราบความในพระราชสาส์นนี้นั้นแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงมีพระราชบัญญัติสนธิสัญญาถามราชทูตถึงพระสุขภาพ

อนามัยของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้านายของเขา ตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์
ทุกพระองค์ด้วย โดยพระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งถามผ่านเจ้าพระยาพระคลัง
เจ้าพระยาพระคลังเชิญพระกระเสรับสั่งไปแจ้งให้เจ้าท่าทราบ เจ้าท่าหันไป
เจรจากับล่ำมเพื่อนำไปแปลข้อความให้ราชทูตเข้าใจต่อไป ราชทูตกราบทูล
ตอบพระกระเสรับสั่งถามไปกับล่ำมของตน และคำตอบนี้ก็ผ่านไปโดย
ลำดับจนกระทั่งถึงองค์พระเจ้าแผ่นดิน หลังจากที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสอบ
ถามข้อความบางประการและทรงได้รับคำตอบแล้ว โปรดให้นำมากำหนึ่ง
กับเลื้อยตัวหนึ่งมาพระราชทานแก่ราชทูต ครั้นแล้วก็เสด็จขึ้นท่ามกลางเสียง
แตรสังข์มโหระทึกประโคมครื้นเครง

ท่านเซอร์วาลิเออร์ เคอ โซมมอนด์ได้ทราบวิธีการต้อนรับราชทูตดังนี้
แล้ว เห็นว่าเป็นการไม่เหมาะสมที่ท่านจะต้องปฏิบัติไปตามธรรมเนียมเช่น
ว่านั้น จึงได้เชิญข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ติดตามมาในขบวนยาตราตามพระ
บรมราชโองการมาพบ และแถลงให้ทราบว่าท่านจะยินดีเป็นอันมาก ถ้า
สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขุนนางผู้ใหญ่
คนใดคนหนึ่งแห่งราชสำนัก มาเจรจาทำความตกลงกันด้วยเรื่องการเข้าเมือง
และการเข้าเฝ้าของท่าน เพื่อให้การนี้เป็นไปโดยไม่เสื่อมพระเกียรติและ
พระไมตรีจิตมิตรภาพของพระมหากษัตริย์ราชเจ้าทั้งสองพระองค์ ขุนนาง
เหล่านั้นตอบ ว่า พวกเขาจะได้นำความไปกราบเรียนเจ้าพระยา
พระคลัง เพื่อท่านผู้นั้นจักได้นำความขึ้นกราบทูลขอรับพระบรมราชวินิจฉัย
ต่อไป

พวกเขาได้กระทำได้ว่านั้นทุกประการ และพระเจ้าแผ่นดินโปรด
ตั้ง ม. ก้องสงฆ์ในทันทีทันใด พร้อมกับทรงเร่งรัดให้มาพบท่าน

ราชทูตเป็นการด่วน และให้ทำความตกลงกันถึงวิธีการต้อนรับในกรุงและในพระบรมมหาราชวังให้เป็นที่เรียบร้อยด้วยกันทั้งสองฝ่าย พระองค์เคยทรงประกาศต่อธารกำนัลแล้วว่า ไม่ทรงมีพระราชประสงค์จะใช้ชนบทรบเรียมอันเก่าแก่ดังที่เคยต้อนรับราชทูตประเทศโมกุล ประเทศเปอร์เซียและประเทศจีน และพระองค์โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศสคาดกระบี่เข้าไปในพระบรมมหาราชวังได้ และให้นั่งตั้งตัวตรงในที่เฝ้าได้ อันไม่เคยโปรดอนุญาตให้แก่ราชทูตคนใดมาแต่ก่อนเลย

ม. ก้องสตันซ์รู้สึกเป็นเกียรติแก่ตนมากในพระบรมราชโองการนี้ และได้มาพบ วาฬนา ท่านตามพระกระแสรับสั่งใช้ หลังจากได้โอภาปราศรัยกันตามสมควรแล้ว ม. เดอ โซมองต์ก็หันไปสนทนากับเรื่องการแปลงศาสนาของพระเจ้าแผ่นดิน อันเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของการแต่งทูตมาในครั้งนี้ ม. ก้องสตันซ์แสดงความประหลาดใจอยู่ และบอกท่านราชทูตว่าเป็นสิ่งที่เขามีความปรารถนาเป็นอย่างยิ่งที่สุดในโลกที่เดียวหากแต่ว่าเขายังมองไม่เห็นลู่ทางเลย พระเจ้าแผ่นดินทรงมีความผูกพันอยู่กับศาสนาแห่งบรรพชนของพระองค์เป็นที่ยิ่งนัก และพระองค์จะทรงประหลาดพระทัยมากที่เดียวต่อการทุลเกล้าฯ เสนอเรื่องที่มีได้มีการเตรียมการมาก่อน^๕ขึ้นไป เขาวิงวอนท่านราชทูตมิให้นำเรื่อง^๕ขึ้นกราบทูล ด้วยอาจเกิดความไม่เรียบร้อยขึ้นได้ในระหว่างเลี้ยวหัวต่อบัจจุบันนี้ และอาจไม่ทำให้เกิดประโยชน์โพธิผลอะไรขึ้นมาเลยก็เป็นได้ ท่านราชทูตตอบว่าท่านจะคิดดูก่อน แต่เป็นการยากนักหนาที่ท่านจะตัดรอนเหตุผลข้อใหญ่และข้อเดียวแท้ ๆ ของการเดินทางมาในครั้งนี้เสียได้

ครั้นแล้วเราก็พิจารณากันถึงวิธีการที่พวกขุนนางผู้มีตระกูลของท่าน ราชทูตจะต้องถือปฏิบัติในการเข้าเฝ้า ด้วยมีความประสงค์ว่า จะไม่นำตัว เข้าเฝ้าด้วยเลยให้รู้แล้วรื้ออคไปอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งหากจะนำเข้าเฝ้าด้วย แล้ว พวกเขาก็จักมีต้องเฝ้าในลักษณะหมอบคลานอันเป็นอิริยาบถที่ต่ำต้อย

ท่านราชทูตมีความประสงค์อย่างแน่วแน่ที่จะให้พวกขุนนางผู้มีตระกูล ได้เข้าเฝ้าด้วย และพวกเขาจะต้องอยู่ ณ ที่นั้นด้วยตลอดเวลาที่ท่านยังอยู่ แม้ ม. ก้องสตันซ์จะพยายามชี้แจงเหตุผลสักเท่าไรๆ เป็นสิ่งใหม่ไม่เคยปรากฏ ในราชสำนักสยามมาแต่ก่อนเลยก็ตาม และพระเจ้าแผ่นดินคงจะทรงลำบาก พระทัยมากต่อการผ่อนผันให้เป็นอย่างนั้นได้ ด้วยแม้แต่ราชทูตของพระเจ้ากรุงตังเกี๋ยและราชทูตของพระเจ้ากรุงญวนก็ยังต้องคลานขึ้นบันไดท้องพระโรง และหมอบเฝ้าอยู่ตรงหน้าที่ประทับ แต่ท่านราชทูตยืนอย่างเด็ดเดี่ยว และกล่าวแถมท้ายว่าท่านไม่สามารถที่จะเข้าเฝ้าได้ ถ้ามิได้รับอนุมัติตาม เงื่อนไขประการนี้ และเพื่อให้เกิดการรอมชอมกันได้ ท่านก็ยอมให้ความ ตกลงด้วยในข้อที่ว่าพวกขุนนางผู้มีตระกูลจะมียืนอยู่ต่อหน้าที่ประทับพวกเขา จะได้พากันเข้าไปในท้องพระโรงก่อนเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออก และจะให้ขุนนางเหล่านั้นนั่งลงบนพรมในขณะที่พระเจ้าแผ่นดินปรากฏพระองค์ขึ้นบนพระราชอาสน์ ฝ่ายเสนาบดีเห็นว่าข้อเสนอนี้มีเหตุผลสมควร อยู่ แต่โดยที่เขาทราบดีว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงมีความละเอียดอ่อนในเรื่องมรรยาทนี้เพียงไร เขาจึงขอร้องท่านราชทูตขอเวลาให้เขานำความไป กราบทูลพระกรุณาก่อน หลังจากได้ปรึกษาหารือกันอยู่เป็นเวลาช้านานแล้ว ทั้งสองฝ่ายก็จากกันไปด้วยความรักใคร่ชอบพอกและด้วยความเป็นมิตรอันสนิท ม. ก้องสตันซ์จัดการเรื่องนี้มีสัมฤทธิ์ผล พระเจ้าแผ่นดินทรงอนุญาตให้ตามที่

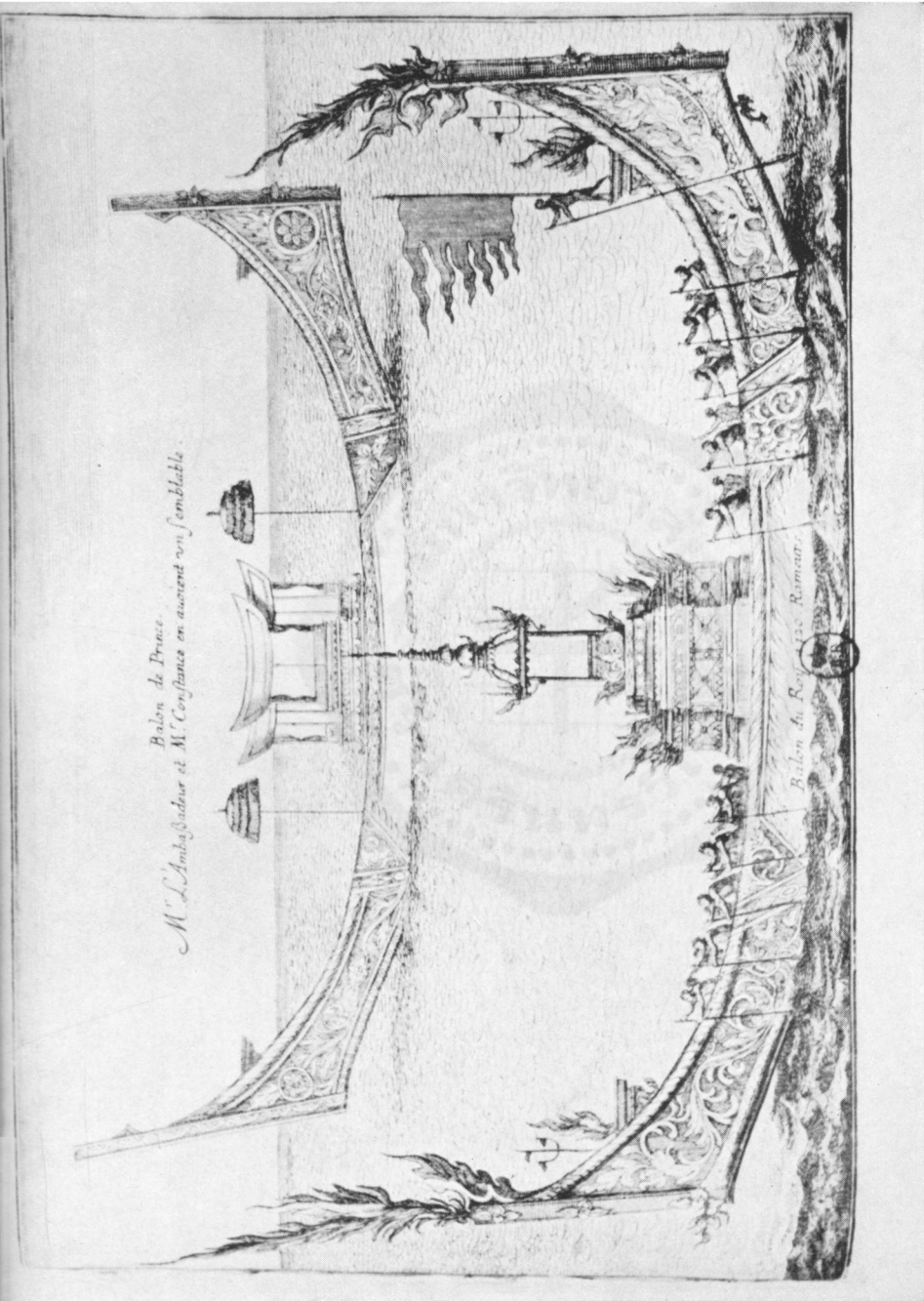
ท่านราชทูตขอลงทุกประการ เพื่อให้มีเวลาฝึกเตรียมการเข้าสู่พระนครให้เป็นทีเรียบร้อยไปแต่โดยสถานเดียว

อีกสองวันต่อมา ชาวชาติต่างๆ ในภาคพื้นบูรพาทิศซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในประเทศสยาม แต่ละชาติใครจะแสดงไมตรีจิตอันสูงส่งที่พวกตนมีอยู่ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส มีอยู่ด้วยกันถึงสี่สิบชาติจากประเทศต่างๆ ในชมพูทวีป ร่วมกันประกอบพิธีให้มโหฬารยิ่งขึ้นไปอีก ด้วยการแห่กันมาด้วยเรือบัลลังก์เป็นอันมาก ตกแต่งประดับประดาต่างๆ กัน มาแสดงความชื่นชมยินดีต่อท่านราชทูต วันรุ่ง โดยบัญชาของ ม. ก็องสแตงซ์ มีเรือบัลลังก์ขนาดใหญ่สี่ลำมา แต่ละลำมีฝีพายถึงแปดสิบคน ซึ่งเราไม่เคยเห็นเช่นนั้นมาก่อน สองลำแรกนั้นหัวเรือทำรูปเหมือนม้าน้ำ ปิดทองทั้งลำ เมื่อเห็นมันมาแต่ไกลในลำน้ำนั้นดูคล้ายกับว่ามันมีชีวิตชีวา มีเจ้าหน้าที่กองทหารรักษาพระองค์สองนายมาในเรือทั้งสองลำเพื่อรับเครื่องราชบรรณาการของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ครั้นบรรทุกเสร็จแล้วก็ถอยออกไปลอยลำอยู่กลางแม่น้ำอย่างสงบเงียบ และตลอดเวลาที่ลอยลำอยู่นี้ ไม่มีเสียงใดเลยบนฝั่ง และไม่มีเรือลำใดเลยแล่นขึ้นล่องในแม่น้ำ เป็นการแสดงความเคารพต่อเรือบัลลังก์หลวงและเครื่องราชบรรณาการที่บรรทุกอยู่นั้น

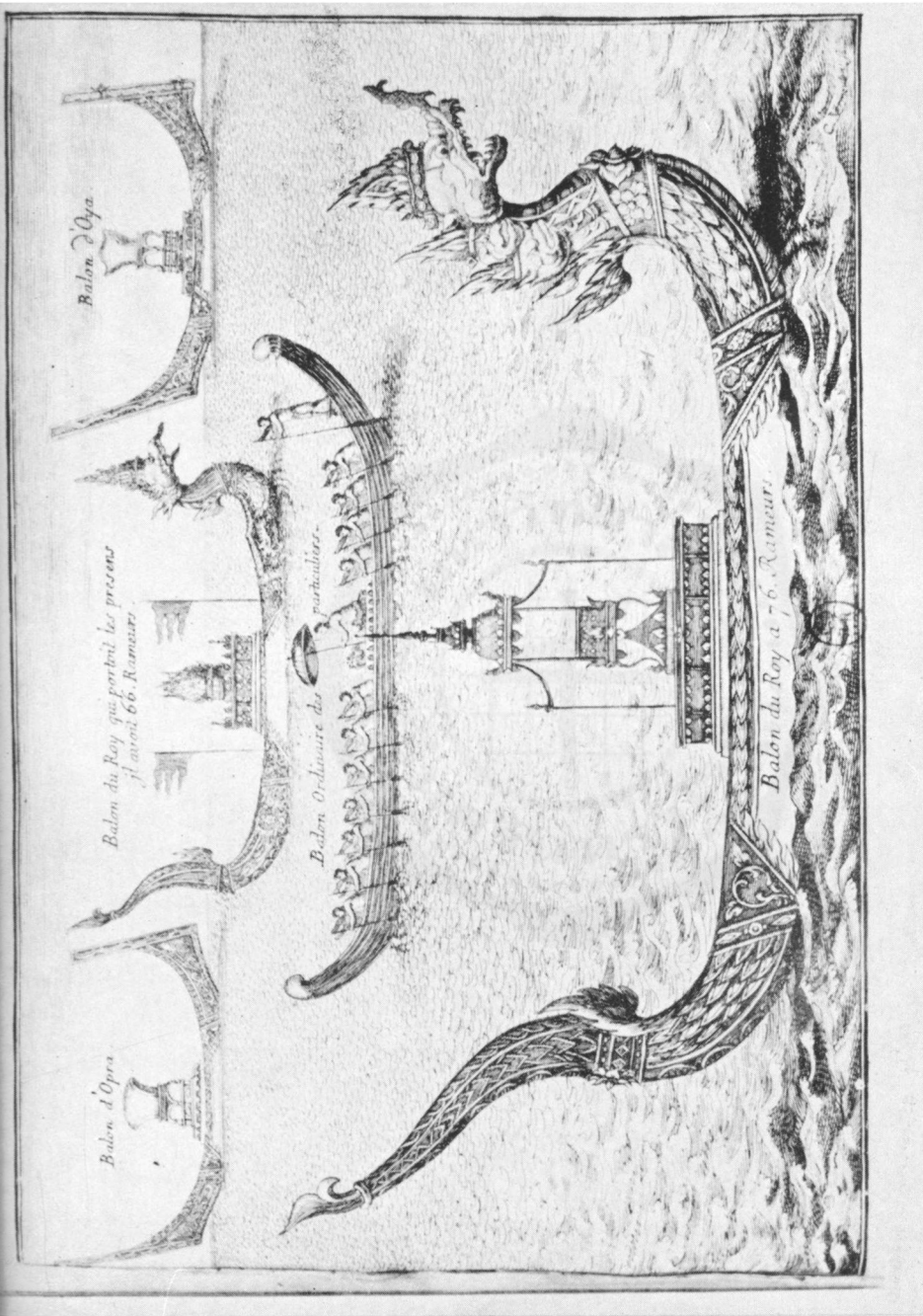
เมื่อวันก่อนกำหนดที่ท่านราชทูตจะยาตราเข้าสู่พระนครหลวงแห่งประเทศสยามและการเข้าเฝ้าครั้งแรกนั้น พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสแต่งตั้งขุนนางชั้นผู้ใหญ่แห่งราชสำนักสองท่านเป็นผู้ร่วมการยาตราไปด้วยในวันรุ่งขึ้น ท่านแรกนั้นชื่อออกญาพระเสด็จ (Oya Prasedet) และอีกท่านหนึ่งชื่อพระยาเทพเดชา (Peya Tep de Châ) ท่านผู้นี้เป็นลูกพี่ของพระเจ้ากรุงกัมพูชา และออกญาพระเสด็จนั้นเป็นหัวหน้าสังฆการีของพระภิกษุสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร

จักร มีอำนาจหน้าที่ตัดสินอธิกรณ์และลงโทษได้เมื่อกระทำความผิด เป็นตำแหน่งที่สำคัญตำแหน่งหนึ่งในแผ่นดิน

เขาได้นำเรือบัลลังก์หลวงมาด้วยสิบหกลำ กับเรือกองทหารรักษาพระองค์อีกหกลำ มีขุนนางชั้น ๓ ชั้น ๔ ชั้น ๕ มาด้วยอีกสี่สิบนายในเรือบัลลังก์ของตน เพื่อนร่วมคิดตามเรือบัลลังก์ที่ท่านราชทูตนั่งไปซึ่งเป็นเรือลำงามที่สุดของพระเจ้าแผ่นดิน เราเริ่มตั้งขบวนกันในลำแม่น้ำราวตอนแปดโมงเช้า เรือขุนนางชั้นผู้น้อยนำขบวนไปข้างหน้าเป็นคู่ ๆ ทั้งระยะห่างกันพองามรวมสี่สิบลำ ต่อจากนั้นก็เป็นเรือของท่านขุนนางชั้น ๒ กับชั้น ๓ อีกสิบหรือสิบสองลำ เป็นขุนนางที่ติดตามมาแต่บางกอก ครั้นแล้วจึงถึงเรือบัลลังก์ของข้าราชการผู้ใหญ่สองนายซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงจัดส่งมาเมื่อเย็นวานนี้เพื่อเป็นเรือนำลำของท่านราชทูต ทั้งระยะห่างกันมากสักหน่อยแล้วจึงถึงขบวนเรือสลำที่บรรทุกเครื่องราชบรรณาการ แล้วก็ถึงลำที่เชิญพระราชสาส์น ตอนนี้อยู่ห่างจากลำอื่น ๆ มาก คัวว่าเมื่อก่อนที่จะออกจากখনอนหลวงนั้น เพื่อบรรทุกให้เป็นไปตามประเพณีนิยมของประชาชนพลเมือง ท่านราชทูตจะต้องเชิญพระราชสาส์นด้วยความเคารพอย่างสูง ไปมอบให้แก่เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี (Abbe de Choisi) นำไปประดิษฐานไว้ในเรือบัลลังก์ลำใหญ่ซึ่งจัดมาโดยเฉพาะสำหรับเชิญพระราชสาส์น ต่อจากนั้นท่านราชทูตจึงตามไปในเรือบัลลังก์ปิดทองทั้งลำอร่ามเรืองของท่าน ขวาช่ายมีเรือแซงรักษาการณ์ขนานไปข้างละหกลำ มีแตร มโหระทึกและเครื่องดุริยางค์อย่างอื่นประโคมอย่างเดียวกับเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินออกสู่สาธารณะ ติดตามด้วยเรือบัลลังก์หลวงสี่ลำบรรทุกพวกขุนนางผู้มีตระกูลในคณะทูต กับบริวารของท่านราชทูต ถัดจากนั้นก็สับสนไปด้วย

ลำนำ เรือราชทูตและม. กองสดั้ง
ลำนำ เรือพระที่นั่งพระเจ้านเรนทรเมศ ๑๒๐ คน

ลำานกลาง เรอพระทงเงญเรอขรารบรารการมฟพาย ๖๖ คน ลำานซ้าย เรอออกพระ
 ลำานขวา เรอออกญา ลำกลาง เรอสามญชน ลำาง เรอพระทง ฟพาย ๗๖ คน

Baton des Envoyez du Roy

Baton du Corps du Roy de France en action la lettre du Roy.

บน เรือผู้แทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน
ล่าง เรือเชิญพระราชสาส์น

เรือบัลลังก์ขนาดใหญ่และขนาดย่อมของชาวชาติต่างๆ แออัดยัดเยียดกันอยู่ในแม่น้ำ (Mênam) ซึ่งเป็นชื่อแม่น้ำอันมีความหมายในภาษาสยามว่าแม่กงคา (Mère des eaux) ขบวนอันยืดยาวของเรือบัลลังก์หลวงซึ่งเคลื่อนที่ไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อยนี้มีจำนวนถึงร้อยห้าสิบลำ ผนวกกับเรือลำอื่นๆ เข้าอีกก็แน่นแม่น้ำแลไปได้สุดสายตา อันเป็นทัศนียภาพทั้งงามหนักหนา เสียยังเห็นแสดงความยินดีตามธรรมเนียมนิยมของชาวสยามอันคล้ายจะรุกไล่เข้าปะกับข้าศึกนั้น ก้องไปทั้งสองฝั่งฟากแม่น้ำซึ่งมีประชาชนพลเมืองล้นหล้าฟ้ามีตมาคอยชมขบวนयाตราอันมหิพารน้อย

มีแต่พวกปอร์ตูกีสเท่านั้นที่มีได้ปรากฏตัวให้เห็น ยกเว้นอยู่สามหรือสี่คนเท่านั้นที่เป็นนายทหารอยู่ในหน่วยรบของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม พวกเขายังว่าที่ท่าเช่นนี้ก็เพื่อให้เหมือน ๆ กับพวกชาวฝรั่งเศส ซึ่งเมื่อสองปีก่อนนี้หาได้มาต้อนรับการเข้าเมืองของราชทูตปอร์ตูกีสไม่ มีแต่หลวงพ่อบุชอาเรชบาทหลวงคณะเยซูอิตรูปเดียวเท่านั้นซึ่งชรามากแล้วและทุพพลภาพอยู่ด้วย จึงไม่สามารถที่จะมาแสดงความเคารพต่อท่านราชทูตได้ บาทหลวงชาวผู้ใจใญ่รูปนี้ได้แสดงความยินดีไปตามประสาของท่านตามแต่จะได้ด้วยการให้รำระฆังตอนที่ ๖ ผ่านโบสถ์ของพวกเราไป

โรงคลังสินค้าของฮอลันดาซึ่งตั้งอยู่ทางฟากโน้นของแม่น้ำ กับเรือสินค้าของเขาลำหนึ่งซึ่งจอดทอดสมอยู่ใกล้ ๆ กันนั้น ได้ยิงปืนใหญ่สลุทท่านราชทูตอย่างกึกก้อง ทางกรุงศรีอยุธยาก็เช่นเดียวกันเมื่อท่านผ่านบ้อมปืนบ้อมแรกไป และบริษัทรัฟเฟิลก็ให้เรือสินค้าของตนซึ่งตกแต่งด้วยธงทิวปลิวไสว ยิ่งสลุทให้ถึงสองครั้งเมื่อผ่านตอหนาไปและตอหนาจากลับจากเข้าเฝ้าแล้ว

หลังจากที่ได้เล่นเลียบกำแพงพระนครไปชั่วระยะหนึ่งแล้ว ก็ไปถึงท่าจอดเรืออันอยู่ห่างจากพระบรมมหาราชวังหนึ่งในสี่ของลิเออ ม. ก้องสตันซ์ มาบัญชาการและคอยต้อนรับท่านราชทูตอยู่ที่นั่น ครั้นมีผู้ไปแจ้งให้ทราบ ว่าเรือบัลลังก์ใกล้จะถึงท่าเข้ามาแล้ว เขาก็ขึ้นช้างนำหน้าช้างศึกอีกสี่สิบ เชือกมาเข้าแถวที่ริมฝั่ง และเมื่อท่านราชทูตขึ้นจากเรือนั้น หลังจากได้ กราบถวายบังคมเรือบัลลังก์ลำที่เชิญพระราชสาส์นแล้ว เขาก็ลงจากหลังช้าง ตรงเข้าไปหา ฯ พณ ฯ และทั้งสองก็ถ้อยทีถ้อยปฏิบัติสนทนากันอยู่ แล้ว ท่านราชทูตก็จะไปอัญเชิญพระราชสาส์นจากเรือที่เชิญมา หากปรากฏว่ามี ขุนนางผู้หนึ่งได้อัญเชิญขึ้นมาบนบกเสียก่อนแล้ว พร้อมด้วยพระมณฑป ทองคำที่บรรจุพระราชสาส์นนั้น ขุนนางผู้น่าสงสารคนนั้นได้ประกอบกรรม ทำผิดพลาดเป็นข้อใหญ่ด้วยสำคัญว่าตนทำถูกต้องที่อยู่แล้ว เขาได้รับโทษ ในทันทีทันใดนั่นเอง โดยถูกลงอาญาให้สักระยะ ในขณะที่รอรับอาญาที่ หนักกว่านี้อยู่ตามบทพระอัยการ ด้วยว่าในการทูตทางประเทศภาคตะวันออก นั้น เขามีการแสดงความเคารพเป็นสถานอื่นสำหรับพระราชสาส์น ไม่เหมือนกับที่แสดงตัวต่อราชทูต เขาถือว่าพระราชสาส์นนั่นเป็นกระแสพระราช คำรัสของพระมหากษัตริย์ ส่วนราชทูตเป็นแต่เพียงผู้เชิญมาเท่านั้น ท่านเซอร์วาลิเออร์ เดอ โชมองต์จึงหยิบพระราชสาส์นนั้นมามอบให้แก่เจ้า- อธิการโบสต์ เดอ ชัวซี เป็นผู้เชิญไปวางไว้ด้วยความเคารพอย่างสูงบน ราชรถปิดทองคันหนึ่งในพระมณฑปยอดแหลม ซึ่งจะนำไปจนกระทั่งถึง ทวารพระบรมมหาราชวัง

หลังจากพิธีการนี้แล้ว ท่านราชทูตก็ขึ้นนั่งในเก้อทำแขนปิดทอง ตัวหนึ่งซึ่งตั้งอยู่บนแท่นปูพรมงดงาม และมีหมอนพิงเป็นกำมะหยี่ มีพนัก-

งานสิบคนหาม แวดล้อมด้วยขุนนางเดินตามไป ยกเว้นขุนนางสองนายที่
ขึ้นเสลี่ยงเกี้ยวหามที่ต่ำระดับกว่าขุนนางข้างไปด้วยนั้น เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ
ซัวซี ตามไปในเกี้ยวคนหามทาสี่แดง ประดับตกแต่งด้วยงาช้าง เหล่า
ขุนนางผู้มีตระกูลชั้นนั้หลังม้าที่เขาจัดเตรียมไว้ให้เหาะย่างตามไป ขบวน
แห่มีสิ่งแปลกตาเป็นพิเศษอยู่ เริ่มต้นขบวนด้วยช้างศึกสี่สิบเชือก นำหน้า
ไปบนเส้นทางระหว่างเหล่าทหารหอกกับทหารปืนคาบศิลาเรียงรายอยู่เป็น
สองแถวตามแนวถนนสายใหญ่อันยาวเหยียด จากท่าหน้าไปยังพระบรมมหา-
ราชวัง ต่อจากนั้นจึงเป็นหน่วยทหารรักษาการณ์และนายทหารของเจ้าเมือง
กับขุนนางเป็นอันมากขี่ม้าตามไป ม. ก้องสตังซ์ตามหลังไปบนหลังช้าง
นำหน้าราชรถที่อัญเชิญพระราชสาสน์ ซึ่งเมื่อผ่านไปปรากฏที่ตรง
ไหน ประชาชนพลเมืองที่นั้อยู่กับพื้นก็จะกราบถวายบังคมด้วยเบญจางค-
ประดิษฐ์เป็นระยะๆ ไป ถัดจากราชรถนี้ ก็ถึงพลเตรสามคนของท่าน
ราชทูตนั้อยู่บนหลังม้า แต่งเครื่องแบบงดงาม และท่านราชทูตนั้นปรากฏ
ตนอยู่ในที่สูงเด่นราวกับว่านั้อยู่บนบัลลังก์ ท่านแต่งกายด้วยชุดผ้าทาสีแดง
เพลิงปักคันทอง เป็นประกายงามนัก ท่านเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ซัวซี
ตามไปในเสลี่ยงเปิดประทุน ในชุดเสื้อขาวอย่างทีนักบวชแต่งในโบสถ์สวม
ทับเสื้อกระโปรงยาวสีคำ และสวมหมวกครอบ พวกขุนนางผู้มีตระกูลขี่ม้า
ประดับพราวไปด้วยทองคำและเงิน ติดตามด้วยพนักงานรับใช้ประจำตัวท่าน
ราชทูตกับคนรับใช้อีกเป็นอันมาก แต่งกายสะอาดเรียบร้อยเดินตามไป ปิด
ท้ายขบวนด้วยประชาชนพลเมืองเป็นจำนวนมากอย่างไม่น่าเชื่อติดตามไป
อย่างสงบเงียบ

พระบรมมหาราชวังของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้นมีอาณาบริเวณกว้างขวางมาก แต่สถาปัตยกรรมนั้นไม่ค่อยมีกฎเกณฑ์หรือลัทธิเหมือนสถาปัตยกรรมของเรา เป็นลานใหญ่มีกำแพงล้อมรอบกับสิ่งปลูกสร้างเป็นหลังๆ ไป ด้านหนึ่งเป็นที่พักอาศัยของพวกทหารล้อมวัง อีกด้านหนึ่งมีโรงเป็นอันมากเป็นที่อยู่ของช่าง มีเจดีย์ทั้งใหญ่และย่อมรูปร่างต่างๆ กันน่าดูพอสมควร เมื่อไปถึงทวารวังชั้นแรกนั้น ทุกคนก็พร้อมกันลงจากพาหนะและทำนาราชทูตไปเชิญพระราชสาส์นจากราชรถชัย (char de triomphe) มามอบให้เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวชีถือไว้

เราเข้าไปในลานพระราชฐานชั้นนอกเรียงตามลำดับขบวนที่จัดมา ด้านหนึ่งมีช่างศึกห้ำสับเชือกแต่งคชาภรณ์ประดับด้วยทองคำครบถ้วน อีกด้านหนึ่งเป็นทหารรักษาพระองค์สองกองพันแปรขบวนอยู่แปดร้อยคน จากนั้นก็เข้าไปในพระราชฐานชั้นสอง มีช่างศึกเปดเชือก กับกองร้อยทหารชาติมัวร์ขี่ม้าถือหอก ทำทางทะมัดทะแมงดี ในลานพระราชฐานชั้นสามมีช่างหกลสับเชือก แต่งคชาภรณ์อันมีค่ากว่าพวกแรกเสียอีก กับทหารรักษาพระองค์สองกองพันเต็มอัตราศึกคือสองพันคน เมื่อเข้าไปในลานพระราชฐานชั้นที่สี่ซึ่งทางเดินปูเสื่อไว้ครึ่งหนึ่งนั้น มีทหารสองร้อยคนหมอบอยู่ ถือดาบทำด้วยทองคำและตะมับค (tambag) เรียกในภาษาปอร์ตุเกสว่า Os braços pintados เพราะเหตุที่พวกเขาเหล่านี้ทาแขนไว้ด้วยสีแดง ทหารเหล่านี้เป็นฝัฟายประจำเรือบัลลังก์พระที่นั่ง เช่นเดียวกับทหารรักษาชายฝั่ง ลา มางซ์ (la Manche) ฉะนั้นแล ในศาลาสองหลังด้านหน้า มีกองทหารรักษาพระ-

* ช่องแคบในมหาสมุทรแอตแลนติก ซึ่งคั่นประเทศฝรั่งเศสกับประเทศอังกฤษ

องค์ชาวเปอร์เซียหัวรัยคน นั้งขัดสมาธิอยู่กับพื้น ค่ายว่าในพระบรมมหาราชวังนั้นมีกฎห้ามไว้มิให้ผู้ใดยืนอยู่เว้นเสียแต่จะเดินไปเท่านั้น และทหารชาวสยามทุกคนก็ลงนั่งยองๆ ถืออาวุธไว้ตรงหน้า

ในลานพระราชฐานชั้นที่ห้าที่เราเข้าไปนั้น ปูเสื่อเนื้อละเอียดไว้โดยตลอด เป็นที่หมอบเฝ้าของขุนนางชั้น ๓ ชั้น ๔ และชั้น ๕ ห่างจากนั้นไปเล็กน้อยเป็นที่หมอบเฝ้าของบรรดาขุนนางชั้น ๒ บนพรมเปอร์เซีย หลังจากที่ได้ผ่านบรรดาขุนนางทั้งนั้นไปจนสุดลานแล้ว ก็ถึงเชิงบันไดแห่งหนึ่ง ทางเบื้องขวามีข้างสองเชือกประดับคชาภรณ์ล้วนด้วยทองคำ ทางเบื้องซ้ายมีม้าเปอร์เซียหกตัว ซึ่งส่วนหนึ่งของอานและโกรนเป็นทองคำทึบ บังเหียนประดับด้วยไข่มุก เพชร ทับทิมและมรกต ท่านราชทูตหยุดลงที่ตรงนี้ และบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลก็ขึ้นไปในพระโรงคัลซึ่งพระเจ้าแผ่นดินยังมีได้เสด็จออก ลงนั่งบนพรมเปอร์เซียตรงหน้าพระราชบัลลังก์ที่ประทับ ห่างอยู่ยี่สิบก้าวตามที่ตกลงกันไว้ อันพระราชบัลลังก์นั้นที่แท้แล้วก็คือช่องพระบัญชาชรขนาดใหญ่ สูงจากเหนือแท่นยกพื้นขึ้นไปเจ็ดหรือแปดฟุต อยู่ตรงกลางคานพระโรงคัล ทางขวามือและทางซ้ายมือมีฉัตรใหญ่สองฉัตร ทำด้วยผ้าเนื้อสีทอง ซ้อนกันอยู่เจ็ดหรือแปดชั้น ฉัตรนั้นเป็นทองคำทึบ และสูงเกือบจรดเพดาน ท่านมุขนายกมิซซัง เดอ เมเทลโลโปลิส เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนน์ กับ ม. วาเชต์ ได้เข้าไปนั่งในพระโรงคัลอยู่ก่อนแล้วเช่นเดียวกับพวกขุนนางผู้มีตระกูล เบื้องหลังเก้าอี้ที่เขาจัดไว้ให้ท่านราชทูต ในพระโรงคัลนี้มีบรรดาเจ้านาย เสนาบดีผู้ใหญ่และขุนนางชั้น ๑ หมอบเฝ้าอยู่ ลดหล่นไปทั้งขวาและซ้ายตามลำดับยศถาบรรดาศักดิ์ของตน

ในราชสำนักสยาม มีบุคคลชั้นเจ้านายอยู่สามประเภท ประเภทแรก เป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้ากรุงกัมพูชากับเจ้าประเทศราชอื่น ๆ ที่ขึ้น แก่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ประเภทที่สองเป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์เจ้ามหาชีวิตแห่งประเทศลาว เจ้านครเชียงใหม่ (Chiamay) และบังคา (Banca) ซึ่งได้ตัวมาเป็นเชลยจากงานพระราชสงคราม กับบางองค์ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารด้วยความสมัครพระทัย ประเภทที่สามได้แก่บุคคลที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้า เจ้านายเหล่านี้มีพานทองคำและพานเงินตั้งอยู่ตรงหน้าของตนเป็นเครื่องหมายแสดงฐานันดรศักดิ์ และหมอบก้มอยู่อย่างเจียนชิดบอพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออก เมื่อได้เข้าประจำที่กันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว อีกครู่หนึ่งก็ได้ยินเสียงประโคมด้วยเศรสังข์ มโหระทึกกับเครื่องดุริยางค์อย่างอื่นอีกดังขึ้น ชาวบ้านไซพระวิสูตรเผยให้เห็นราชบัลลังก์ที่พระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ ได้เห็นพระองค์แก่กับพระองค์ท่านนั้น ส่วนที่ต่ำกว่านั้นลงไปถูกขอบพระสีหบัญชรบังไว้ บรรดาขุนนางทั้งปวงที่หมอบอยู่ต่างพากันขยิบตัวขึ้นคุกเข่า พนมมือขึ้นเหนือศีรษะแล้วก้มลงกราบถวายบังคมจนหน้าผากจรดพื้น พระเจ้าแผ่นดินทรงสวมพระมหาพิชัยมงกุฏอันแพรวพราวไปด้วยอัญมณี พระมหามงกุฏนั้นเป็นพระมาลาทรงสูงมียอดแหลม มีเกี้ยวทองคำ ๓ ชั้นรัดในระยะห่างกันพอสมควร ทรงสวมพระธำมรงค์เพชรเม็ดใหญ่ที่นิ้วพระหัตถ์หลายวงส่งประกายวาววับ ฉลองพระองค์สีแดงพื้นสีทอง ฉลองพระองค์ชั้นนอกเป็นทองโปร่งมีกระดุมเพชรเม็ดใหญ่ทั้งหมัดขึ้นผนวกกับพระอาการกระฉับกระเฉง ทะมัดทะแมง กับพระอาการแย้มพระสรวลอยู่เป็นนิจเข้าด้วยแล้วก็ทำให้พระองค์ทรงมีพระราศีและสง่าผ่าเผยเป็นที่ยั้งนั้

พอได้ยินเสียงประโคมกังขึ้นเป็นอาณัติสัญญาณแจ้งให้ทราบว่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกแล้ว ท่านราชทูตก็ก้าวเข้าไปในพระโรงคัลที่ ทิดตามเข้าไปด้วยโดยเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวชี กับ ม. ก้องสัทธัง เมื่อก้าวเข้าไปได้สีก้าว และเงยขึ้นสบพระเจ้าแผ่นดินราวกับว่าเพิ่งได้เห็นเป็นครั้งแรกแล้ว ท่านราชทูตก็ถวายคำนับ เมื่อก้าวเข้าไปถึงกลางพระโรงคัลถวายคำนับอีกครั้งหนึ่ง แล้วถวายคำนับอีกเป็นคำรบที่สามเมื่อก้าวเข้าไปหยุดอยู่ชัคเก้อที่เขาคัดเตรียมไว้ให้ท่าน พระเจ้าแผ่นดินทรงตอบการถวายคำนับทุกครั้งด้วยการน้อมพระองค์ลงเล็กน้อยด้วยสีพระพักตร์อันยิ้มแย้มและเปิดเผย ครั้นแล้วท่านราชทูตก็เริ่มกล่าวคำกราบบังคมทูล และเมื่อได้กล่าวคำแรกออกไปแล้ว ท่านก็ลงนั่งและสวมหมวกเข้าไว้

ขอเดชะพระบารมีใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ท้าวว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งในปัจจุบันนี้ทรงเป็นที่เลื่องลือไปในสากลโลกด้วยความทรงมีชัยอันยิ่งใหญ่ และด้วยสันติสุขที่พระองค์ท่านโปรดพระราชทานแก่อริราชศัตรูอยู่เป็นนิจ เบื้องหน้าแสนยานุภาพอันเกรียงไกรของพระองค์นั้น ได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมบัญชาให้ข้าพระพุทธเจ้ามาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เพื่อยืนยันในพระไมตรีจิตสนิทสนม ที่พระองค์ท่านทรงมีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโดยเฉพาะเจาะจง พระองค์ท่านทรงตระหนักในคุณธรรมอันประเสริฐ การปกครองราชอาณาจักรโดยทศพิธราชธรรม ความยิ่งใหญ่แห่งรัฐสยามณฑลของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และสิ่งซึ่งใต้ฝ่าละ-

ของธูลีพระบาททรงปรารภนาที่จะแสดงให้ประจักษ์ต่อพระองค์ท่านโดยเฉพาะพิเศษโดยผ่านทางเอกอัครราชทูตของไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท คือพระไมตรีจิตที่ทรงมีอยู่ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของข้าพระพุทธเจ้า อันได้รับการยืนยันจากพระมหากษัตริย์คุณที่ได้พระราชทานพระอภิบาลแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ท่านอยู่เป็นนิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่บรรดาขุนนางมิชชังที่ห้อมล้อมข้าพระพุทธเจ้าอยู่บัดนี้ ผู้เป็นเสนางคบดีแห่งพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้พระองค์นั้น

นอกจากนี้แล้ว ยังมีปัจจัยที่สำคัญๆ อีกหลายประการนักที่ไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงแสดงให้ประจักษ์ซึ่งพระไมตรีจิตต่อพระองค์ท่าน และพระองค์ท่านก็ทรงปรารภนาที่จะสมนาพระกรุณาคุณเท่าที่อยู่ในวิสัยของพระองค์จะทรงกระทำได้ ด้วยพระเจตนารมณ์ดังนี้แล พระองค์ท่านจึงทรงพร้อมที่จะเจริญราชสัมพันธ์ไมตรีกับไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท โดยการส่งข้าแผ่นดินของพระองค์ท่านมาเพื่อธำรงและเพิ่มพูนการพาณิชย์ และเพื่อแสดงโดยทุกวิถีทางให้ไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงประจักษ์ในมิตรภาพอันแท้และเพื่อเริ่มความสัมพันธ์อันสนิทระหว่างราชบัลลังก์ทั้งสองซึ่งอยู่ห่างไกลกันด้วยมหาสมุทรกันไปใ้ในภายภาคหน้า แต่ไม่มีสิ่งไรที่จะกระชกความตกลงใจและเชื่อมสัมพันธ์ภาพต่อกันให้เหนียวแน่นมั่นคงได้ดีเท่าการธำรงอยู่ในศรัทธาปสาทการอย่างเดียวกัน

เพื่อเหตุนี้โดยเฉพาะนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของข้าพระพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระปรีชาญาณสุขุมคัมภีรภาพ ผู้โปรดพระราชทานแต่ข้อแนะนำอันประเสริฐแก่กษัตริย์ราชพันธมิตร ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมมีพระราชบัญชาใช้ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้แทน

พระองค์มาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระองค์ท่านทรงขอร้องในฐานะที่ทรงเป็นพระสหายที่แท้จริง เพื่อพระเกียรติคุณอันแท้ของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ให้ฟังถึงว่าชาติยราชอันสูงสุดที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงได้รับอยู่ในพิภพนี้ ย่อมมาจากพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้แต่พระองค์เดียว กล่าวคือพระผู้เป็นเจ้าผู้ทรงพระเชษฐาภาพ นรินทร์และอนันต์ดั่งที่พวกคริสตังยอมรับนับถือ ซึ่งเป็นพระผู้เป็นเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ทรงบันดาลให้กษัตริย์ทั้งหลายทั้งมวลได้เสวยราชย์ในพิภพนี้ และเป็นผู้จัดระเบียบชะตากรรมของมวลมนุษย์

น้อมถวายพระเกียรติศักดิ์อันยิ่งใหญ่ของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทต่อพระผู้เป็นเจ้าผู้ครองสวรรค์และพิภพ เป็นการกระทำที่มีเหตุผลเหนือกว่าที่จะไปน้อมถวายแก่ทวยเทพหรือพระเจ้าอื่น ๆ ที่บูชากันอยู่ในภาคบูรพาทิศ ซึ่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทผู้ทรงมีพระปรีชาญาณอันเฉียบแหลมลึกซึ้งย่อมจะทรงเห็นแล้วว่าพระเจ้าเหล่านั้นไม่สามารถที่จะบันดาลอันใดให้ได้สักประการเดียว

หากใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจักทรงเห็นพระผู้เป็นเจ้าได้แจ่มชัดยิ่งขึ้น ถ้าจะทรงพระกรุณารับคำชี้แจงสักไม่กี่เพลาจากบรรดามุขนายกมิชซัง และพระบาทหลวงมิชซังอื่น ๆ ซึ่งอยู่ ณ ที่นี้ ข้าพเจ้านายอดยั้งที่ข้าพระพุทธเจ้าจักพียงนำกลับไปกราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของข้าพระพุทธเจ้าก็คือ ข้าพเจ้าที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงมีความเชื่อดีในพระสัจธรรม และทรงศึกษาพระคริสตศาสนาอยู่ อันจะทำให้พระองค์ท่านทรงสรรเสริญและทรงมีพระไมตรีจิตต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเพิ่มยิ่งขึ้นเป็นอเนก และอันจะเป็นการกระตุ้นข้าแผ่นดินของพระองค์ท่านให้เร่งกัน

มาสู่รัฐสืมามณฑลของไต้เผ่าละออธงฤดีพระบาท และในที่สุดก็เป็นการเพิ่มพูนพระเกียรติคุณ ด้วยว่าด้วยประการฉะนี้แล ไต้เผ่าละออธงฤดีพระบาทจักได้เสวยสุขอันเป็นนิรันดร์ในสรวงสวรรค์ หลังจากที่ได้เสวยราชย์ด้วยความรุ่งโรจน์อยู่ในพิภพนี้แล้ว

ท่านมุขนายกมิชซังได้แปลถ่ายความเป็นภาษาปอร์ตุเกสให้ ม. ก็องสตันซ์ฟัง ด้วยข้อความใกล้เคียงกันกับคำกราบทวยบังคมทูลของ ขณว และ ม. ก็องสตันซ์ ก็ได้แปลข้อความเป็นภาษาสยามถวายต่อพระเจ้าแผ่นดินอีกทอดหนึ่ง โดยอยู่ในอิริยาบถหมอบในท่าแสดงความเคารพ เช่นเดียวกับบรรดาเจ้านายกับขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งหมอบเฝ้าอยู่ในศาลาทั้งสองหลังที่อยู่ใกล้เคียงแต่ต่างมาห้อยหนึ่งนั้น เป็นการยากที่จะพรรณนาให้ถูกต้องได้ถึงความโสมนัสปรีดาที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงแสดงให้ประจักษ์ในโอกาสนี้ และตลอดวันทั้งวัน

ท่านราชทูตนั้นเมื่อเข้าไปในพระโรงคัล มีความประหลาดใจเป็นอันมากที่ได้เห็นพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ในที่สูงกว่าตนเหลือเกิน และรู้สึกลำบากใจเป็นอันมากที่มีผู้ใดแจ้งให้ท่านทราบมาแต่ก่อน ซึ่งเมื่อกล่าวคำกราบทวยบังคมทูลแล้ว ก็จักต้องเชิญพระราชสาส์นแห่งพระสวามินทร์ของท่านถวายต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เป็นที่ตกลงกันไว้กับ ม. ก็องสตันซ์แล้วว่า เพื่อถวายความเคารพอันสูงส่งแก่พระราชสาส์น ท่านราชทูตจะรับไปจากเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี ซึ่งจะต้องยืนอยู่ตลอดเวลาที่ท่านราชทูตกล่าวคำกราบทูล ถือพระราชสาส์นไว้ในพานทองคำอันมีคันยาวต่อ แต่ครั้นท่านราชทูตเห็นพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ในที่สูงมากดังนี้ เพื่อที่จะยื่นพระราชสาส์นถวายให้ถึงพระองค์ท่าน ก็จำต้องจับคัน

พานนั้นถึงปลายเท้า และต้องชูแขนขึ้นสูงมาก จึงพิจารณาเห็นว่าการถวายพระราชสาส์นในระยะห่างมากดังนี้เป็นการไม่สมเกียรติ และท่านจะต้องนำเข้าถวายให้ใกล้พระองค์ท่านที่สุดเท่าที่จะทำได้ หลังจากที่ตั้งอยู่บัดเดียวหนึ่งแล้ว ท่านก็ตกลงใจทันที กล่าวคือจะจับพานนั้นที่ตอนบนและยื่นขึ้นไปเพียงครึ่งแขนเท่านั้น พระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงทราบความประสงค์ว่าเหตุไรราชทูตจึงกระทำเช่นนั้น จึงทรงลุกขึ้นยืนพร้อมกับแย้มพระสรวล ทรงก้มพระองค์ออกมานอกสี่หบัญชรเพื่อรับพระราชสาส์นตรงกึ่งกลางทางที่บรรจบกัน แล้วทรงนำพระราชสาส์นนับเหนือเศียรเกล้า อันเป็นการถวายพระเกียรติให้เป็นพิเศษ และเป็นการแสดงพระไมตรีจิตถวายแด่พระมหากษัตริราชเจ้าผู้ทรงส่งพระราชสาส์นนับมายังพระองค์ท่าน ครั้นแล้วก็ทรงมีพระราชดำรัสตอบท่านราชทูตว่า พระองค์ทรงเป็นหนึ่งพระกรุณาธิคุณต่อเกียรติที่สมเด็จพระคริสตธรรมิกราชโปรดพระราชทานมายังพระองค์เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงมีพระปรารธนาอันแรงกล้าที่จะเชื่อมสัมพันธไมตรีกับสันติสุขอันถาวรกับพระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้น ครั้นแล้วทรงมีพระราชปฏิสันถารถามข่าวพระสุขภาพของพระมหากษัตริย์ซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่าพระสหายของพระองค์อยู่มิได้ขาดโอษฐ์ กับทั้งข่าวคราวของพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งมวล และทรงแสดงความชื่นชมโสมนัสต่อการที่ท่านราชทูตกับผู้ติดตามได้เดินทางมาถึงโดยสวัสดิภาพ

หลังจากที่ได้กราบทูลขอบใจพระเจ้าแผ่นดินในพระมหากุณาธิคุณนานัปการที่โปรดพระราชทานแก่ท่านแล้ว ท่านราชทูตก็เบิกตัวเจ้าอธิการโบสต์ เดอร์ ชวชี พร้อมกับกราบทูลแนะนำให้ทรงทราบตำแหน่งหน้าที่กับขุนนางผู้มีตระกูลซึ่งเป็นนายทหารแห่งราชนาวิของพระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัวทั้งสิ้น และส่วนใหญ่นั้นเคยออกงานพระราชสงครามมาหลายครั้งหลายหนแล้วด้วยความกล้าหาญชาญชัยเป็นที่สุด พระเจ้าแผ่นดินทรงสดับด้วยพระทัยทรงเป็นอย่างยิ่ง แล้วทรงมีกระแสพระราชดำรัสถึงคณะราชทูตของพระองค์ชุกก่อนที่ได้ทรงส่ง ไปยังประเทศฝรั่งเศส แล้วหายสาปสูญไปมิได้รับข่าวคราวเลยว่าเป็นตายร้ายดีสถานใด พระองค์ทรงยกย่องสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอยู่ช้านาน และทรงแสดงความยินดีเป็นอย่างยิ่งตามที่ท่านราชทูตกราบทูลให้ทรงทราบถึงพระบรมเดชานุภาพ พระปรีชาญาณ ชัยชนะในงานพระราชสงครามและสันติภาพที่พระองค์ท่านโปรดพระราชทานแด่อาณาประเทศในทวีปยุโรป ในที่สุดทรงมีรับสั่งให้แจ้งแก่ราชทูตว่า ถ้าหากว่าท่านต้องการสิ่งใดในราชอาณาจักรของพระองค์ สำหรับตัวราชทูตเองก็ดี หรือสำหรับผู้ติดตามมาในคณะก็ดี ก็ให้แจ้งต่อเจ้าพระยาพระคลังเถิด ด้วยพระองค์ได้ทรงมีพระราชบัญชาไว้แล้วว่าให้จัดการให้ตามปรารถนาทุกประการ การเข้าเฝ้าครั้งแรกจบลงด้วยประการฉะนี้ เป็นที่พอใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย

เมื่อออกจากพระโรงแล้ว ม. ก็องสแตงซ์ ได้นำท่านราชทูตไปดูช่างเผือกซึ่งเป็นสัตว์ที่มีค่ามากในชมพูทวีป และเคยเป็นสาเหตุแห่งการสงครามมาแล้วเป็นหลายครั้ง ช่างเผือกเชือกนี้ร่างเล็กและมีอายุมากแล้ว จนหนังเหี่ยวลงไปทั้งตัว มีขนนางหลายนายคอยให้การปรนนิบัติ และภาชนะเครื่องใช้นั้นทำด้วยทองคำทั้งสิ้น อย่างน้อยที่สุดก็ถาดสองถาดที่เขาวางไว้ตรงหน้านั้นเป็นทองคำทิบ มีขนาดใหญ่โตมากและมีความหนาเป็นพิเศษ โรงช่างนั้นงดงามมาก เพดานโรงปิดทองคำอร่าม โดยที่เวลาลำบากแล้วเราจึงออกจากพระบรมราชวังไปสู่ทำเนียบที่เขาจัดไว้รับรองท่านราชทูต โดย

ขบวนแห่แห่นเหมือนอย่างเดิมเช่นเมื่อขามาเข้าเฝ้านั้น

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งให้เชิญตัวท่านมุขนายกมิชซังเข้าไปดำเนินการแปลพระราชาสนของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสออกเป็นภาษาสยาม อันมีข้อความเป็นที่ประทับใจพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ข้อความในพระราชาสนนั้นมีดังนี้ :

ฝ่าพระบาทผู้สูงศักดิ์ สุกุประเสริฐ ผู้ทรงมีพระเมตตาอาารี และพระสหายผู้ทรงเป็นที่รักยิ่งของหม่อมฉัน

พระผู้เป็นเจ้าทรงปรารถนาที่จะเพิ่มพูนพระอิสริยยศศักดิ์ของฝ่าพระบาทให้ไพบูรณ์ยิ่งขึ้นด้วยความผาสุกสโมสรจนอวสาน หม่อมฉันได้รับทราบด้วยความโสมนัสเป็นอย่างยิ่งต่อการสูญเสียคณะราชทูตที่ฝ่าพระบาททรงส่งไปยังหม่อมฉันเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๑ และเราได้ทราบจากบาทหลวงมิชซังที่เดินทางกลับจากประเทศสยาม และจากโบบอกที่เสนาบดีของเราได้รับจากบุคคลที่ฝ่าพระบาททรงมอบหมายงานสำคัญครั้งนั้นมา ถึงความปรารถนาเร้าร้อนของฝ่าพระบาทในอันที่จะเจริญทางพระราชไมตรี เพื่อให้เป็นไปตามพระทัยปรารถนาของฝ่าพระบาท เราจึงได้เลือกสรรเชอวาลิเออร์ เดอ โซมองต์ ให้เป็นเอกอัครราชทูตของเรมายังฝ่าพระบาท เพื่อกราบทูลให้ทรงทราบเป็นการเฉพาะพระองค์ถึงแนวโน้มของเราต่อปัญหาต่างๆอันเป็นลู่ทางให้สถาปนามิตรภาพอันมั่นคงระหว่างเราทั้งสองขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม เราก็มีความชื่นใจเป็นอันมากที่ได้สบโอกาสแสดงกตเวทิตาคุณต่อฝ่าพระบาทในสิ่งที่เราได้รับทราบมาว่าฝ่าพระบาททรงพระราชทานความคุ้มครองแก่บรรดามุขนายกมิชซังและพระบาทหลวงมิชซังอะบือสทอลิก ที่เข้าไปทำการสอนพระคริสตศาสนาให้แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของฝ่าพระบาทอยู่ตลอดมา และด้วยไมตรีจิตที่เรามี

อยู่โดยเฉพาะต่อฝ่าพระบาท ทำให้เรามีความปรารถนาอันแรงกล้า ใครให้ฝ่าพระบาทได้สดับและศึกษาด้วยพระองค์เองบ้าง ถึงคติธรรมอันแท้และความเร้นลับอันศักดิ์สิทธิ์แห่งพระธรรมบท อันเป็นปัจจัยให้เราได้รับรู้จากพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ ซึ่งเป็นพระองค์เดียวเท่านั้นที่สามารถดลบันดาลให้ฝ่าพระบาทได้ประสบความสุขสโมสรไปชั่ววันรันดร หลังจากที่ได้ทรงบันดาลให้ฝ่าพระบาทได้เสวยราชสมบัติมาเป็นเวลาช้านานด้วยความรุ่งโรจน์เหนือไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินในพิภพนี้แล้ว

เราได้มอบเครื่องบรรณาการ อันเป็นสิ่งที่หาได้ยากในราชอาณาจักรให้ราชทูตของเรานำมาถวายต่อฝ่าพระบาท เป็นสักขีแห่งไมตรีของเรา และเขาจะได้เป็นผู้กราบทูลชี้แจงให้ทรงทราบด้วยถึงความปรารถนาของเรา เพื่อประโยชน์แก่การพาณิชย์แห่งราชอาณาจักรของเราทั้งสองประเทศ ในที่สุดเราวิงวอนพระผู้เป็นเจ้าขอให้พระองค์ท่านโปรดเพิ่มพูนพระเกียรติคุณของฝ่าพระบาทให้รุ่งโรจน์ไป และโปรดประทานความผาสุกชั่ววันรันดรในกาลอวสานนั้นเทอญ

เขียนที่พระราชวังแวร์ซายส์ เมื่อวันที่ยี่สิบเอ็ดมกราคมคริสตศักราช ๑๖๘๕

จากพระสหายของฝ่าพระบาท

หลุยส์

กอลแบร์ต์

หลังจากที่ท่านราชทูตได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็เลยออกเยี่ยมเยียนท่านมุขนายกมิชซัง เดอ เมเทลโลโปลิส ที่สำนักเสมินาร์เป็นครั้งแรก

พระบาทหลวงชั้นผู้ใหญ่ผู้นี้เป็นเจ้าคณะเขต เผยแพร่พระคริสตศาสนาใน
 ปริณทลอันกว้างใหญ่หลายหัวเมืองอันขึ้นแก่เขตเผยแพร่นี้ทั้งหมด ท่านได้
 ดำเนินงานมาเป็นเวลาช้านานแล้วด้วยความตั้งอกตั้งใจเป็นอันมาก และด้วย
 ความวิริยะอุตสาหะต่อการแปลงศาสนาของชาวสยาม ซึ่งท่านได้ศึกษาภาษา
 ของชาตินี้ไว้อย่างแตกฉาน เราได้รับคำอนุญาตจากท่านเป็นลายลักษณ์อักษร
 และเมื่อส่งไปให้จัดกันที่ท่านยังได้ให้บอกแก่พวกเราด้วยว่า เราอาจมาดำเนิน
 ภารกิจของเราในชมพูทวีปได้โดยเสรีเช่นที่กระทำกันในทวีปยุโรป ตาม
 ปกติแล้วท่านพำนักอยู่ในสำนักเสมินาร์ตลอดเวลา นับตั้งแต่โรคมัยไข้เจ็บ
 ได้มาปีทาจนท่านอ่อนกำลังลงไป เรือนนี้เป็นเรือนหลังงามที่สุดในกรุง
 และงามกว่าเรือนทุกหลังในค่ายหรือหมู่บ้านชาวต่างประเทศที่อยู่โดยรอบ
 กรุงศรีอยุธยา เป็นเรือนแฝดสองชั้นสร้างขึ้นตามแบบฝรั่งเศส ซึ่งอาจเข้าพัก
 อาศัยอยู่ได้ถึงยี่สิบคนอย่างสะดวกสบาย ห้องทุกห้องกว้างใหญ่และเพดานสูง
 บางห้องเปิดออกสู่สวน บางห้องเปิดออกสู่โบสถ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม
 โปรดให้สร้างขึ้นพระราชทานให้ในบริเวณใกล้เคียงกับเรือนหลังนี้ และยังไม่
 แล้วเสร็จก็ โบสถ์หลังนี้จะใหญ่โตมาก และถ้าได้สนใจออกแบบให้ถูกต้อง
 ต้องเสียแต่แรกแล้ว ก็อาจเป็นโบสถ์ที่งดงามหลังหนึ่งเหมือนกับโบสถ์ของ
 เมืองต่างๆ ในทวีปยุโรปได้เหมือนกัน

เป็นธรรมเนียมของราชสำนักสยาม ที่จักพระราชทานเสื้อตัวหนึ่งแก่
 ทุกคนที่ได้รับเกียรตินำตัวเข้าเฝ้าต่อพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดิน และจักต้อง
 นำมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายคืนในคราวที่เข้าเฝ้า พระเจ้า
 แผ่นดินทรงทราบข่าวว่าชาวฝรั่งเศสนั้นหาเคยว่หมากกันไม่ และคงจะไม่ชอบ
 เสื้อที่ติดเย็บขึ้นในประเทศสยามซึ่งอาจสวมใส่ไม่สบาย พระองค์จึงมิได้พระ-

ราชทานในวันที่เข้าผ่านนั้น หากอีกสามสัปดาห์ต่อมา จึงได้โปรดให้ส่งผ้าสีสิบ
ฝืนมีดอกดวงเป็นลายดอกไม้สีทองงดงามมากมาพระราชทานแก่ท่านราชทูต
กับผ้าแพรจำนวนเท่ากันสำหรับใช้ทำเป็นซับในและโปรดพระราชทานโดย
ทำนองเดียวกันแก่ขุนนางผู้มีตระกูลทุกคน เพื่อใช้ตัดเสื้อที่บางเบาว่า (เป็น
พระกระเสร์รับสั่งของพระองค์ท่านเองดังนี้) จะได้ไม่ต้องทนร้อนด้วยอากาศ
ที่บุคคลเหล่านั้นมีคุ้นเคย พอท่านราชทูตได้รับของพระราชทาน ก็ตกรางวัล
เป็นการใหญ่แก่ผู้คนของขุนนางที่นำมามอบให้ และโปรดแจกแก่ผู้คนพล
เมืองที่มารวมอยู่เป็นกลุ่มใหญ่ เรื่องนี้เป็นที่โจษขานกันภายในกรุงศรีอยุธยา
และเป็นที่ประหลาดใจแก่ทุกคนที่ไม่เคยประสบกับความใจกว้างเห็นปานจะนี้
เป็นที่เล่าลือกันอยู่ช้านานถึงห้าฝนเหรียญทองกับเหรียญเงินที่โปรยตกลงมา
ในลานหน้าทำเนียบที่พักของราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศส การแสดงความ
ใจกว้างขวางออกมามีอย่างถูกกาลเทศะเช่นนี้ ทำให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และ
ประชาชนพลเมืองเพิ่มความชอบพอชาวฝรั่งเศสยิ่งขึ้นเหนือประชาชาติใดๆ
ในทวีปยุโรป

เมื่อท่านราชทูตเข้ามาพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้ไม่ทันไร ม. ก็อง-
สแตงซ์ ซึ่งก่อนหน้านั้นพำนักอยู่ในค่ายหรือหมู่บ้านญี่ปุ่น ก็ย้ายเข้ามาอยู่ใน
บ้านงามหลังหนึ่งใกล้ๆกับทำเนียบของ ขวณฯ ท่าน และตลอดเวลาที่พวกเรา
พำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยา เราได้ตั้งโต๊ะซึ่งมีอาหารกินพร้อมสมบูรณ์อยู่ทุก
เวลาให้แก่ชาวฝรั่งเศส เป็นการแสดงความยกย่องเหนือชาวชาติอื่นๆ บ้าน
ของเขาตกแต่งงดงามพอสมควร และแทนที่จะใช้ม่านพรมซึ่งประดับฝาห้อง
อันไม่เหมาะสำหรับประเทศสยามซึ่งมีอากาศร้อน ที่ห้องนี้จึงใช้ฉากญี่ปุ่น
ขนาดใหญ่และมีราคาสูงกันไว้โดยรอบแทน ฉากญี่ปุ่นนี้มีลวดลายงดงาม

อย่างน่าพิศวง ตั้งโต๊ะสองตัว ตัวละสิบสองที่นั่ง มีอาหารอย่างอุดมสมบูรณ์ และรสชาติดีเยี่ยม มีเหล้าองุ่นทุกชนิด จากประเทศสเปน จากไรน์ จากประเทศฝรั่งเศส จากเซฟาโลนีและจากเปอร์เซีย เขาบริการอาหารมาใน ถาดเงินขนาดใหญ่ และตักเก็บด้วยชามนั้นเต็มไปด้วยภาชนะทองคำและเงิน จากประเทศญี่ปุ่น มีมือทำงานดี มีถาดขนาดใหญ่หลายใบทำด้วยโลหะ และลวดลายอย่างเดียวกัน

มีข่าวแพร่สะพัดมาว่า พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนินไปถวาย ไทยทานแด่พระภิกษุสงฆ์ทั่วๆ หนึ่งโดยขบวนแห่อันมโหฬาร ทำให้บรรดา ขุนนางผู้มีตระกูลชาวฝรั่งเศสบังเกิดความอยากรู้อยากเห็นขบวนแห่นั้น ขุนนางผู้หนึ่งซึ่งอยู่ประจำทำเนียบเพื่อดูแลความเรียบร้อย และคอยระวังมิให้ขาดแคลน จึงอาสาพาไปยังที่แห่งหนึ่งซึ่งอาจเห็นได้อย่างชัดเจน สองฟากเส้นทางที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนินผ่านไปในั้น สร้างเป็นรั้วขัณฑ์ ขนาดยืนเท้าแขนได้ท้าวสี่แถว แซมดอกไม้ในที่หลายแห่ง พระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จออกในวันนั้น แต่เครื่องไทยทานที่ส่งไปถวายพระภิกษุสงฆ์ ทั่วๆ หนึ่งนั้นก็ยังได้รับการแห่แหนไปอย่างมโหฬารอยู่ แรกทีเดียวก็มีคน หนึ่งชั้นหนึ่งหลังช้างเทียมโหรเท็กนำหน้า ติดตามมาด้วยคนขี่ม้าแปดตรองนาย กับขุนนางอีกหลายนายขี่ม้าตามมาเป็นคู่ๆ แล้วมีพลเดินเท้าที่เขาเรียกกันว่า พวกแซนลายตามมาอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ครั้นแล้วก็มีช้างตามมาอีก สิบห้าเชือกซึ่งเจ็ดหรือแปดเชือกมีกลดสามชั้นปักอยู่เหนือสัปคับปิดทอง มี ขุนนางเท่าจำนวนกำกับเครื่องราชไทยทานไป หลังขบวนช้างเหล่านี้ก็ถึง ขบวนขุนนางชั้น ๑ กับชั้น ๒ ซึ่งเรารู้ได้จากเกี้ยวทองคำ หรือเงินที่ ภาคลอมพอกอันเป็นเครื่องสวมศีรษะกลมมียอดแหลม

ราชสำนักสยามนั้น เคยแต่โปรดให้ราชทูตเข้าเฝ้าแต่เพียงสองครั้งเท่านั้นคือการเข้าเฝ้าครั้งแรกกับการเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลา บ่อยครั้งที่เดียว มีแต่การเข้าเฝ้าถวายบังคมครั้งแรกเท่านั้น แล้วก็มอบเรื่องราวทั้งหมดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้ดำเนินการติดต่อและถวายรายงานต่อพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระเจ้าแผ่นดินทรงปรารภว่าน่าจะยกย่องราชทูตคณะนี้เหนือราชทูตประเทศอื่นๆ จึงโปรดให้แจ้งแก่ท่านราชทูตว่า หากแม้มีความประสงค์จะเข้าเฝ้าเมื่อใดแล้ว พระองค์ท่านก็ทรงพร้อมอยู่ทุกเมื่อที่จะพระราชทานโอกาสให้ ฉะนั้นอีกแปดหรือสิบวันต่อมาจากการเข้าเฝ้าครั้งแรก ท่านราชทูตจึงได้เข้าเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้เป็นการเฝ้าในทรีโหลวน พวกขุนนางผู้มีตระกูลมิได้ร่วมเข้าเฝ้าด้วย ท่านราชทูตนำแต่ท่านมุนายกมิซซัง เดอ เมเทลโลโปลิส เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี กับเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนน์เท่านั้นเข้าไป ส่วนคนอื่นๆ นั้นคอยอยู่ที่พระราชฐานชั้นนอกภายใต้ร่มไม้ริมคลอง มีโต๊ะใหญ่ตั้งสำหรับยี่สิบสี่ที่ ตู้อีกด้วยสามสองตู้ยื่นเต็มไปด้วยภาชนะทองคำและเงินทำจากญี่ปุ่น และมีหม้อโลหะหลายใบเผาไม้กฤษณาให้หอมตลบอบอวลไป

เมื่อเสร็จการเข้าเฝ้าแล้ว เราจึงเข้านั่งโต๊ะรับประทานอาหารกัน เมื่อใกล้เวลาสี่โมงเย็น มีกับข้าวกว่าร้อยห้าสิบจาน และแกงต่างๆ อีกหลากหลายชนิด โดยไม่นับผลไม้เชื่อมและกวน ตามปกติเขาจะบริการมาให้ถึงสองเที่ยว เราได้ดื่มเหล้าองุ่นห้าหรือหกชนิด ทุกสิ่งล้วนแต่ดีเลิศและมีรสโอชา ในวันนี้พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้ให้บริการแก่ชาวฝรั่งเศส อันเป็นการให้เกียรติแก่ท่านราชทูตยิ่งขึ้น และทำให้การบริโภคนั้นมีรสชาติขึ้นอีกด้วย

ในระหว่างระยะเวลาสี่เอง เขาก็เริ่มพิจารณาพฤติกรรมของขุนนางสองนายที่เจ้าพระยาพระคลังส่งไปยังประเทศฝรั่งเศสพร้อมกับ ม. วาเซต์ เรื่องที่มีผู้กล่าวโทษขุนนางทั้งสองนี้ทราบไปถึงพระเนตรพระกรรณเป็นที่ขัดพระทัยในความประพฤติของบุคคลทั้งสองเป็นอันมาก ท่านราชทูตช่วยเจรจาแก้ตัวให้เพื่อผ่อนหนักให้เป็นเบา ขุนนางคนที่มีอายุต้องโทษจำคุกเดือนหนึ่งกับโทษอย่างอื่นอีก ส่วนอีกคนหนึ่งนั้นไม่ทราบว่าจะถูกลงอาญาสถานใดบ้าง แต่เป็นที่แน่นอนว่าถ้าไม่มีการขอพระราชทานอภัยโทษโดยผู้มีอิทธิพลแล้ว โทษของเขาก็ถึงขั้นตัดหัวกันทีเดียวทีเดียว

ท่านราชทูตยังไม่อาจจัดส่งของกำนัลที่ท่านเตรียมมาให้เจ้าพระยาพระคลัง ผู้ครองตำแหน่งหน้าที่ราชการสูงสุดแห่งราชอาณาจักรสยามได้ จำต้องเลื่อนเวลาสักกระยะหนึ่งก่อนเพื่อนำเอาออกมาตรวจพิจารณาดู และทำการบูรณะสิ่งที่อากาศและน้ำทะเลทำให้เสียหายไปเสียก่อน ต่อเมื่อเรียบร้อยแล้วจึงให้ ม. วาเซต์ นำไปมอบให้ที่ทำเนียบของท่าน และอีกสองวันต่อมาท่านราชทูตจึงได้ไปเยี่ยมคำนับเป็นทางการ

โดยเหตุที่ไม่มีรถม้าในกรุงศรีอยุธยา ท่านจึงขึ้นเกี้ยวหามที่ท่านนำมาจากประเทศฝรั่งเศสไป และท่านมุนษายกมิชซังก็นั่งไปในยานคานหามอีกหลังหนึ่งซึ่งคล้ายกับยานพระสังฆราชปริณายกแห่งพระภิกษุสงฆ์ทรงใช้ เจ้าอธิการโบสต์ เตอ ชัวซี นั่งไปในเสลี่ยงคันหนึ่ง ส่วนพวกขุนนางผู้มีตระกูลนั้นขี่ม้าตามไป ทำเนียบของเจ้าพระยาพระคลังนั้นอยู่ห่างจากที่พักรับรองของท่านราชทูตกว่าหนึ่งในสี่ของลิเออ ต้องผ่านถนนสายยาวๆ ถึงสามสาย ถนนเหล่านี้ปูด้วยอิฐ มีเรือนทรงตำรายเรียงไปทั้งสองฟากทาง หลังเรือนเหล่านี้ออกไปเป็นต้นไม้ใหญ่ซึ่งแผ่กิ่งก้านสาขาออกมาบังถนนให้ร่มรื่น และ

เป็นทางเดินเที่ยวเล่นตื่นกในยามที่อากาศร้อนคลายลง ทำเนียบของเจ้าพระยาพระคลังนั้นกว้างใหญ่ แต่ก่อสร้างด้วยไม้ทำนองเดียวกับบ้านเรือนทั่วไปในสยาม จะต่างกันก็ตรงที่ว่ามีหลังคาซ้อนกันถึงสามชั้นอันเป็นการแสดงฐานะอันตรรกัต์เท่านั้น ขณะนั้นกำลังมีน้ำอยู่โดยรอบด้วยว่าเป็นฤดูน้ำท่วม จึงจำเป็นต้องข้ามสะพานไปลงที่ชานเจดีย์ มีขุนนางมาเข้าแถวต้อนรับอยู่ที่ปากทางขึ้นสะพานเป็นหลายคน ทุกคนลงจากยานพาหนะของตน ยกเว้นท่านราชทูตที่เขาห้ามกันต่อไปจนถึงชานเจดีย์นั้น และเข้าไปในห้องที่เจ้าพระยาพระคลังใช้เป็นห้องรับแขก ท่านออกมาต้อนรับท่านราชทูตถึงหน้าประตูห้องนั้น และเชิญเชิญให้เข้าไปถึงด้านในสุด ให้นั่งลงในเก้าอี้เท้าแขน ตัวตรงกันข้ามกับเก้าอี้ของท่าน เขาจัดที่นั่งให้มุขนายกมิซซังกับเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี ขนบข้างท่านราชทูต ส่วนบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลนั้นยืนอยู่เบื้องหลัง การโอภาปราศรัยเป็นไปในระยะอันสั้น พวกกันแต่เรื่องที่ไร้สาระ แล้วเราก็อำลากลับโดยขบวนอย่างเดียวกันกับเมื่อตอนขามา

เรื่องราวอันเกี่ยวกับวัดในพระบรมมหาราชวัง กับพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ ซึ่งมีผู้เล่าให้ท่านราชทูตฟังนั้น ทำให้ท่านอยากเห็นเป็นที่สุด และโดยที่ทางนี้ปรารถนาจะให้ท่านได้รับความสนใจไปเสียทุกอย่าง จึงเลือกวันอันสะดวกและเหมาะสมนำท่านไปชม ตอนเช้าราวแปดนาฬิกา เขาจึงพาท่านเข้าไปในพระบรมมหาราชวังซึ่ง ม. ก้องสตันซ์ คอยรับอยู่ที่นั่น หลังจากที่ผ่านมาลานไปสักแปดหรือเก้าแห่งแล้วก็ถึงพระอุโบสถหลังหนึ่ง ซึ่งงดงามและเป็นที่เลื่องชื่อมากของราชอาณาจักร หลังคานั้นมุงด้วยแผ่นตะกั่วดำ อันเป็นโลหะสีชาวนิยตหนึ่งระหว่างตีกับตะกั่ว เป็นหลังคาเหลื่อมกันถึงสามชั้นซ้อน ตรงหน้าประตูทางเข้าพระอุโบสถนั้น มีรูปปั้น

พระโคอยู่ค้ำหนึ่ง อีกค้ำหนึ่งเป็นรูปสัตว์ประหลาดหน้าตาน่ากลัว พระอุโบสถนี้มีความยาวมากแต่ค่อนข้างแคบ และเมื่อเข้าไปข้างในก็มีแต่ทองคำไปเสียทั้งนั้น ทั้งต้นเสา ผนัง ลายกระหนกบนเพดาน และปฏิมากรต่างๆ ล้วนหุ้มทองไว้อย่างเนบเนียนราวกับว่าปิดทองคำเปลวไปทั่วทุกสิ่ง ตัวพระอุโบสถนั้นก็เหมือน ๆ กับโบสถ์ฝรั่งของเรา คือค้ำจนหลังคาไว้ด้วยเสาต้นใหญ่ ๆ เมื่อล่องลึกเข้าไป มีแท่นคล้ายแท่นบูชาเป็นที่ประดิษฐานปฏิมากรอยู่สามหรือสี่องค์ ล้วนเป็นทองที่บึงสนธิ์ สูงขนาดเท่าตัวคน บ้างก็ยืน บ้างก็นั่งขัดสมาธิตามแบบคนสยาม ลึกเข้าไปมีแท่นยกพื้น คล้ายเวทีคณะร้องเพลงสวดในโบสถ์ฝรั่ง เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปอันมีค่ามากของราชอาณาจักร เขาให้ชื่อวัดตามชื่อพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ภายใน พระพุทธรูปองค์นี้สร้างแบบประทับยืน ยอดพระเศียรจรดหลังคาพระอุโบสถ มีความสูงราวสี่สิบห้าฟุต และกว้างราวเจ็ดหรือแปดฟุต สิ่งที่น่าอัศจรรย์ก็คือเป็นทองที่บึงสนธิ์องค์ พระพุทธรูปขนาดนี้น่าจะต้องใช้ทองคำหนักไม่ต่ำกว่าร้อยหาบ (pic) และจะต้องมีมูลค่าประมาณสิบสองล้านห้าหมื่นลีแวนอะ (livres) ที่เดียว เขาวางกันว่าพระพุทธรูปขนาดมหึมานี้ได้รับการหล่อหลอมตรงที่ประดิษฐานนั่นเอง แล้วจึงสร้างพระอุโบสถขึ้นครอบต่อภายหลัง เราไม่เข้าใจเลยว่าประชาชนพลเมืองที่ค่อนข้างยากจนเหล่านี้ ไปได้ทองคำมาจากที่ไหนมากมายถึงเท่านี้ แต่ก็ไม่สามารถหักห้ามมิให้รู้สึกประทับใจได้เลยเมื่อได้เห็นพระพุทธรูป ซึ่งเพียงองค์เดียวเท่านั้นก็มีมูลค่ากว่าตู้ศัลยศาสตร์ (tabernacle) ทุกแห่งในโบสถ์ฝรั่งทั้งหลายของทวีปยุโรปรวมกันเสียแล้ว ในที่ใกล้เคียงกันนั้นยังมีพระพุทธรูปขนาดย่อมลงมาอีกหลายองค์ ล้วนเป็นทองคำและประดับด้วยอัญมณี พระอุโบสถหลังนี้มีใช้หลังงามที่สุดในกรุง-

ศรีอยุธยา เป็นความจริงที่ว่าแห่งอื่นมิได้มีพระพุทธรูปขนาดใหญ่ถึงเท่านี้ แต่ก็มีอยู่หลายแห่งที่เดียวที่มีพระพุทธรูปที่ได้สัดส่วน ประกอบด้วยพุทธลักษณะอันงดงาม อันมีพระอุโบสถอยู่หลังหนึ่งซึ่งควรจะได้บรรยายไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ห่างจากพระราชฐานไปทางทิศใต้ราวร้อยก้าว เป็นพระราชอุทยานขนาดใหญ่ล้อมด้วยกำแพงรอบด้าน ที่ตรงกลางอุทยานนี้มีสิ่งปลูกสร้างสูงใหญ่เป็นทรงจตุรมุขด้วยแผนผังทำนองรูปไม้กางเขนในโบสถ์ฝรั่งของเรา มีโถมห้าลูกแข็งแรงและปิดทอง ก่อด้วยหินหรืออิฐ และโดยโครงสร้างที่แปลกออกไปโดยเฉพาะ โถมที่อยู่ตรงกลางนั้นใหญ่กว่าโถมอื่นๆ ที่อยู่ทางด้านปลายมุขทั้งสี่ สิ่งปลูกสร้างนี้ประดิษฐานอยู่บนฐานเป็นเชิงซ้อนขึ้นไปหลายชั้นเรียงแคบเข้าทุกทีในชั้นยอด เราขึ้นไปบนนั้นได้โดยทางบันไดสี่ด้านเป็นบันไดที่ชันและแคบ มีอยู่ราวสามสิบห้าถึงสี่สิบชั้น แต่ละชั้นมีความกว้างราวสามฝ่ามือ ทั้งสี่แห่งนั้นมีหลังคาคลุมมุงด้วยแผ่นตะกั่วถ้า หรือแผ่นดีบุกปิดทอง ที่เชิงบันไดใหญ่ประดับด้วยรูปหล่อต่างๆ กว่ายี่สิบรูป ขนาดสูงเกินกว่าธรรมชาติ บ้างก็หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ บ้างก็หล่อด้วยตะกั่วถ้าปิดทองทุกรูป แต่ไม่ค่อยเป็นรูปร่างบุคคลหรือสัตว์ตามที่ต้องการจะแสดงให้เห็น โดยรอบสิ่งปลูกสร้างอันใหญ่นี้มีเจดีย์ใหญ่สี่สิบสองรูปทรงสถูปฐานต่างๆ กันฝีมือประณีตงดงาม รายรอบอย่างไ้ระยะเป็นส่วนสำคัญอยู่สามชั้น ชั้นล่างที่สุดของมุมทั้งสี่นั้น เป็นพระเจดีย์องค์ใหญ่ประดิษฐานอยู่บนฐานขนาดกว้าง พระเจดีย์เหล่านี้มีคอแหลมเพรียวลมปิดทอง ต่อด้วยเศียรหรือลูกศรทำด้วยเหล็กสอตร้อยลูกกลมโลหะลูกเล็ก ๆ ขนาดไม่เท่ากัน เจดีย์องค์ใหญ่เหล่านี้ก็เช่นเดียวกับเจดีย์องค์อื่น ๆ สร้างขึ้นตามแบบสถาปัตยกรรมคล้าย ๆ กับของเรา

แต่ทว่ามีความลวดลายแกะสลักมากเกินไป และไม่ค่อยมีความเรียบร้อยหรือมีส่วน
 สดดีเท่าใดนัก และดูไม่ค่อยงามเท่าใด อย่างน้อยที่สุดก็แก่สยดาของบุคคล
 ที่ยังไม่คุ้นกับสถาปัตยกรรมแบบนี้ ถ้าเรามีเวลามากพอ เราก็อาจศึกษา
 เพื่อรู้จักสถาปัตยกรรมแบบนี้ให้ถูกต้องลึกซึ้งขึ้นบ้างก็ได้ ในชั้นที่สองซึ่งอยู่
 เหนือชั้นแรกเล็กน้อย มีเจดีย์สามสิบหกองค์ขนาดย่อมกว่าในชั้นแรก เรียง
 เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสโดยรอบองค์กลางด้านละเก้าองค์ มีรูปพรรณต่างกันอยู่
 เป็นสองแบบ บางองค์ก็มียอดแหลมเหมือนในชั้นแรก บางองค์ก็มีสันฐาน
 กลมที่คอระฆังเหมือนโคมที่ล้อมรอบองค์กลาง ปนเปกันอยู่ จนจะหารูปทรง
 ที่เหมือนกันอยู่เรียงเคียงกันสักคู่หนึ่งก็ท้อยาก เหนือกลุ่มเจดีย์ชุดนี้ในชั้นที่
 สาม มีเจดีย์อีกสี่องค์ประดิษฐานอยู่ที่มุมทั้งสี่ ยอดแหลม ขนาดย่อมกว่า
 ในชั้นแรกแต่ขนาดใหญ่กว่าในชั้นที่สอง องค์กลางองค์ใหญ่กับเจดีย์เหล่านี้
 อยู่ในวงกำแพงล้อมรอบ แต่ละด้านมีความยาวร้อยละสิบกว่า ทางด้านกว้าง
 ก็เกือบเท่า ๆ กัน และสูงสิบห้าฟุต ระเบียบรอบกำแพงเปิดหันหน้าเข้าสู่
 องค์กลาง ประตูลายกระหนกที่ไม่สู้น่าเกลียดนัก ทาสีและปิดทองตามแบบ
 เขมรவர் ภายในพระระเบียงตามกำแพงชั้นนอกซึ่งปิดตลอดนั้น มีฐานยาว
 สูงขนาดยืนเท้าแขนได้ มีพระพุทธรูปหุ้มปิดทองอยู่ประมาณกว่าสี่ร้อยองค์
 วางเรียงรายไปเป็นระยะอันงดงาม แม้จะเป็นพระพุทธรูปที่ก่อขึ้นด้วยอิฐปูน
 ปิดทองก็ตาม แต่ก็อปรด้วยพุทธลักษณะงดงามพอใช้ ซึ่งถ้าหากไม่มีขนาด
 ใหญ่ย่อมต่างกันอยู่แล้ว ก็คงจะพากันหลงเชื่อว่าออกมาจากแม่พิมพ์อันเดียว
 กันทีเดียว ในบรรดาพระพุทธรูปปฏิมากรเหล่านี้ เรานับได้สิบสององค์ที่มี
 ขนาดมหึมา องค์หนึ่งตั้งอยู่ที่กึ่งกลางพระระเบียงแต่ละแนว แล้วมีประจํามุม
 พระระเบียงอีกมุมละสององค์ โดยเหตุที่พระปฏิมากรเหล่านี้มีความสูงมาก

นั่นเอง จึงประดิษฐานไว้บนฐานราบในทำนั้ขั้ตสมาธิตามแบบพื้นประเทศ และตามแบบชาวตะวันออกทั่วไป เราเกิดอยากรู้จึงลองวัดขาของพระปฏิมากร นี้นดู ปรากฏว่าจากปลายพระบาทถึงพระชานุ้นมีความยาวถึงหกฟุต นิ้ว ห้าแม่เท่านั้นใหญ่เท่าลำแขนของบุคคลธรรมดา ส่วนอื่นขององค์พยกก็ได้ ส่วนสั้คคี่ นอกจากบรรดาองค์ที่ใหญ่มากแล้ว ก็ยังมีองค์ที่ใหญ่วรงลงมา ขนาดน้อยก็ขั้กราวร้อยองค์ วัดจากปลายพระบาทถึงพระชานุ้ได้ถึงสี่ฟุต นอกจากประเภทที่หนึ่งกับที่สองดังกล่าวมาแล้วนี้ เรายังนับได้อีกกว่าสามร้อย องค์ ซึ่งไม่มีขนาดต่ำกว่าบุคคลธรรมดาเลย และประเภทที่กล่าวถึงครั้งหลังนี้ เป็นพระพุทธรูปประทับยืน ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงพระพุทธรูปปฏิมากรขนาดเล็ก เท่าตุ้กตาอีกเป็นอันมากที่ปนเป๋ยอยู่กับองค์ใหญ่ ๆ เหล่านี้

เราไม่เคยเห็นสิ่งปลูกสร้างใด ๆ แม้ในประเทศฝรั่งเศสเอง ที่มีส่วนสั้คคี่ เป็นตุ้ลยภาคกันเห็นปานจะนี้ ไม่ว่าจะเป๋นตัวอาคารหรือส่วนประกอบทั้ง พระอารามแห่งนี้เลย ภายในอาณาบริเวณมีพระปรางค์ขนาดใหญ่สิบหกองค์ ขนาบข้างอยู่ ปรางค์เหล่านี้มียอดกลมเป็นโดม มีความสูงกว่าสี่สิบฟุต และ ฐานสี่เหลี่ยมกว้างไม่ต่ำกว่าสิบสองฟุต ตั้งอยู่เป็นแถวเป็นแนวตั้งกับว่าเสา- นางเรียงจะนั้น ตรงกลางปรางค์มีช่องกุฏิขนาดใหญ่ บรรจุพระพุทธรูปหุ้ม ทองคำ เราเพลินชมสิ่งเหล่านี้อยู่ช้านานด้วยความประทับใจ จน กระทั่งไม่อยากจะไปชมพระอุโบสถแห่งอื่น ๆ ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันอีก ภายในกำแพงแก้วนั้น ในประเทศสยามนั้นเขาพิจารณาความเป็นผู้ดีมีสกุล ของแต่ละตระกูลจากจำนวนชั้นที่ซ้อนกันของหลังคาเรือน พระอุโบสถองค์นี้ มีหลังคาถึงห้าชั้น ส่วนพระที่นั่งที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินนี้มีหลังคา ซ้อนกันถึงเจ็ดชั้น

หลังจากที่เรามาถึงกรุงศรีอยุธยาได้ไม่กี่วัน โบสถ์ฝรั่งของเราซึ่งตั้งอยู่ในค่ายหรือหมู่บ้านปอร์ตูกีสก็ประกอบพิธีทางศาสนาอย่างมโหฬารถึงสองครั้ง ครั้งแรกจัดอุทิศถวายแด่สมเด็จพระราชินีกรุงปอร์ตูกีสผู้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ครั้งหลังจัดอุทิศถวายแด่กษัตริย์ ดอม อัลฟองซ์ ผู้สิ้นพระชนม์ไปแล้วทั้งคู่กัน หลวงพ่อซูอาเรซกับหลวงพ่อแห่งคณะเซนต์โดมินิกเป็นผู้เทศนาแสดงความอาลัย ครั้นแล้วก็ถึงงานฉลองราชาภิเษกของ ดอม เปร์โต พระเจ้ากรุงปอร์ตูกีสรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งกระทำกันในโบสถ์ของพระบาทหลวงคณะโดมินิกัน พระบาทหลวงของเราคนหนึ่งเป็นผู้เทศนา ม. ก้องสตันซ์ เป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในงานถวายความอาลัยและงานฉลองนั้น และเขาคงจะได้ให้ประกอบพิธีอุทิศถวายแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ ผู้เสด็จสวรรคตแล้วอีกด้วยเป็นแน่ ถ้าเขาได้เข้ามาเป็นที่แน่นอนว่าพระองค์เสด็จสวรรคตโดยที่ทรงเป็นคาทอลิกอยู่ เขาจึงพอใจแต่เพียงเฉลิมฉลองงานราชาภิเษกของตุ๊ก แห่ง ยอร์ก ด้วยการตามประทีปโคมไฟ และจุดดอกไม้เพลิงเท่านั้น ปรากฏว่าพวกชาวฝรั่งเศสพออกพอใจกันมากด้วยเป็นสิ่งแปลกตาชนิดหนึ่งเป็นกระบอกยาวมีไฟพะเนียงพลุ่งออกมาไม่ขาดสาย จะเรียกว่าไฟพุก็เห็นจะได้ดอกกระมัง เหมือน ๆ กับน้ำพุของเราแน่ เพราะมันพลุ่งอยู่ได้เป็นเวลานานครั้น งานฉลองประเภทนี้มีการกินเลี้ยงต่อท้ายรายการ ซึ่งหัวหน้าของชาติชาวยุโรป มี ฝรั่งเศส อังกฤษ ปอร์ตูกีส และ ฮอลันดาได้รับเชิญไปในงานด้วย ท่านราชทูตได้รับเชิญไปในงานทั้งสองงาน คืองานฉลองราชาภิเษกของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ กับงานฉลองราชาภิเษกของสมเด็จพระเจ้ากรุงปอร์ตูกีส พวกเราก็จำเป็นต้องไปกะเขาด้วยเหมือนกัน ม. ก้องสตันซ์นำเรือของเขามารับด้วยตนเองที่เคียว ตอนเริ่มต้นรับ

ประทานอาหาร ท่านราชทูตชวนดื่มถวายพระพรแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงปอร์-
ตุเกสกับสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ม. ก้องสัทธัชนัชนัชมดื่มถวายพระพรสมเด็จพระ
เจ้ากรุงฝรั่งเศสกับพระบรมวงศานุวงศ์ แล้วชวนดื่มถวายพรให้แต่ ขวณข
ด้วย การดื่มแต่ละครั้งมีปืนใหญ่ยิงสลุตก็ก้องกัมปนาท

งานรื่นเริงนี้มีการละเล่นให้ชมด้วยหลายอย่าง แรกทีเดียวก็เป็นสุข-
นาฏกรรมของจีน แบ่งออกเป็นองก์ๆ มีการแสดงท่าอย่างจากลำหญา และ
ทำพิลึกพิลั่น แล้วมีการหกดะเมนตีสักกาเป็นการสลั้จาก ในขณะที่คนจีน
ออกวิ่งกันอยู่ทางหนึ่งนี้ อีกทางหนึ่งคนลาวซึ่งเป็นชาวประเทศเพื่อนบ้านของ
สยามทางด้านทิศเหนือ ก็แสดงหุ่นกระบอกให้ชม ซึ่งก็ไม่ว่ากว่าหุ่นกระบอก
ของเราเท่าไรนัก ระหว่างการแสดงของคนจีนกับคนลาว ก็มีคนสยามอีก
หมู่หนึ่งทั้งชายและหญิงนั่งตมพ่อนรำกันอยู่อย่างประหลาดๆ กล่าวคือรำทั้ง
มือและเท้า ยกหน้ายกตากับคนโน้นคนนี้ ผู้ชายกับผู้หญิงร้องเพลงเสียงขึ้น
นาสิก ผสมกับการปรบมือให้จังหวะจะโคน

จบการแสดงชุดเหล่านี้แล้ว ก็ถึงการเล่นไม้สูง โดยปักลำไม้ไผ่ตั้ง
ขึ้นไปสูงราวกับเสากระโดงเรือ สูงประมาณแปดสิบหรือร้อยฟุต ไต่ขึ้นไป
ยืนอยู่ที่ปลายลำด้วยเท้าข้างเดียว ส่วนเท้าอีกข้างหนึ่งนั้นอยู่ในอากาศ แล้ว
ก็เอาศีรษะตั้งลงที่ตรงวางเท้า เขยียดเท้าทั้งสองข้างชูขึ้นไป กรันแล้วก็เอา
คางเกี่ยวปลายไม้ทอดแขนทอดตัวอยู่ โดยมีไ้แตะต้องพุงตัวไว้แต่ประการ
ใดเลย เขาลงจากชั้นกระโด้นสูงลิบด้วยวิธีสอศตัวลอคชันต่างๆ ลงมาอย่าง
คล่องแคล่วและรวดเร็วน่าพิศวง อีกคนหนึ่งนั้นเอามือคดพปลายแหลมเจ็ด
หรือแปดเล่มตั้งเอาปลายขึ้นไว้บนอาสนะอย่างหนึ่งคล้ายเปลหาม แล้วก็นั่งลง

บนปลายมีตั้น และแล้งกันนอนลงโดยที่หลังอันเปลือยเปล่าของเขากับร่างกายมิได้พัวพันกับสิ่งอื่นใดเลย ครั้นแล้วก็ให้คนที่มิน้ำหนักตัวมากคนหนึ่งขึ้นไปยืนอยู่ที่หน้าห้อง ปลายมีตั้นสัมผัสกับผิวหนังนั้นก็หาที่มทะลุเข้าไปไม่ จบการเสดงนี้แล้วก็มีมิหรีของชาวชาติต่างๆ เสียงดนตรีกับเสียงร้องเพลงจะเรียกว่าไพเราะนั้นยาก แต่โดยเหตุที่เป็นของใหม่ อากาที่แตกต่างกันออกไปทำให้เพลิดเพลินเจริญใจ ไม่ก่อให้เกิดความรำคาญเมื่อได้ยินได้ฟังเป็นครั้งแรกแต่ประการใด พวกสยาม มลายู มอญและลาว ต่างผลัดกันเสดงมิหรีฝ่ายละรอบ ต่างพยายามจะให้เด่นเหนือผู้อื่นอยู่ เครื่องดนตรีของเขามีที่คล้ายคลึงกับของเราอยู่หลายชิ้น แต่ดูๆ จะไม่ค่อยสมประกอบนัก มีอยู่ชนิดหนึ่งที่เราเห็นว่าแปลกมาก คือมีฆ้องสลักสิบสองลูกแขวนอยู่ ใช้ไม้อันเล็กๆ ตีเบาๆ ให้เสียงไพเราะดีพอใช้ได้เดียว ในที่สุดจึงปิดท้ายรายการด้วยขลุ่ยอีกจากหนึ่ง ซึ่งคนดูชั้กจะเพลี่ยไปตามๆ กันแล้ว เราจำเป็นจำใจต้องทนดูอยู่จนจบ และท่านราชทูตกำชับเราไว้ว่าขออย่าได้ทอดทิ้งท่านกลับไปเสียก่อน

วันที่ ๒๘ ตุลาคมซึ่งเป็นวันอาทิตย์ เราได้ทราบมาว่าพระเจ้าแผ่นดินจะต้องเสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวังตามประเพณีนิยม เพื่อเสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศลยังพระอารามแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำห่างจากตัวกรุงสามลือเออ และในโอกาสเดียวกันนั้นก็จะได้เสด็จไปทรงเยี่ยมสมเด็จพระสังฆราช (Sancra) ซึ่งเป็นองค์ประมุขทางพระศาสนาและประมุขแห่งสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร และซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงยกย่องนับถือมาก แต่ก่อนนี้มีประเพณีอยู่ว่าในโอกาสเดียวกันนี้ จะได้ทรงประกอบพระราชพิธีพื้่นน้ำด้วย กล่าวคือ ใช้พระแสงดาบพื้่นน้ำในยามที่ท่วมน้ำ บังคับให้น้ำ

ถอยถดถลงไป แต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ทรงตระหนักมาเป็นเวลาตั้งหลายปีแล้วว่า บางทีน้ำก็กลับท่วมขึ้นมามากแทนที่จะถดถลงไปตามพระราชบัญชา จึงได้ทรงลี้เลิกประเพณีอันไร้สาระนั้นเสีย และทรงพอพระทัยเพียงเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนแห่แห่น ไปยังพระอารามที่วุ่นเท่านั้น เพื่อแสดงความผูกพันของพระองค์ที่ทรงมีอยู่ต่อพระศาสนา เพื่อที่จะให้ท่านราชทูตซึ่งแอบคิดอยู่เงียบ ๆ ถึงความเชื่อมมายอย่างไว้เหตุผลของพระเจ้าแผ่นดิน ได้เห็นขบวนแห่นี้ ทางกรจึงได้จัดเฉลิมริมน้ำให้ในที่แห่งหนึ่งสำหรับตัวท่านและบรรดาผู้ติดตามโดยเฉพาะ ม. ก้องสตันซ์ ซึ่งอยู่ ณ ที่นั้นด้วยเพื่อช่วยอธิบายวิวขบวนให้เข้าใจ ได้เชิญให้พวกเราไปชมอยู่ด้วย ลำดับและพระราชพิธีเสด็จออกนั้นมีดังนี้

มีขุนนางชั้นผู้น้อยแห่งสำนักพระราชวังยี่สิบสามนาย ปรากฏตัวขึ้นมา ก่อนในเรือบัลลังก์คนละลำ แขนที่นั่งกลางลำนั้นทาสีแดง เรือบัลลังก์เหล่านี้เล่นตามกันไปเป็นสองแถว เลียบฝั่งแม่น้ำ ติดตามไปด้วยเรือบัลลังก์ของบรรดาขุนนางในพระองค์อีกห้าสิบสี่ลำ นั่งไปบนแท่นกลางลำ ซึ่งบ้างก็ปิดทองทั้งตัว บ้างก็ปิดทองเฉพาะที่ชอบ เรือแต่ละลำมีฝีพายตั้งแต่สามสิบถึงหกสิบคน ทอกระยะห่างกันมาก เกี่ยวกับหมวดหมู่ในขบวนยাত্রา ต่อจากนี้มีเรือบัลลังก์อีกยี่สิบสี่ลำ ขนาดใหญ่เท่าชุดแรก ซึ่งตรงกลางลำมีอาสนะสูงปิดทองทั้งตัว มีเรือนยอดทรงมณฑป เป็นเรือประเภทที่เขาเรียกว่าเรือคังรักษาพระองค์ ซึ่งมีอยู่สิบหกลำที่มีฝีพายลำละแปดสิบคนและใช้พายปิดทองส่วนอีกสี่ลำนั้นใช้พายปิดทองเป็นบัง ๆ หลังท้ายขบวนอันยาวเหยียดนี้แล้วจึงถึงเรือพระที่นั่ง พระเจ้าแผ่นดินประทับบนพระโอรันมีเรือนยอดทรงมณฑปปิดทองระยับ สวมฉลองพระองค์ผ้าคาดประดับอัญมณี สวมพระชฎาสีขาว

มียอดแหลม มีเกี้ยวทองคำลวดลายดอกไม้ประดับอัญมณี เรือพระที่นั่งนั้นปิดทองกระทั่งจรดผิวน้ำ มีฝีพายร้อยยี่สิบคน สวมหมวกทรงระฆังคว่ำประดับเกล็ดเลื่อมทองคำ สวมเกราะอ่อนกันอกประดับเลื่อมทองคำเช่นเดียวกัน และโดยที่วันนั้นอากาศดีมีแดดแจ่มจ้า ทำให้เครื่องแต่งตัวของพวกฝีพายเป็นประกายระยิบระยับ นายธงซึ่งแต่งกายชุดแพรวพราวไปด้วยทองคำเหมือนกันยืนอยู่ท้ายเรือพระที่นั่ง เชิญธมหาราชอันเป็นผ้าทาทองพื้นแดง มีขุนนางหมอบประจำอยู่สี่มุมพระโอรส เรือพระที่นั่งนั้นมีเรือบัลลังก์คู่กันติดตามไปด้วยอีกสามลำ มีความงดงามไม่แตกต่างกว่ากันเลย ยกเว้นแต่หมวกกับเสื้อเกราะอ่อนของฝีพายเท่านั้นที่ไม่หรูหราเท่า

พระเจ้าแผ่นดินทรงปรารภนาให้ท่านราชทูตได้เห็นโดยชัดเจน จึงโปรดให้เรือพระที่นั่งเลียบเข้ามาใกล้และเคลื่อนที่ไปอย่างช้าๆ เพื่อให้ท่านชมได้เต็มตา ท่านเซอร์วาลิเอร์ เคอ โซมองค์ ลูกชั้นจากเก้าอี้ที่นั่งแล้วถวายคำนับถึงสามครั้งสามครา ส่วนคนอื่นๆ นั้นที่นั่งอยู่บนพรมกันน้อมศีรษะถวายคำนับตามไปด้วย คนสยามที่เรียงรายอยู่ตามตลิ่งทั้งสองฟากซึ่งหมอบนั่งอยู่กับพื้นดินนั้น ครั้นเห็นองค์พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาแต่ไกล ก็ขยับตัวขึ้นคุกเข่า พนมมือขึ้นเหนือศีรษะแล้วกราบถวายบังคมลงจนหน้าผากจรดพื้นดิน และไม่หยุดถวายบังคมเลยจนกว่าจะเสด็จลับสายตาไป เรือบัลลังก์มีแท่นกลางลำและพายุลายทองเป็นบังๆ จำนวนยี่สิบลำตามหลังเรือพระที่นั่งและอีกสิบหกลำพายุลายสีครึ่งหนึ่งปิดทองครึ่งหนึ่งปิดท้ายขบวนยาตราทางชลมารค เรานับเรือในขบวนนั้นทั้งหมดได้ถึงร้อยห้าสิบเก้าลำ ซึ่งลำใหญ่ที่สุดนั้นมีความยาวถึงร้อยยี่สิบฟุต และมีส่วนกว้างที่สุดไม่ถึงหกฟุต ข้าพเจ้าได้นำภาพล่ำที่แปลกที่สุดไว้ให้ดู ณ ที่นี้ด้วยแล้ว กราบเรียนนั้นปรีมน้ำอยู่ และ

หัวเรือกับท้ายเรือหนึ่งนอนขึ้นไปสูงมาก เรือบัลลังก์เหล่านี้ส่วนใหญ่หัวเรือทำเป็นรูปม้าหน้า* (chevaux marins) นาคราชและสัตว์ต่างๆ มีแต่ตอนหัวเรือกับท้ายเรือเท่านั้นที่ทาสีและปิดทอง ส่วนที่เหลือนั้นแทบจะไม่ได้โผล่พื้นผิวน้ำขึ้นมาเลย บางลำประดับเป็นภาพต่างๆ ด้วยวิธีฝังเกล็ดมุก บนเรือเหล่านี้มีผู้คนอยู่ราวหมื่นสี่พันคน

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปถึงพระอารามและถวายไทยทานแล้ว ก็เสด็จไปประทับ ณ พระตำหนักแห่งหนึ่งที่อยู่ใกล้ๆ กันนั้น และเสด็จกลับเข้ากรุงในตอนเย็นตามประเพณี ตอนเช้ากลับนั้นทรงพระสำราญให้ฝีพายได้ประกวดฝีมือกัน โดยจะพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่หมู่ฝีพายที่นำเรือของตนไปถึงท่าหน้าพระบรมมหาราชวัง ตรงที่ออกเรือมาเมื่อตอนเช้าได้ก่อนลำอื่น ๆ ตลอดเวลาบ่ายวันนั้นผ่านไปด้วยการจัดเรือบัลลังก์ให้เป็นหมวดหมู่และเปรียบคู่แข่งขันให้อยู่ ในขณะที่กำลังเตรียมการกันอยู่นี้ ท่านราชทูตก็ไปชมการแข่งขันเรือกับเขาด้วย โดย ม. ก้องสตันซ์ เป็นผู้นำไปและชักชวนให้พวกเราไปด้วยกันโดยส่งเรือลำหนึ่งมารับ พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงเข้าแข่งขันกับเขาด้วย แต่โดยที่เรือพระที่นั่งนั้นมีฝีพายจำนวนมากกว่าลำอื่นๆ และเป็นบุคคลที่ได้รับการเลือกสรรมาเป็นอย่างดีแล้วด้วย จึงได้เปรียบกว่าลำอื่นๆ และไปถึงท่าหน้ากรุงด้วยชัยชนะอย่างงดงามก่อนลำอื่นๆ ตั้งเป็นนาน เราเทียบเรือของเราเข้าชิดลำท่านราชทูตเพื่อดูพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเรือพระที่นั่งผ่านเรือของเราไปนั้น เราได้เห็นพระองค์อย่างใกล้ชิดและทรงทอดพระเนตรมาทางเราด้วยพระอาการที่ทำให้เราเข้าใจว่า ม. ก้องสตันซ์ คง

* ความจริงน่าจะเป็นหัวหงตี่มีปากยื่นยาวออกไปทางด้านหัวเรือ แต่บาทหลวงคาซาร์ดีเห็นเป็นหัวม้าไป.- (ผู้แปล)

จะได้กราบทูลให้ทรงทราบล่วงหน้าไว้แล้ว เป็นความน่ายินดีที่ได้เห็นเรือ บัลลังก์เหล่านั้นแข่งความเร็วกันโดยการพายทวนน้ำขึ้นไป ในระยะทาง สามลือเอโดยที่ฝีพายแต่ละลำมิได้พักพายสักอึดใจเดียว พวกเขาเปล่งเสียง แสดงความยินดีหรือเสียใจแล้วแต่ว่ากำลังขึ้นหน้า หรือว่าเสียเปรียบเขาอยู่ ราษฎรในกรุงกับในบริเวณใกล้เคียงกันนั้นพากันมาชมแน่นขนัด โดยลอย เรืออยู่ริมฝั่งแม่น้ำทั้งสองฟากเรียงรายไปเป็นระยะทางสามลือเอ จนกระทั่ง ถึงกรุง หลังจากที่ได้เห็นผู้คนเดินขึ้นเดินลงอยู่ตามตลิ่ง เราก็ประมาณ เอาว่าน่าจะมีเรือไม่ต่ำกว่าสองหมื่นลำ และมีผู้คนกว่าสองแสนคน พวกชาว ฝรั่งเศษคนอื่น ๆ ยังนับได้มากกว่านี้ ไปเสียอีก บางคนถึงแก่ยืนยันว่ามีตั้ง หกแสนคนไปที่เดียว เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จผ่านไปใ้แม่น้ำนั้น หน้าต่าง ประตูบ้านเรือนทั้งหลายปิดตายหมด แม้กระทั่งช่องกระจกสำหรับระบาย อากาศในห้องเรือสินค้าก็ต้องปิดด้วย ทุกคนจะต้องลงมาจากบนเรือนให้หมด เพื่อมิให้ผู้ใดอยู่ในที่สูงกว่าพระมหากษัตริย์ได้

อีกแปดวันต่อมา พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวัง อีกครั้งหนึ่ง พร้อมด้วยสมเด็จพระราชธิดาและสาวสรวก้านัดในของพระนาง เธอ เพื่อเสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปยังเมืองละโว้ เป็นเมืองที่ ตั้งอยู่ห่างกรุงศรีอยุธยาไปทางเหนือประมาณสิบห้าหรือยี่สิบลือเอ และประทับ ที่เมืองนั้นเก้าหรือสิบเดือนในปีหนึ่ง ๆ ด้วยว่าเป็นเสรีดี ไม่ต้องทรงทนอดอยู่ อยู่แต่ในพระบรมมหาราชวังเช่นที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อคอยกวตขันให้ไพร่ฟ้า- ข้าแผ่นดินมีความจงรักภักดีและมีความเคารพนบนอบต่อพระองค์

ม. ก้องสตันซ์ ได้เห็นลายพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระเจ้าคริสต- ธรรมิกราชซึ่งทรงรับรองว่าเราเป็นนักคณิตศาสตร์ จึงตกลงใจที่จะหา

โอกาสให้เราได้เข้าเฝ้าที่เมืองละโว้เป็นการภายใน และต้องการให้เรานำเครื่องไม้เครื่องมือของเราไปด้วย และแจ้งให้เราทราบว่ามีพระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์ให้เราประจำอยู่กับราชสำนัก จนกว่าจะถึงเวลาที่เราจะลงเรือไปเมืองมาเก๊า เขาส่งเรือบัลลังก์ขนาดใหญ่มาให้เราสองลำเพื่อบรรทุกสิ่งของเครื่องใช้ และอีกลำหนึ่งมีฝีพายถึงแปดสิบคนเพื่อพาเราไป เราออกเดินทางเมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ตอนบ่ายโมง ตามขบวนของท่านราชทูตไป

จากในกรุงไปได้สองลิเออ เราได้พบสิ่งที่น่าทึ่งอย่างหนึ่งในท้องทุ่งอันมีน้ำเจิ่งไปสุดสายตา เป็นงานปลงศพของพระภิกษุผู้ใหญ่มากเป็นเจ้าคณะฝ่ายรามัญนิกาย ศพของท่านอยู่ในโลงไม้หอม ตั้งอยู่บนเชิงตะกอน โดยรอบเชิงตะกอนนั้นตั้งเสาใหญ่สี่เสาปิดทองหลังคาทรงมณฑปหลายชั้น สิ่งปลูกสร้างอันเป็นเมรุนี้ยังประกอบด้วยระตาดเล็ก ๆ อีกหลายหลัง ทรงสูงสี่เหลี่ยม สร้างด้วยไม้ กลุมหลังคาด้วยกระดาดแข็งทาสีด้วยฝีมือหายาก ๆ กับกระดาดรูปภาพอีกเป็นอันมาก ทั้งหมดนี้ล้อมด้วยราวซดสี่เหลี่ยม มีระตาดรายเรียงไปเป็นระยะ ๆ ที่ตรงมุมราวซดทั้งสี่นั้นแต่ละแห่งมีระตาดสูงเท่ากบยอคมณฑปที่ตรงกลาง และมีระตาดขนาดย่อมลงมากำกับอยู่แห่งละสองที่ ระตาดเหล่านี้เต็มไปด้วยดอกไม้เพลิง เรายังได้เห็นทะเลเป็นหลายตัวเล่นขึ้นไปในอากาศ ระตาดใหญ่ทั้งสี่แห่งที่มุมราวซดนั้นเชื่อมโยงอยู่กับเรือนหรือกระท่อมเล็ก ๆ อีกหลายหลัง สร้างด้วยไม้เอาสีระบายเป็นภาพที่น่ากลัวต่าง ๆ เช่น พญานาค, สิงห์, ปีศาจมีเขาที่ศีรษะ ฯลฯ ระหว่างช่องกระท่อมเหล่านี้แหวกช่องทำเป็นรูปประตูเพื่อให้เรือเข้าออก มีพระมอญเป็นอันมากอยู่ในเรือชุดแน่นขนัดรอบรั้วราวซด สีหน้าทำที่เคร่งและเสียงม และสวดมนต์ขึ้นเป็น

ครั้งคราว บางทีก็นั่งเจียนกริบ ผู้คนทั้งหญิงชายนับมิถ้วนสงบอยู่เบื้องหลัง พระภิกษุเหล่านั้น

สิ่งน่าคุ้ยที่ไม่คาดว่าจะได้เห็นนี้ทำให้ท่านราชทูตกับเราต้องหยุดอยู่ตั้งเป็นนาน เพื่อชมพิธีการปลงศพองค์งามนี้ หากเราได้เห็นแต่การพ่อน้ำทำนองตลกขบขัน กับละครตลกที่คนมอญกับคนสยามแสดงอยู่บนโรงไม้ไผ่ที่เปิดโล่งรอบด้านเท่านั้น มีอาการเหมือนคนผีเข้า และใช้น้ำจากสุมปีตหน้าเข้าไว้ โดยที่การปลงศพนี้จะเสร็จลงก็ต่อตอนเย็น และเราจะต้องเดินทางต่อไปอีกสี่หรือห้าสิบกิโลจึงจะถึงที่พักแรม เราจึงได้ชมแต่ตอนต้นๆ และการจุดดอกไม้เพลิงบ้างเล็กน้อยเท่านั้น วิธีให้เกียรติแก่ผู้ตายของคนสยามในทำนองนี้ ทำให้เรามีความผูกพันกับศาสนาของเขายิ่งขึ้น พวกพระภิกษุซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนสั่งสอนพวกเขาไว้ว่า ยังใช้จ่ายในการปลงศพให้แก่ผู้ตายมากเท่าไร ก็ยังเป็นการช่วยให้วิญญาณนั้นไปจุติใหม่ในเรือนร่างของท้าวพระยามหากษัตริย์หรือสัตว์ประเสริฐใดๆ มากขึ้นเท่านั้น ความเชื่อเช่นนี้ของชาวสยามบางคนทำให้ถึงแก่ฉิบหายชายตัวทีเดียว เพื่อที่จะประกอบการปลงศพให้มโหฬาร

เราไปถึงเรือนพักแรมตั้งแต่มืดยังไม่ทันค่ำ รูปร่างก็เหมือนๆ กับเรือนรับรองทั้งหลายที่เขาสร้างให้ท่านราชทูตตามริมแม่น้ำนั่นเอง สิ่งที่พอจะกล่าวได้สำหรับภูมิประเทศที่ตรงนี้ก็คือไม่มีอะไรที่น่าคุ้ยนัก เมื่อเราเข้ามาอยู่ในคลองที่ขุดขึ้นเป็นทางลัดจากกรุงศรีอยุธยาไปสู่เมืองลพบุรี เราเห็นแต่ท้องทุ่งที่เต็มไปด้วยต้นข้าวแลไปสุดสายตา และเมื่อเราเข้าไปในแม่น้ำ ก็เห็นแต่ฝั่งที่เขียวชอุ่มไปด้วยพุ่มพฤกษ์ กับหมู่บ้านที่ทำให้แปลกตาไปได้บ้างเท่านั้น

เมื่อก่อนที่จะออกจากที่นั่น ท่านราชทูตมีความประสงค์ที่ได้ชมจะ

พระตำหนักองค์หนึ่งของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งอยู่ในบริเวณใกล้ๆ กันนั้น เรา
ได้เห็นแต่ภายนอกเท่านั้น เพราะเจ้าหน้าที่ที่ดูแลรักษาพระตำหนักได้รับ
คำสั่งไว้ว่าไม่อนุญาตให้ผู้ใดกล้ากรายเข้าไปข้างในเป็นอันขาด พระตำหนัก
หลังนี้ดูเล็กมากและแคบค้วย ด้านนอกล้อมรอบด้วยระเบียงทางเดินค่อนข้าง
ต่ำเป็นรูปวิหารคด ซึ่งแบบสถาปัตยกรรมก็ไม่ค่อยได้ส่วนสักกัณณ์ ฐานที่รับเสา
ก็สูงเกือบจะเท่าตัวเสาเอวเสียแล้ว ทรงบรรจบรอบพระระเบียงนี้มีมุขค่อนข้าง
ต่ำ ล้อมด้วยลูกกรงสูงขนาดยื่นเท้าแขนได้

ห่างจากพระตำหนักองค์นี้ออกไปร้อยก้าว มีพระตำหนักอีกองค์หนึ่ง
ใหญ่กว่าและได้ส่วนสักกัณณ์มาก มองดูจากภายนอกเห็นเสาเรียงรายเป็น
ระยะที่เท่าๆ กันอย่างเป็นระเบียบ พระตำหนักองค์นี้อยู่ในพื้นที่สี่เหลี่ยม
ค้ำเท้า ยาวด้านละประมาณร้อยห้าสิบหรือร้อยหกสิบก้าว ที่มุมทั้งสี่นั้น
สร้างเป็นซุ้มวิหารคดยกพื้นขึ้นไปสูงและมุงหลังคาสองชั้นยอดทรงกลม ด้าน
นอกแนวระเบียงวิหารคดนี้มีเสาด้านงามๆ ตั้งอยู่บนฐานและบัวกลุ่ม มีส่วนสัก
กัณณ์เคียงกับของเรามาก ทำให้น่าเชื่อว่าสถาปนิกผู้สร้างพระตำหนักเก่าแก่
องค์นี้ ซึ่งปัจจุบันนี้ทั้งร้างอยู่ ทั้งๆ ที่ยังสมบูรณ์ดีอยู่ทั้งองค์และงดงาม
อย่างเปรียบกันไม่ได้เลยกับพระตำหนักองค์ใหม่ จะต้องมีความรู้เกี่ยวกับ
สถาปัตยกรรมของยุโรปอย่างลึกซึ้งเป็นแน่นอน ค้วยว่าได้สร้างขึ้นอย่างถูกต้อง
ต้องแบบแผนยิ่งนัก ทางเดินตามแนวระเบียงวิหารคดนั้นเจาะช่องเป็นประตู
เข้าออกที่ตรงกลางทุกด้าน มองออกไปเห็นพระตำหนักอีกหลายองค์ที่ยกชั้น
สูงขึ้นไป ตรงกลางเป็นพระตำหนักองค์ใหญ่สูงกว่าองค์อื่นๆ ได้ส่วนสัก
กัณณ์เป็นดุจลยภาคตินักหนา เป็นพระตำหนักองค์เดียวเท่านั้นที่เราเห็นว่า

ได้รับการสร้างขึ้นอย่างถูกต้องตามแบบสถาปัตยกรรมและได้ส่วนสัต์ที่ดีที่สุดในประเทศนี้

เมื่อได้เห็นพระตำหนักแห่งนี้แล้ว เราก็ออกเดินทางตรงไปยังเมืองละโว้ทันที ทางเราได้จัดรับรองท่านราชทูตที่ทำเนียบของ ม. ก้องสตันซ์ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้สร้างพระราชทานเพ็จจะแล้วเสร็จ เสนาบดีผู้นี้ได้ออกมารับท่านราชทูต และกล่าวขึ้นแก่ท่านพร้อมกับมองมาทางเราอย่างนอบน้อมว่า เมื่อได้ตระหนักในความกรุณาที่ท่านได้ให้แก่ภราดาของเขาแล้ว เขาก็หวังว่าท่านราชทูตคงจะไม่รังเกียจที่จะพำนักอยู่ในบ้านช่องห้องหออันเป็นเคหสถานของพวกเรา หลังจากรับประทานอาหารมื้อค่ำแล้ว เขาก็ให้คนของเขานำพวกเราไปยังเรือนเล็ก ๆ หลังหนึ่งซึ่งสร้างขึ้นด้วยไม้ไผ่ ฟื้นฟูเสื่อ ซึ่งเขาสร้างไว้ให้โดยเฉพาะสำหรับพวกเรา มีม่านลายพิมพ์ซึ่งกันภายใน และมีแคร่นอนเล็ก ๆ ที่สะอาดสะอ้านมาก แต่ ม. ก้องสตันซ์ เห็นว่าเครื่องไม้เครื่องมือกับหีบห่อของเรานั้น ไม่อาจจะขนมาไว้กับเราที่เรือนหลังนี้ได้หมด จึงสั่งให้ตกแต่งเรือนใหญ่หลังหนึ่งซึ่งเป็นของหลวง เพื่อขยายให้เราเข้าพักอยู่ได้ไม่อึดอัด ระหว่างที่รอจัดหาที่พักให้เราได้รับความสะดวกสบายยิ่งขึ้นกว่านี้

เมื่อเราไปถึงเมืองละโว้ได้ไม่กี่วันต่อมา ม. ก้องสตันซ์ ก็เบิกตัวท่านราชทูตไปเข้าเฝ้า เราติดตามท่านไปด้วยจนกระทั่งถึงในพระราชวัง โดย ม. ก้องสตันซ์ ปรารถนาให้เป็นไปเช่นนั้น ด้วยพระเจ้าแผ่นดินทรงใคร่จะได้พบพวกเราเป็นส่วนพระองค์ และพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้มีการสังเกตจันทรุปราคาอันจะมีมาในอีกสามสัปดาห์ข้างหน้า ต่อพระพักตร์

ท่านมุนายกมิชชังกับเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนน์ ตามท่านราชทูตเข้าไป
ในที่เฝ้าด้วยถึงในพระที่นั่ง

ในช่วงเวลาระยะนี้ เราก็ก่อไปเที่ยวชมพระอุทยาน และภายนอก
พระราชวัง ที่ตั้งนั้นอยู่ในชัยภูมิที่บนเนินริมน้ำที่ราบเรียบพอสมควร อาณา-
เขตภายในกำแพงวังนั้นกว้างใหญ่ เราได้เห็นสิ่งใดที่น่าบันทึกไว้เลย นอก
จากพระที่นั่งสององค์แยกออกจากกัน หลังคาสีทองระยิบ ที่ว่าแปลก
ก็ตรงกระเบื้องมุงหลังคาเคลือบสีเหลืองที่เป็นประกายดังแผ่นทองคำก็ว่าได้
เมื่อต้องแสงแดด นอกพระที่นั่งนั้นเราเห็นสิ่งใดตัวหนึ่งซึ่งบริษัทฝรั่งเศส
เป็นผู้ทูลเกล้าฯ ถวาย เราเห็นว่าเป็นสิ่งโตขนาดใหญ่มาก และแข็งแรง
กว่าพวกสิ่งใดที่แรงแชนส์เสียอีก แต่ชนของมันไม่เป็นสีเหลืองสนิทนัก

การเข้าเฝ้านั้นกินเวลาเกือบสองชั่วโมง เสร็จจากกันด้วยเรื่องหลายเรื่อง
ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงฉวยโอกาสรับสั่งแก่ท่านราชทูตว่า มีผู้กราบทูลพระ-
องค์ท่านว่าบาทหลวงเยซูอิตกลุ่มที่มากับท่านราชทูตนั้น เป็นนักคณิตศาสตร์
ของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสส่งมาเพื่อสังเกตการณ์
ทางด้านชมพูทวีป และเพื่อดำเนินงานทางด้านศิลปศาสตร์ให้สมบูรณ์ พระ
องค์จึงทรงพอพระทัยที่จะได้พบปะวิสาสะกับผู้ทรงความรู้เหล่านี้ ท่านราชทูต
จึงไม่ยอมเสียโอกาสที่จะกราบทูลยกย่องพวกเราด้วยประการต่างๆ พระเจ้า-
แผ่นดินมิได้ประทับในที่สูงกว่าท่านราชทูตเหมือนอย่างในการเข้าเฝ้าครั้งแรก
พระองค์ทรงสวมพระมาลาขาวยอดแหลม มีเกี้ยวประดับเพชรแถบหนึ่ง
ทรงนั่งพระภูษาเยียรบับ สวมฉลองพระองค์ผ้าเนื้อละเอียดและโปร่งบาง
ทับ สวมพระธำมรงค์เพชรเม็ดใหญ่เจียรไนไม่สู้จะเรียบร้อยนัก และ
ประกอบเรือนไม้สูงงดงาม โดยที่ทรงพระปรีชาเหนือภษัตริย์ทั่วไปในภาค

บุรพาทิศ จึงตรัสถึงเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับความฉลาดเฉียบแหลม และพระเกียรติคุณของสมเด็จพระคริสตธรรมมิกราชต่อท่านราชทูตได้อย่างนึมนวล และทรงมีรับสั่งถามท้าวว่า พระองค์จักอ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้าแห่งสรวงสวรรค์ขอให้ท่านราชทูตเดินทางกลับไปถึงประเทศฝรั่งเศสโดยเร็ว และโดยสวัสดิภาพยิ่งกว่าเมื่อขามา

ตกตอนเย็น ม. ก้องสตันซ์ ได้พาท่านราชทูตกับผู้ติดตามขึ้นข้างไปเที่ยว เราขึ้นไปนั่งอยู่กลางหลังช้าง ในอาสนะชนิดหนึ่งรูปร่างคล้ายเกือกกว้างแต่ไม่มีพนักพิงหลัง และมีลูกกรงปิดทองล้อมรอบ มีเจ้าหน้าที่ประจำข้างอยู่สองคน คนหนึ่งนั่งที่คอช้าง อีกคนหนึ่งนั่งที่กระเบนช้าง บังคับช้างด้วยตะขอเหล็ก ดังเห็นในภาพนั้น ฟังสังเกตว่าสัตว์ชนิดนี้มีบ่าวไพร่ใช้สอยเหมือนมนุษย์ที่เป็นเจ้าขุนมูลนาย อย่างน้อยที่สุดก็สืบห้าคน ผลัดหน้าเข้ามารับหน้าที่เป็นแห่งๆ ไป บางแห่งมีบ่าวไพร่ถึงยี่สิบ ยี่สิบห้า, สามสิบ สี่สิบคนก็มี แล้วแต่ฐานันดรศักดิ์ของช้าง ส่วนช้างเผือกนั้นมีบ่าวไพร่ตั้งร้อยทีเดียว ม. ก้องสตันซ์ บอกข้าพเจ้าว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงมีช้างอยู่ทั่วราชอาณาจักรถึงสองหมื่นเชือก ไม่นับช้างเถื่อนที่ตระเวนอยู่ตามป่าและภูเขา ไปทำการต้อนครั้งหนึ่งๆ ได้มาคราวละห้าสิบหกสิบ และบางครั้งก็ได้มาถึงแปดสิบเชือก

บรรดาท่านสมาชิกราชสมาคมวิทยาศาสตร์ได้กำชับให้พวกเราพิจารณาว่าช้างทุกเชือกนั้นมีเล็บเท้าหรือเปล่า เราเห็นว่าทุกเชือกมีเล็บอยู่ที่นิ้วเท้าอันใหญ่ทั้งห้านิ้วของมันที่ขาแต่ละข้าง แต่เล็บของมันสั้นมาก แผล้มออกมาจากนิ้วเท้าเพียงนิดเดียวเท่านั้นเอง เรายังสังเกตเห็นอีกด้วยว่า มันมิได้มีไบรใหญ่โตอะไรนักหนาดังที่เขาพรรณานักไว้ ปรากฏในภาพที่เราได้วาด

มาให้ดูกันด้วยแล้วนี่ เห็นจะประมาณสักครึ่งเท่าที่ว่กันเท่านั้นกระมัง เรา
ได้เห็นงาทั้งคางและยาวอย่างน่าชม ช้างบางเชือกมียาวออกมาจากปาก
ถึงสี่ฟุต และมีปลอกทองคำ เงินและทองแดงสวมอยู่เป็นระยะๆ ที่พระ-
ตำหนักของพระเจ้าแผ่นดินแห่งหนึ่งในชนบท ห่างจากกรุงศรีอยุธยาหนึ่ง
ลิเอที่ชายน้ำ ข้าพเจ้าได้เห็นลูกช้างเผือกเชือกหนึ่งซึ่งเขาสำรองไว้สำหรับ
ขึ้นระวางแทนที่ช้างแก่เชือกที่อยู่ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งว่ากันว่ามียูถึง
สามร้อยปีแล้ว ลูกช้างเผือกเชือกนี้ตัวใหญ่กว่าพ่อวัวเล็กน้อย มีขุนนางอยู่
รับใช้สอยเป็นอันมาก และเพื่อให้เป็นเกียรติแก่ช้างสำคัญเชือกนี้ เขาได้
เลี้ยงช้างแม่และช้างนำสาวของมันไว้ด้วย เป็นช้างที่พระเจ้ากรุงกัมพูชาส่งมา
ถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเมื่อสองหรือสามปีที่ล่วงมานี้เอง เพื่อชอกำลังทัพ
ไปช่วยเหลือในการทำสงครามกับคนของตนซึ่งเป็นชนบด และได้รับการหนุน
หลังจากพระเจ้ากรุงญวนอยู่

เมืองละโว้นั้นเป็นภูมิประเทศที่น่าอยู่ และอากาศก็บริสุทธิ์มาก ตัว
เมืองนั้นกว้างขวางพอใช้ และมีประชาชนพลเมืองคับคั่งนับแต่พระเจ้าแผ่นดิน
เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่นานๆ เรามีโครงการที่จะสร้างบ้อม-
ป็นชั้นด้วย และ ม. เดอ ลา มาร์ร (M. de la Marre) วิศวกรที่ทำนาราช-
ทุตทั้งไว้ที่ประเทศสยาม ได้วางแผนผังการก่อสร้างเอาไว้แล้ว และจะ
ได้สร้างบ้อมเป็นชั้นให้ถูกต้องตามนั้น บ้อมป็นนี้จะตั้งอยู่ในที่สูงให้ครอบ-
คลุมตัวเมืองไว้ได้ทั้งหมด สามารถควบคุมได้ทุกจุด ด้านหนึ่งของบ้อมนี้มี
แม่น้ำสายใหญ่ไหลผ่าน เป็นความจริงที่ว่าแม่น้ำสายนี้จะกว้างมากก็เฉพาะใน
ฤดูน้ำท่วมเท่านั้น แต่โดยที่ฤดูน้ำหลากกับฤดูฝนมีอยู่นานตั้งแต่เจ็ดหรือแปด
เดือน ข้าศึกจึงไม่อาจเข้าล้อมเมืองทางด้านนี้ได้ นอกจากนั้นตลิ่งยังสูงชัน

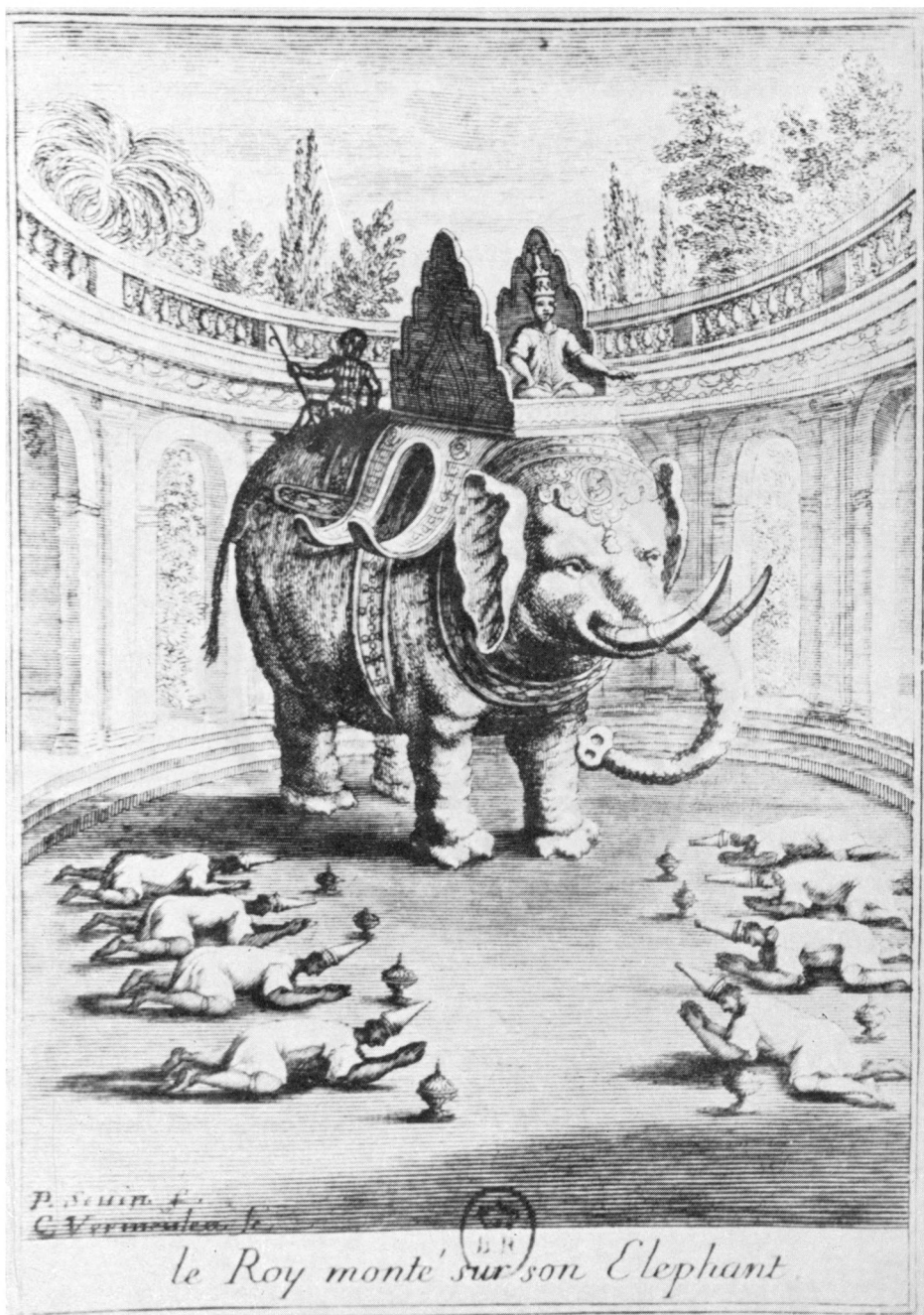
มากเสียอีกด้วย ทางด้านอื่นเล่าก็เป็นบึงซึ่งอาจไขน้ำให้ท่วมได้โดยง่าย หรือ
ไม่ก็เป็นเนินสูงรูปอัมพจันทร์ล้อมกันตัวเมืองไว้ อาจใช้เป็นคูเมืองอันลึกหรือ
คันดินป้องกันกระสุนปืนใหญ่ของข้าศึกได้อยู่ จะได้เริ่มสร้างบ้อมปืนที่ละไว้
ทันทีหลังจากที่บ้อมปืนที่บางกอกเสร็จลง เพราะที่นั่นมีความสำคัญมาก และ
เปรียบเหมือนกุญแจแห่งราชอาณาจักรสยามทีเดียว งานคงจะเสร็จลงในไม่
ช้านี้ เพราะใช้คนงานมากมายนักและพื้นที่ก็ไม่ยากแก่การขุดด้วย

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน เราได้รับการบอกกล่าวให้ทราบล่วงหน้าว่า
พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้เราเข้าเฝ้าในวันนั้นโดยเฉพาะพิเศษ ม. ก็องสแตงซ์
เป็นผู้นำเราเข้าไปในพระราชวังตอนบ่ายสี่โมง และพาเราผ่านพระราชฐาน
เข้าไปถึงสามชั้น ซึ่งเราเห็นขุนนางหมอบอยู่ทั้งสองข้างทาง เมื่อเข้าไป
ในพระราชฐานชั้นใน ที่ลานมีพรมผืนใหญ่ปูให้พวกเรานั่ง เราไม่
คุ้นกับพิธีรีตองอย่างนี้ เขามิได้กะเกณฑ์ให้เราถอดรองเท้าเสียด้วยซ้ำไป
อันเป็นการแสดงว่าให้เกียรติแก่เรา พอเรานั่งลงไม่ทันไร พระเจ้าแผ่นดิน
ก็เสด็จออกไปทอดพระเนตรการชนช้างเพื่อให้ท่านราชทูตได้ชมเป็นขวัญตา
จะเสด็จขึ้นทรงช้างพระที่นั่ง ซึ่งประทับคชาภรณ์ครบครันที่คอยอยู่ข้างองค์
พระที่นั่ง ครั้นทรงเลื้อบมาเห็นพวกเราซึ่งอยู่ใกล้กับพระองค์แคสสิบหรือ
สิบสองก้าว จึงเสด็จเข้ามาหา ท่านเจ้าอธิการของเรา* ซึ่งเตรียมคำถวาย
พระพรไว้แล้ว เพื่อขอใจที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเกียรติ

* บาทหลวงหกรูปที่ร่วมเดินทางมาด้วยในครั้งนั้นคือ ๑. บาทหลวง เดอ ฟองเตอเนย์ (R. P. Fontenay) หัวหน้าคณะ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอธิการ ๒. บาทหลวงแชรว์บ็อง (P. Gerbillon) ๓. บาทหลวง เลอ กองค์ (P. le Comte) ๔. บาทหลวงวิสเดลู (P. Visdelou) ๕. บาทหลวงบูเวต์ (P. Bouvet) และ ๖. บาทหลวงตาชาร์ด (P. Tachard) ผู้เขียนจดหมายเหตุเล่มนี้.— (ผู้แปล)

ให้พวกเราได้เข้าเฝ้า ตอนที่ได้ตกลงนัดหมายกับ ม. ก้องสัจจ์ ไว้แล้วนั้น แต่โดยที่ท่านเสนาบดีผู้นั้นเห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงรีบเสด็จออก จึงได้กราบทูลแทนพวกเราเสียเอง พระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรพวกเราไปที่ละคนด้วยสีพระพักตร์อันยิ้มแย้ม และด้วยพระอาการทรงพระกรุณาเป็นที่สุด โปรดมีรับสั่งกับเราว่าพระองค์ได้ทรงทราบว่ สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงจัดส่งเราทั้งหกรูปนี้ไปยังประเทศจีนโดยเจตนาารมณ์อันยิ่งใหญ่ พระองค์จึงใคร่จะได้พบพวกเราเพื่อรับสั่งด้วยพระโอษฐ์เองว่า ถ้าพวกเรามีความปรารถนาสิ่งใดในราชอาณาจักรของพระองค์แล้ว ไม่ว่าจะเดินทางไปเพื่อสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของเรา หรือว่าเป็นความต้องการส่วนตัวของพวกเราก็ตาม ก็ขอให้เราแจ้งต่อเสนาบดีของพระองค์ท่านเถิด เขาจะเป็นผู้สั่งการให้เราได้รับทุกสิ่งที่ต้องการ เรามีเวลาชั่วแต่เพียงกราบทูลขอบใจในพระมหากรุณาธิคุณและถวายคำนับด้วยความเคารพเท่านั้น เรากราบทูลได้แต่เพียงว่า เราจะได้นำความกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวของเราให้ทรงทราบความอนุเคราะห์นานาประการที่เราได้รับจากพระองค์ท่าน

พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกพระราชดำเนินต่อไป ออกจากพระลานชั้นนี้ ไปสู่พระลานชั้นนอก ท่ามกลางแถวขุนนางซึ่งกราบทูลประนมมือเฝ้าหน้าฉาก จรดพื้นอยู่อย่างสงบเงียบ ที่ทวารพระราชมณเฑียรชั้นนอกนั้น ได้ทรงพบเข้ากับบรรดาประธานกรรมการบริษัทการค้าแห่งยุโรป ซึ่งถอยรอกเท้า ถูกราบหมอบอยู่ พระองค์ทรงมีรับสั่งด้วยเล็กน้อย โดยที่ ม. ก้องสัจจ์ ได้แนะนำเราไว้ก่อนแล้วว่า เราควรเขียนคำกราบบังคมทูลขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อจะได้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทอดพระเนตร หลวงพ่อฟองเตอเนย์เห็นเข้าที่อยู่ เพราะว่าท่านคงไม่มีโอกาสกราบทูลด้วยวาจาเป็นแน่จึงได้นำ

พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกษัตรา

คำกราบทูลนั้นทูลเกล้าฯ ถวาย โปรดให้ ม. ก้องสตันซ์ รับไว้ คำกราบทูลนั้นมีทั้งภาษาสยามและภาษาฝรั่งเศส มีข้อความดังนี้ :

ขอเดชะพระบารมีมหาบพิตรราชสมภารเจ้า ปกเกล้าปกกระหม่อม

คณะของอาत्मภาพได้จากพระมหากษัตริราชเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งประเทศฝรั่งเศสมีเคยได้มีแต่ก่อนกาลมา แต่ความโชคดียของเราเมื่อมาถึง ณ ที่นี้ก็ คือ ได้ประสบบงคัมหาบพิตรซึ่งพระคุณสมบัตินั้นเท่าเทียมกับพระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้น น้ำพระทัยอันกว้างขวางของมหาบพิตรที่เอื้ออำนวยการด้วยความโอบอ้อมอารีต่อชาวชาติผู้เป็นพันธมิตรของพระองค์ ความกล้าหาญที่มหาบพิตรทรงปราบปรามอริราชศัตรูให้ราบคาบ และความได้เปรียบที่มหาบพิตรทรงมีต่อพวกเขานั้น ความจงรักภักดีในเบื้องยุคลบาทของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินที่มีอยู่ต่อพระองค์ พระมหากรุณาธิคุณของมหาบพิตรที่แผ่ไปถึงบรรดาคณะราชทูตอันเลื่องชื่อจากทั่วแดนไกลซึ่งมหาบพิตรพระราชทานการต้อนรับอย่างเอกอุ การคุ้มครองป้องกันที่มหาบพิตรโปรดพระราชทานแด่ชนต่างด้าวชาวต่างชาติ พระราชไมตรีจิตที่โปรดพระราชทานแก่พวกบาทหลวงแห่งพระคริสตศาสนา และพระบรมราชานุเคราะห์ที่โปรดพระราชทานแก่พวกเรา เหล่านี้ เหล่านี้ ล้วนเป็นนิมิตหมายที่แสดงว่ามหาบพิตรทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ก่อปรด้วยน้ำพระทัยเอื้ออารี ทรงเป็นผู้พิชิตทรงดำเนินวิเทโศบายอันหลักแหลม ก่อปรด้วยทศพิชราชธรรม ดังที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินถวายคำสรรเสริญ และที่ตำนานได้ระบุไว้ ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เหนือกษัตริย์ที่เคยครองราชบัลลังก์สยามทุกพระองค์ในอดีตสมัย

อันวิทยาการที่คณะของอาत्मภายีถือเอาเป็นอาชีพอยู่นี้ เป็นที่รับนับถือกันอยู่ทั่วทวีปยุโรป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของพวกเราทรงมีพระราชนิยมถึงขนาดให้สร้างหอคาราศาสตร์ขึ้นในพระมหานครหลวง และโปรดพระราชทานพระนามของพระองค์เป็นชื่อของวิทยาลัยแห่งคณะของเรา ที่ทำการสอนวิทยาการเหล่านี้อยู่ พวกเราได้ศึกษากันมาแต่อายุน้อยเยาว์ โดยเฉพาะพิเศษวิชาดาราศาสตร์อันต้องด้วยอรรถาัยของพวกเรา ด้วยเป็นสาเหตุให้จิตใจของพวกเราได้คำนึงถึงสรวงสวรรค์อันเป็นที่สถิตของบรรดานักบุญ และซึ่งเป็นชาติภูมิของเราอยู่เนื่องนี้จ สมเด็จพระเจ้าคริสตธรรมิกราชทรงตระหนักว่างานอาชีพของพวกเรานั้น คือการใช้วิทยาการอันอยู่ในวิสัยของมนุษย์ เพื่อยกมนุษย์ขึ้นสู่ความรู้จักและความรักต่อองค์พระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ และทรงตระหนักว่าพวกเราได้ศึกษาโดยเฉพาะวิชาด้านคณิตศาสตร์ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลือกระส่งพวกเราไปยังประเทศจีนในฐานะนักคณิตศาสตร์ ดังนั้นพวกเราจึงทำงานประสานกับผู้ที่อยู่ที่กรุงปารีสใกล้ซิดีเบียงยุคัลบาท เพื่อให้ศิลปวิทยาการมีความสมบูรณ์พร้อมขึ้น เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่พวกเราตามพระเจตนารมณ์นี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราจึงโปรดพระราชทานสิทธิบัตรแก่พวกเรา เป็นการฝากฝังพวกเราต่อพระมหากษัตริย์ทั่วสากลโลก ดังที่มหาบพิตรได้พระราชทานเกียรติให้แก่พวกเราโดยโปรดให้เข้าเฝ้าต่อเบื้องพระพักตร์ในวันนี้

เป็นการเกินความคาดหมายของพวกเราโดยแท้ ที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตเห็นปานฉะนี้ แต่เมื่อไม่สามารถที่จะเข้าเฝ้าได้ตามทำนองที่เราจะต้องกระทำตามแบบแผนบรมราชประเพณี มหาบพิตรก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เราเข้าเฝ้า ตามทำนองที่

เราอาจกระทำได้ คณะของอาत्मภาพเป็นข้าผู้รับช่วงใช้ของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าผู้
 เทียงแท้ และเป็นข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ราชเจ้า ในฐานะที่เป็น
 ข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ เราจักได้นำความไปกราบทูลให้
 พระองค์ท่านทรงทราบถึงพระมหากษัตริย์ที่มหาบพิตรโปรดประสิทธิ์ประสาท
 ให้แก่เราและในฐานะที่เป็นข้าผู้รับช่วงใช้ของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าผู้เทียงแท้ คณะ
 ของอาत्मภาพจักได้สวดอ้อนวอนขอให้พระองค์ท่านคลบลัดดาลให้รัชสมัยของ
 มหาบพิตรได้ประสบความรุ่งเรืองยิ่งๆ ขึ้นไป และโปรดประทานแสงสว่าง
 แห่งคริสตธรรมอันศักดิ์สิทธิ์ให้บังเกิดขึ้นในมหาบพิตร เพื่อมหาบพิตรจัก
 ได้เสวยสุขสมโมสรในสวรรคต หลังจากที่ได้เสวยราชย์ด้วยพระเกียรติคุณ
 อันยิ่งในพิภพนี้แล้ว

อีกสองสามวันต่อมา ม. ก้องสตันซ์ ได้กราบทูลพระเจ้าแผ่นดินถึง
 โครงการที่เขาได้ไตร่ตรองมาเป็นเวลาช้านานแล้ว กล่าวคือ การให้ได้มา
 ซึ่งบาทหลวงคณะเยซูอิตนักคณิตศาสตร์สิบสองรูป ดังที่เขาได้ติดต่อขอ
 ไปทางท่านเจ้าอธิการใหญ่ของเราไว้แล้วนั้น และโดยมีเจตนาที่จะให้มา
 สร้างหอดูดาวขึ้นตามแบบที่กรุงปารีสกับที่กรุงปักกิ่ง เขาได้กราบทูลให้
 พระเจ้าแผ่นดินเข้าพระทัยถึงพระเกียรติคุณ และอาณาประโยชน์ที่พระองค์จะ
 ทรงได้รับเนื่องจากการนี้ และผลประโยชน์ที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์
 จะพึงได้รับจากการศึกษาศิลปศาสตร์และวิทยาการ ต่าง ๆ ตามแบบยุโรป
 พระเจ้าแผ่นดินทรงมีความเห็นสอดคล้องต้องด้วยทุกประการ และทรงมี
 รับสั่งให้ ม. ก้องสตันซ์ มาบอกแก่เราว่า พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์
 จะสร้างหอดูดาวขึ้นแห่งหนึ่งในราชอาณาจักร และจักพระราชทานให้แก่

พระบาทหลวงแห่งคณะเยซุอิต ซึ่งพระองค์โปรดปรานมาก พระองค์ทรงปรารถนาให้ความคุ้มครองและให้ความอนุเคราะห์ทุกประการ อันอยู่ในวิสัยที่พระองค์จะทรงกระทำได้ ด้วยเหตุนี้ ม. ก็องสตันซ์ จึงมีความเห็นว่าพวกเราในคณะรูปใดรูปหนึ่ง จักต้องเดินทางกลับไปยังประเทศฝรั่งเศสเพื่อเร่งรัดงานชิ้นนี้ ซึ่งเขาเล็งเห็นว่าน่าจะเป็นประสิทธิผลอันใหญ่หลวงแก่พระศาสนา เขาได้พูดเรื่องนี้ขึ้นแก่ท่านเจ้าอธิการในวันหนึ่งเมื่อเราอยู่ด้วยกันตามลำพังสามคน เราก็ตกลงด้วยความยินดี และภาระหน้าที่อันนี้ตกอยู่แก่ข้าพเจ้า ในวันนั้นเองข้าพเจ้าก็ได้รับคำสั่งให้เตรียมตัวเพื่อเดินทางกลับข้าพเจ้ารู้สึกเศร้าใจอย่างเหลือล้น ที่จะต้องห่างประเทศจีนไปอีกเป็นเวลานาน ซึ่งข้าพเจ้าเฝ้าใฝ่ฝันถึงมาเป็นเวลาหลายปีติดต่อกันแล้ว แต่ก็จำเป็นต้องปฏิบัติตามคำสั่ง

ม. ก็องสตันซ์ มีความสนใจอย่างแรงกล้าต่อโอกาสของการก้าวหน้าแห่งพระเกียรติคุณของพระผู้เป็นเจ้า เท่าๆ กับการอำนวยความสะดวกให้เกิดขึ้นแก่พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้านายของตน ได้ติดต่อกับเราทราบทรรศนะอีกประการหนึ่งซึ่งเขาเชื่อว่า จะเป็นการสนับสนุนการแปลงศาสนาของชาวสยามได้เป็นอย่างมาก เขาอ้างว่าเมื่อเราเอาชนะจิตใจและความรักใคร่ของพวกเขາเหล่านั้นได้ครั้งหนึ่งแล้วด้วยศรัทธาธรรม ความอ่อนโยนและด้วยวิทยาการ ก็ไม่เป็นการยากที่จะทำให้พวกเขาพร้อมที่จะฟังคำสั่งสอนของเรา เขารู้จักอัจฉริยภาพของชาวชาตินี้ดี เขารู้ดีกว่าใครๆ ว่าเหตุไรจนกระทั่งบัดนี้พระคริสตศาสนาในประเทศสยามจึงก้าวหน้าไปไม่ได้ไกลนัก ทั้งๆ ที่ได้ลงทุนลงแรงทำกันมาเป็นเวลาทั้งหลายปีแล้วว่านอกจากหอดูดาวแล้ว ยังจะต้องมีบาทหลวงเยซุอิตอีกสักคณะหนึ่ง มาดำเนินการใช้ชีวิตเท่าที่สามาร

ทำได้อย่างเคร่งครัด และถือวิเวกตามแบบอย่างพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีอิทธิพลเหนือชาวบ้านเป็นอันมาก ให้ห่มทองแบบภิกษุ ไปมาหาสู่กับพวกภิกษุอยู่เสมอ แล้วให้พยายามชักจูงรูปใดรูปหนึ่งให้หันมานับถือพระคริสตศาสนา วิธีนี้บาทหลวงคณะเยซุอิตชาวปอร์ตุเกส ดำเนินการได้ผลมาแล้วที่ มาดิวเร (Madure) แถวประเทศเบงกอล

อันที่จริง เราได้ทราบมาจากในที่หลายแห่งแล้ว และเมื่อเร็วๆ นี้ ก็ที่ประเทศสยามนี้เอง จากพระบาทหลวงชาวฝรั่งเศสรูปหนึ่งซึ่งอยู่ที่แซงต์-โธมัส (S. Thome) มาได้สองเดือนแล้วว่า หลวงพ่อบาทหลวงเหล่านั้นได้อยู่ในหมู่บ้านมาตั้งหลายปีแล้ว และได้ตั้งอกตั้งใจปฏิบัติงานด้านให้แปลงศาสนาอยู่มิใช่น้อย แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จสักที ครั้นแล้วพระบาทหลวงรูปหนึ่งซึ่งเขาแต่งตั้งให้เป็นพระอธิการของคณะ หลังจากได้สวดอ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้าอยู่เป็นเวลาช้านานแล้ว และพิจารณาเห็นว่าชาวประชาชาตินั้นมีความผูกพันเลื่อมใสอยู่กับพราหมณ์ (Bracmane หรือ Bramine) ซึ่งเป็นนักบวชของพวกเขาศาสนาของพวกเขาอยู่ เห็นว่าถ้าตนใช้เครื่องนุ่งห่มอย่างพราหมณ์และบำเพ็ญชีวิตอยู่ตามแบบอย่างพราหมณ์แล้วไซ้ร้ ก็น่าจะได้รับความไว้วางใจจากประชาชนเหล่านั้น และนำมาสู่พระเยซูคริสต์ได้ จึงได้ติดต่อแสดงเจตนารมณ์ของตนขึ้นไปยังพระบาทหลวงชั้นผู้ใหญ่ ฝ่ายนี้จึงเสนอเรื่องเข้าสู่ที่ประชุม

พิจารณากันที่กรุงโรม และเรื่องนี้ก็มีผู้แถลงว่าเครื่องนุ่งห่มที่พวกพราหมณ์ใช้แต่งกายนั้น หากใช้เป็นเครื่องแสดงว่าเป็นเครื่องนุ่งห่มทางศาสนาไม่ หากเป็นการแสดงวรรณะและเป็นที่ยกย่องกันอยู่ จึงอนุญาตให้หลวงพ่อรูปนั้นกับบาทหลวงคณะเยซุอิตอีกสองสามรูปซึ่งมีความคิดเห็นสอดคล้องต้อง

กัน ทดลองวิธีการหลังนี้ได้เพื่อการแปลงศาสนาของชาวประชา

กรันได้แต่งกายนุ่งห่มอย่างพราหมณ์แล้ว พวกเขาก็เริ่มบำเพ็ญชีวิตอยู่อย่างพราหมณ์โดยตลอด และตั้งแต่นั้นก็มีผู้เห็นพระบาทหลวงอะบิออส-ทอลิกเหล่านั้น เจินด้วยทำเปล่าและศีระปราศจากเครื่องปกบัง ย่ำไปในพื้นทรายอันร้อนระอุ ท่ามกลางแดดอันแผดเปรี้ยงเป็นสิ่งแปลกประหลาดมาก เพราะพวกพราหมณ์นั้นไม่สวมรองเท้าเลย และไม่สวมหมวกหรือโปก ศีระด้วย บริโภคแต่ผัก และบางทีก็อดอาหารอยู่ทั้งสามหรือสี่วัน นั่งอยู่ที่โคนต้นไม้หรือกลางถนนหนทางที่มีผู้คนสัญจรไปมา จนกว่าจะมีชาวอินเดียสักคนหนึ่งบังเกิดความประทับใจในความเคร่งของตนเข้ามา ฟังคำสั่งสอนพระผู้เป็นเจ้าโปรดประทานพรให้แก่ศรัทธาธรรม และการทรมานกายของพวกเรา สามารถทำให้ชาวอินเดียแปลงศาสนาได้ถึงหกหมื่นคน และฝูงชนแห่กันมาด้วยศรัทธาอันแรงกล้า เพื่อมารับการศึกษาพระคริสตธรรมเป็นอันมากอย่างไม่น่าเชื่อ ทำให้พวกเราคลายความเหน็ดเหนื่อยที่ได้ทนทุกข์ทรมานมาหมดสิ้น

พระบาทหลวงรูปนั้นยังเล่าต่อมาอีกว่า เขาได้เห็นหลวงพ่อบาทหลวงเหล่านั้นรูปหนึ่งถูกทรายอันร้อนแรงที่มาดูเรเผาเอาจนผ้าเท้าแตกทั้งสองข้าง และเม็ดทรายยัดเข้าไปในแผล ทำให้ได้รับความเจ็บปวดเป็นอย่างยิ่ง และมีอาการเท้าบวมอย่างน่าวิตก ตามที่เขาเล่าถึงกิจกรรมของมิชชันคณะนี้ ทำให้เราอยากได้รายละเอียดมาเล่าสู่กันฟังยิ่งนัก เชื่อว่าเราจะหาตัวอย่างศรัทธาธรรมและความเลื่อมใสถึงขนาดนี้ได้ยากครัน

จบเล่มที่สี่

เล่มที่ห้า

การเดินทางกลับจากประเทศสยาม

หลังจากที่ได้มีการตกลงกันว่าข้าพเจ้าจะต้องเดินทางกลับไปสู่ประเทศฝรั่งเศสแล้ว ม. ก้องสตันซ์ ก็ยิ่งเพิ่มความเป็นมิตรสนิทสนมแก่ข้าพเจ้ากว่าแต่ก่อน โดยบอกข้าพเจ้าว่าเขาใคร่จะให้เราได้มีการโอภาวีสาสะกันเป็นการเฉพาะให้บ่อยครั้งยิ่งขึ้น พอวันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้าก็ไปหาตามคำสั่งที่เขาได้ให้ไว้เมื่อก่อนที่จะจากกัน พบเขากำลังยุ่งอยู่กับการจัดเตรียมของกำนัลสำหรับบุคคลที่มีส่วนสำคัญที่สุด ในการพิธีทูลให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ฝรั่งเศส) โปรดพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์แก่เรา โดยการจัดส่งเราไปยังประเทศจีน และเขาพาพวกเราเข้าไปชมของกำนัลเหล่านั้นใกล้ ๆ ให้ถนัดตาเขาบอกเราว่า “นี่เป็นแต่เพียงสิ่งเล็กน้อยเท่านั้นดอกสำหรับบุคคลที่เป็นใหญ่เป็นโตถึงเพียงนั้น แต่ขอให้หลวงพ่ช่วยเรียนให้ท่านทราบด้วยเถิดว่า ข้าพเจ้าได้รับคำบอกกล่าวก็ต่อเมื่อสายเกินไป ภายหลังที่ได้จัดสรรสิ่งงามที่สุดและหายากที่สุดเท่าที่ข้าพเจ้ามีอยู่ ให้ท่านผู้อื่นไปเสียหมดแล้ว” ด้วยว่านอกจากของกำนัลที่เขาจัดส่งไปยังประเทศฝรั่งเศส กับที่เขาจัดมอบให้แก่ชาวฝรั่งเศสที่อยู่ในประเทศสยามแล้ว เขายังได้จัดส่งของกำนัลเป็นจำนวนมากส่งไปยังประเทศปอร์ตุเกสอีก โดยมอบไปกับราชทูตสามนายที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงจัดส่งไปยังกรุงลิสบอนเมื่อก่อนหน้าที่เราจะไปถึงเพียงไม่กี่วัน เขากล่าวแถมท้ายว่า “ฉะนั้นจึงมิใช่ของขวัญที่ข้าพเจ้า

ปรารถนาจะส่งไปให้ท่านเหล่านั้นในนามของข้าพเจ้าเองเป็นการส่วนตัว หาก
ได้ส่งไปในฐานะที่ได้เป็นภราดาคนหนึ่งในคณะของหลวงพ่อก็เพื่อขอบ-
พระคุณต่อความกรุณาของท่านที่มีอยู่ต่อพวกของหลวงพ่อกับและความคุ้มครอง
ที่ท่านกรุณาให้แก่พวกของหลวงพ่อนั้นเถิด” เรามิรู้ที่จะตอบความรู้สึก
โอบอ้อมอารีนี้สถานใดได้ นอกจากแสดงความขอบคุณอย่างลึกซึ้งไปโดย
สถานเดียว แต่เขาหายอมฟังไม่ กลับตักตบตบเสียวว่าขออย่าได้พูดกับเขาใน
ทำนองนี้อีกเลย ในฐานะที่เขาเป็นภราดาของเรา เขาเชื่อว่าเขาได้กระทำไป
ตามหน้าที่ของเขาเท่านั้นดอก

ในวันเดียวกันกับวันที่เราได้เข้าเฝ้านั่นเอง พระเจ้าแผ่นดินทรงมี
พระประสงค์จะให้ท่านราชทูตได้ชมการชนช้าง และโปรดให้จัดช้างให้เรา
หกเชือกเพื่อโดยเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ที่ประลองยุทธ ซึ่งอยู่นอก
ตัวเมือง ม. ก๊องสตันซ์ มอบให้ขุนนางผู้หนึ่งเป็นผู้นำเราไป เราพบช้าง
หกเชือกที่ปากทวารพระราชวัง มีสัปคับปิดทองและเบาะรองนั่งสะอาด
สะอาดมาก เราต่างคนต่างเข้าไปใกล้ และพากันขึ้นช้างด้วยวิธีการดังนี้
หมอบข้าง (Pasteur — เขาเรียกบุคคลผู้หนึ่งที่คอยช้างและเป็นผู้บังคับช้างทั้งนี้)
สั่งให้ช้างคุกเข่าลง มันก็ฟุบตัวลง จนเราสามารถที่จะเหยียบลงบนขาหน้า
ข้างหนึ่งของมันที่เหยียดออกมา แล้วปีนขึ้นหลังมันไปได้ ครั้นแล้วมันก็
พยุงตัวยืนหยัดขึ้นเล็กน้อย รอให้เรานั่งลงบนสัปคับบนหลังของมันให้เป็น
ที่เรียบร้อยเสียก่อน แล้วมันจึงลุกขึ้นยืนเต็มตัว บางคนเขาใช้กระโถนทอด
ไต้ขึ้นไปบนหลังช้าง เพื่อความสะดวกแก่ชาวต่างประเทศที่ไม่คุ้นกับการ
ขึ้นช้างที่มีสัปคับอยู่บนหลัง คนพื้นประเทศนี้ ไม่ว่าจะเป็นบุคคลชั้นไหน
เขามิขึ้นนั่งคอยช้างกันทั้งนั้น ยกเว้นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว และทำการ

บังคับช้างด้วยตนเอง นอกเสียจากเวลาออกศึกเท่านั้น ถ้าเป็นกรณีออกศึก นอกจากหมอช้างสองคน คนหนึ่งอยู่ที่คอ อีกคนหนึ่งอยู่ที่กระเบนแล้ว - มีขุนนางคนหนึ่งถือหอก (lance) หรือว่าแหลน (javelot) ชนิดหนึ่ง นั่งอยู่บนหลังช้าง ดังที่ข้าพเจ้าได้เห็นมาด้วยตาตนเองแล้วในการล่าช้างครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าสังเกตเห็นด้วยว่าพระเจ้าแผ่นดินประทับบนพระราชอาสน์ชนิดหนึ่ง คล้ายพระโอรน ทรงลุกขึ้นยืนเมื่อช้างเถื่อนแหวกทางมาทางพระองค์ และทรงเลื่อนไปประทับที่คอช้างพระที่นั่งเพื่อยับยั้งช้างเถื่อนไว้

เราตามเสด็จพระราชดำเนินไปจนถึงทุ่งใหญ่แห่งหนึ่งห่างจากตัวเมือง สักร้อยก้าว พระเจ้าแผ่นดินประทับบนหลังช้างพระที่นั่ง โดยมีท่านราชทูตอยู่ทางเบื้องขวาของพระองค์ ห่างกันราวสิบห้าหรือยี่สิบก้าว ม. ก็องสแตซ์ อยู่ทางเบื้องซ้าย และมีขุนนางเป็นอันมากหมอบอยู่ด้วยความเคารพรายรอบช้างพระที่นั่ง ชั้นแรกได้ยินเสียงแตรชนิดหนึ่งเสียงกระดังงา และไม่มีเสียงสะท้อนกลับ ครั้นแล้วช้างทั้งสองเชือกที่จัดไว้ให้ต่อสู้กันก็ส่งเสียงอย่างน่ากลัว มันถูกผูกขาหลังไว้ด้วยเชือกเส้นใหญ่ มีคนหลายคนยึดทางเชือกไว้เพื่อตึงให้มันถอยหลังเมื่อมีการปะทะกันรุนแรงเกินไป เขาปล่อยให้มันเข้าใกล้กันในระยะที่ประสานงากันได้โดยไม่ทำให้บาดเจ็บ ว่ากันว่าบางทีมันปะทะกันรุนแรงจนงาหักก็มี จนงาแตกกระเด็นว่อนไปทุกทิศทุกทาง แต่ช้างสองเชือกนั้นมิได้ต่อสู้กันรุนแรงนัก มีการประสานงากันสี่หรือห้าครั้งเท่านั้น แล้วเขาก็แยกมันออกจากกันไปเสีย และการต่อสู้กันนั้นสั้นเหลือเกิน จนเราเชื่อกันว่าที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มีการประลองยุทธครั้งนี้ก็เพื่อหาโอกาสอันร้นรมย์ในการที่จะพระราชทานของขวัญให้แก่ ม. เดอ วอดริกูร์ต (M. de Vaudricourt) เป็นการขอบใจที่เขาได้นำราชทูตสยามสองนายกลับมา

และจักเป็นผู้นำราชทูตของพระองค์ท่านอีกหลายนายไปสู่ประเทศฝรั่งเศส
ท่านนั้น ด้วยว่าเมื่อเสร็จการแสดงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงไล่ช้างเข้า
ไปไล่เขา แล้วพระราชทานดาบเล่มหนึ่งซึ่งมีด้ามเป็นทองทึบให้ ด้วย
พระหัตถ์ของพระองค์เอง ผัดนั้นทำด้วยเกร็ดกระดองเต่ามีปลอกทองคำคด
หุ้มปลอก และสร้อยเส้นใหญ่ถักด้วยเส้นลวดทองคำเพื่อให้ใช้เป็นสายสะพาย
ดาบ กับเสื้อผ้าคาดตัวหนึ่งประดับดุมทองคำ พระองค์ทรงมีรับสั่งกับเขาว่า
ที่มอบดาบให้ถือไว้นี้ ก็เพื่อให้นำราชทูตของพระองค์ไปโดยปลอดภัยตลอด
รอดฝั่ง และเพื่อรับราชการสนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์สวามินทร์
ของเขาต่อสู้อริราชศัตรู ดาบชนิดนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามโปรดพระราช-
ทานให้เฉพาะแก่แม่ทัพที่จะออกไปรบทัพจับศึกท่านนั้น พระเจ้าแผ่นดิน
โปรดพระราชทานดาบอย่างเดียวกันนี้แก่ ม. ชัวเยอซ์ (M. Joyeux) ผู้บังคับ
การเรือฟรีเกต แต่หย่อนความงดงามกว่ากัน

อีกสองสามวันต่อมา ม. ก็องสตันซ์ ได้ส่งของกำนัลอันมีค่ามาให้ท่าน
ราชทูตกับท่านอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี และ ม. เดอ โวตรีกูร์ต์ กับ
ม. ชัวเยอซ์ และบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลทุกคนในขบวนของท่านราชทูต
เป็นโถเงินทำตามแบบญี่ปุ่น ผลิภัณฑ์ที่ทำด้วยโมรา เครื่องกระเบื้องเนื้อ
ละเอียดเป็นจำนวนมากและทุกขนาด เสื้อสวมในห้อยนอนจากประเทศจีน
หินคดที่ได้ทำการทดลองได้ผลมาแล้ว รากโสมซึ่งมีมูลค่าแพงเท่า่าน้ำหนักเงิน
ไม้กฤษณาอันมีราคาแพงมากในชมพูทวีป ใบชาอย่างดีเป็นจำนวนมาก ของ
กำนัลเหล่านี้มีกำนัลจกนหลายคนเข้าใจกันอยู่พักหนึ่งว่าเป็นของพระราชทาน

วันเวลาส่วนใหญ่ที่เราพักอยู่ที่เมืองละไว้นั้น ผ่านไปด้วยการชมการ

แสดงมหรสพต่าง ๆ การชนช้างที่เราได้กล่าวถึงมาแล้วข้างต้นนั้น ติดตามมาด้วยการแสดงการต่อสู้ระหว่างช้างกับเสือ เราอยู่ในที่บังคับต้องไปชมกับคนอื่น ๆ เขาคัวเหมือนกันโดยขึ้นหลังช้างไป เราไม่ได้ใช้ยานพาหนะอย่างอื่นเลย เพื่อมิให้เป็นข้อบ่งชี้ยศถาบรรดาศักดิ์ของพระภิกษุสงฆ์ที่กล่าวว่าพวกท่านถูกห้ามมิให้ขี่ม้า

จากตัวเมืองไปประมาณหนึ่งในสี่ของลิเออ เขาสร้างรั้วไม้ไผ่สูงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละร้อยก้าว ตรงกลางลานนั้นมีช้างสามเชือกเข้าไปรอการต่อสู้กับเสืออยู่ มีแผงใหญ่ทำเป็นรูปหน้ากากสวมหัวและบังบางส่วนหนึ่งเข้าไว้ พอเราไปถึง เขาก็ปล่อยเสือตัวหนึ่งออกมาจากในกรงหน้าตาและสีขนของมันออกจะใหม่ตาอยู่สำหรับชาวฝรั่งเศสซึ่งไปชมอยู่ ณ ที่นั้น นอกจากว่าตัวของมันจะใหญ่กว่าพี่กว่า และรูปร่างไม่เพรียวเหมือนที่เคยเห็นมาในประเทศฝรั่งเศสแล้ว หนังของมันยังมีแต้มจุดไม่เหมือนกันอีกด้วย และแทนที่แต้มจุดอย่างไม่เป็นระเบียบเหล่านั้น มันมีแถบยาวและใหญ่พันรอบตัว แถบเหล่านี้เริ่มต้นบนสันหลังไปบรรจบกันที่ใต้ท้อง และเป็นเช่นนั้นตลอดไปจนกระทั่งหาง มองดูเป็นปล้อง ๆ ขาวดำสลับกันไปจนกระทั่งถึงปลายหาง หัวของมันนั้นไม่แปลก ขาก็เช่นเดียวกัน นอกจากว่าใหญ่และมีเนื้อหนังมากกว่าเสือธรรมดา ๆ เท่านั้น ทั่ว ๆ ที่เสือตัวนี้ยังหนุ่มอยู่และยังจะเติบโตได้อีกมาก ม. ก้องสตันซ์บอกเราว่าในราชอาณาจักรยังมีเสือที่ใหญ่กว่านี้ถึงสามเท่า และวันหนึ่งเมื่อตามเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสล่าสัตว์นั้น เขาได้เห็นเสือตัวหนึ่งในระยะใกล้รูปร่างใหญ่โตราวกับล่อตัวผู้มันทีเดียว ชนิดตัวขนาดย่อมกว่านี้ในประเทศนี้ก็มีเหมือนกัน

เหมือน ๆ กับที่เขานำมาจากทวีปแอฟริกาไปที่ทวีปยุโรปนั่นแหละ และเขาได้พาเราไปดูในวันนั้นเองที่เมืองละไว

ในชั้นแรกทีเดียวเขายังไม่ปล่อยให้เสียออกไปสู่ หากใช้เชือกสองเส้นผูกรั้งตัวเข้าไว้จนไม่อาจที่จะผ่นออกไปได้ ข้างเชือกแรกตรงเข้าไปหา มัน ใช้วงฟาดลงบนหลังสองหรือสามที การฟาดนี้รุนแรงมากถึงขนาดเสียล้มลงหายไปทีเดียว และนั่งอยู่กับที่เป็นครู่ ไม่กระดิกกระเด้ย คล้ายกับว่าตายไปแล้วจะนั้น แต่พอเขาแกะเชือกให้มัน ทั้ง ๆ ที่การปะทะครั้งแรกนั้นได้ลดความชั่วร้ายของมันลงไปมากก็ตาม มันก็ส่งเสียงร้องอย่างน่ากลัว และโผนเข้าตะปบวงข้างที่รีเข้าไปจะฟาดมันอีก แต่ข้างก็ม้วนวงอย่างรวดเร็ว และปล่อยงาไว้ออกมาทิ่มแทงเสียเข้าพอดี จนเสียต้องโคตเสียตัวลอยขึ้นไปในอากาศ และงงันไปที่เดียวไม่กล้าเข้าใกล้ข้างอีก มันเดินวนเวียนอยู่ในลานเพี้ยคนนั้นหลายรอบอยู่ และโจนเข้าใส่ผู้คนที่อยู่ตามช่องทางเดินเป็นครั้งคราว คราวนี้เขาปล่อยข้างออกไปพร้อม ๆ กันทั้งสามเชือก ผลัดกันเข้าแทงเสียเป็นการใหญ่ มันก็เกล้งทำเป็นตายไปเสียอีกครั้งหนึ่ง และไม่คิดที่จะเข้าปะทะกับข้างอีก ข้างคงจะฆ่าเสียตายไปจริง ๆ เป็นแน่ ถ้าท่านราชทูตจะไม่ขอชีวิตมันไว้จาก ม. ก้องสัทธ ซึ่งสั่งให้ยุติการต่อสู้เสียทันที

วันรุ่งขึ้นตอนเย็น เราไปที่พระราชวังพร้อมกับท่านราชทูต เราได้เห็นการตามประทีปโคมไฟซึ่งกระทำกันเป็นปกติทุกวันเริ่มปีใหม่ มีอยู่ด้วยกันราวพันแปดร้อยหรือสองพันดวง บ้างก็เรียงรายอยู่ในช่องแกลเล็ก ๆ ซึ่งเขาเจาะไว้โดยเฉพาะตามกำแพงที่ล้อมพระราชวัง บ้างก็เป็นโคมติดตั้งอย่างเป็นระเบียบและแปลกตาดีพอสมควร ที่เราเห็นว่างามที่สุดก็คือโคมหัว

ขนาดใหญ่ทำด้วยเขาสัตว์ชั้นเดียวไสเสียบางเป็นกระจก กับอีกชนิดหนึ่งเป็น
โคมกระจกทำจากประเทศจีนด้วยข้าวเหนียว งานตามประทีปนี้มีกลอง ปี่
และแตรประโคม ตลอดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินประทับเป็นประธานอยู่ทางนี้
สมเด็จพระราชธิดาก็จัดงานตามประทีปสำหรับภริยาขุนนางและสาวสรวก้านัล
ในชั้นอีกทางค้ำหนึ่งของพระราชวัง

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นแล้ว และจึงเข้าไปชมประทีปเหล่านั้น
ได้ใกล้ชิด ม. ก้องสัทธัชพาเราไปชมช้างเจ้า (Elephant Prince) ซึ่งม
ีความสูงและความงามอย่างประหลาด เขาบอกว่าที่เรียกชื่อนี้ ก็เพราะ
ว่ามันถือกำเนิดขึ้นมาในวันเดียวกันกับที่พระเจ้าแผ่นดินรัชกาลปัจจุบันเสด็จ
ราชสมภพ เขายังชี้ให้เราดูโรงช้างรักษาพระองค์ (Elephant de garde) ซึ่ง
อยู่ใกล้ ๆ กับองค์พระที่นั่งเป็นเชือกหนึ่งในหลายเชือกที่ประจำอยู่ในพระราช
วังเสมอ โดยผลัดเวียนเปลี่ยนเวรกันเข้ามา และพร้อมอยู่เสมอถ้าพระเจ้า
แผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์จะใช้ขึ้นมาไม่ว่าจะเป็นในเวลากลางวันหรือ
กลางคืน โดยที่เราได้กล่าวขวัญถึงช้างหลวงอยู่บ่อย ๆ และมีเครื่องอา
เนกต่างกันตามฐานันดรศักดิ์ของผู้ที่นั่งไป เราจึงเห็นสมควรที่จะแสดงให้เห็น
เครื่องอาเนกแบบต่าง ๆ ด้วยภาพดังต่อไปนี้ งานตามประทีปนี้มีอยู่เป็น
หลายวัน ในขณะที่เราอยู่ในพระราชวังนั้น ก็เห็นขุนนางชั้น ๑ กับขุนนาง
ชั้น ๒ เป็นอันมากหมอบอยู่กับพื้นในศาลาสองหลังเบื้องหน้าที่ประทับ พอ
พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกก็พร้อมกันกราบถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์
อันเป็นการแสดงความเคารพบูชาอย่างลึกซึ้ง

ในเวลาเกือบจะใกล้ ๆ กันนี้ พวกแขกมัวร์ก็มีงานตามไฟขึ้นเหมือน
กันเป็นเวลาถึงแปดวัน เพื่อฉลองวันปลงพระศพของพระมะหะหมัดศาสดา

ผู้พยากรณ์กับโอรสของพระองค์ เขาเริ่มงานฉลองกันแต่วันศุกร์ไปที่เดียว ตอนสี่โมงเย็นโดยมีขบวนแห่ มีผู้คนเข้าร่วมขบวนกว่าสองพันคน เขาแบก โลงศพของคนเจ้ามารยา (imposteurs) ทั้งสองนั้นไป พร้อมกับสัญลักษณ์ ต่างๆ เป็นอันมาก วาดไว้ตรงตามพอใช้ ที่สำคัญนั้นมีกรงขนาดใหญ่หุ้มผ้า ระบายสี ซึ่งคนแบกนั้นพาเดินไปและหมุนตัวอย่างมีจังหวะจะโคน ท่ามกลางเสียงกลองสองหน้าและกลองหน้าเดียว อาการเคลื่อนไหวอย่างรวดเร็ว และเป็นระเบียบของกรงใหญ่ซึ่งมองแต่ไกลไม่เห็นตัวผู้แบกหามนั้น เป็น สิ่งแปลกตาพอใช้

ที่ทรงหวัชขบวนนั้น มีทหารดาบขึ้นม้าแต่งเครื่องอาภรณ์งามนำหน้า สามหรือสี่คน กับคนกลุ่มใหญ่แต่ละคนติดโคมหลายใบที่ปลายไม้ นำขบวน ไปพร้อมกับร้องเพลงสวดทำนองแปลกๆ ขบวนแห่ครั้งนี้กระทำอยู่หลายคืน ติดๆ กันจนกระทั่งถึงเวลาตีห้า เราไม่ทราบเหมือนกันว่าพวกคนที่แบกกรง ใหญ่และหมุนตัวอย่างไม่หยุดหย่อนจึงสามารถทำเช่นนั้นอยู่ได้ถึงสิบห้าหรือ สิบหกชั่วโมงเต็มๆ โดยมีได้พักผ่อนเลย และพวกต้นเสียงร้องเพลงสวด อย่างสุดเสียงนั้นจึงตะเบ็งอยู่ได้เป็นเวลานานถึงเพียงนั้น ส่วนคนอื่นๆ ในขบวนนั้นค่อนข้างมีความสรวนน้อย บ้างก็เดินไปข้างหน้าพวกต้นเสียงซึ่ง ห้อมล้อมโลงศพที่มีคนแปดคนแบกไว้บนบ่า บ้างก็เดินปนเปไปกับพวก ต้นเสียง มีคนสยามเป็นอันมากทั้งชายหญิงทุกวัยที่นับถือศาสนาพระมะหะหมัด ด้วยว่านับตั้งแต่มีพวกมัวร์เข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรแล้ว ก็ถึงผู้คน พ้นเมืองไปเข้าศาสนาตนได้มิใช่น้อย อันเป็นการแสดงว่าคนสยามมิได้ผูก พันอยู่กับการเชื่อถือโซคลางเท่าใดนัก และพวกเขาอาจผลมาได้ถ้าเรามี ความพยายามและความอดทนพอที่จะสั่งสอนให้พวกเขารู้แจ้งเห็นจริงในพระ

สัจธรรมของเรา เป็นความจริงที่ว่าชาวประชาชาตินี้นิยมการແ່ແທນและพิธีรีตองที่หรูหราเป็นที่สุด เพราะฉะนั้นด้วยเหตุนี้เองพวกมัวร์จึงได้ทำการฉลองอย่างเอิกเกริกครึกครื้น เป็นการชักจูงผู้คนไปสู่ศาสนาพระมะหะหมัดได้เป็นอันมาก

งานແ່ແທນเช่นนี้ทำให้เราบังเกิดความเวทนาความเคราะห์ร้ายของพวกนอกศาสนาเหล่านี้ยิ่งนัก และเราเคยโอภาปราศรัยกันเนื่อง ๆ ถึงผลที่อาจบังเกิดขึ้นแก่บรรดาบุคคลในกลุ่มนี้ที่มีความสามารถอยู่ไม่น้อยในทวีปยุโรป และโดยเฉพาะผู้ที่อยู่ในประเทศฝรั่งเศส ถ้าเขาจะมีศรัทธาธรรมมากเท่าเหมือนอย่างที่มีความรู้แก่กล้าเช่นนั้น

พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพยายามให้ท่านราชทูตได้รับความเพลิดเพลินใจใหม่ ๆ ทุกวัน มีพระราชประสงค์ให้ได้เห็นวิธีจับช้างและฝึกช้างให้เชื่อง โดยที่เป็นสิ่งที่ไม่เคยรู้จักกันในทวีปยุโรปและพวกเราได้ไปรู้เห็นมาจึงเป็นการสะดวกที่จะนำมาบรรยายไว้ ณ ที่นี้ด้วยโดยละเอียดถี่ถ้วน

ราวหนึ่งในสี่ของลิเออจากเมืองละไว้ มีเพนียดอยู่แห่งหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ล้อมรอบด้วยคันดินสูงเป็นที่นั่งดูของผู้ทัศนาศา ภายในแนวคันดินนี้มีเสาต้นใหญ่ ๆ บักลงในดิน ห่างกันชั่วระยะสองฟุต ใช้เป็นช่องสำหรับหลบออกมาของพวกนักล่าช้างเมื่อถูกช้างไล่ติดพันมา ทางด้านท้องทุ่งนั้นมีช่องทางเข้าออกใหญ่ และตรงกันข้ามกับด้านที่มาจากในเมืองนั้น เขาสร้างเป็นช่องทางเล็ก ๆ เข้าไว้เป็นทางเดินแคบ ๆ ซึ่งช้างจะผ่านไปได้โดยยาก ทางแถบนี้สิ้นสุดลงที่คอกใหญ่แห่งหนึ่งซึ่งเขาใช้เป็นที่สำหรับฝึกช้างให้เชื่อง

เมื่อวันที่กำหนดไว้ว่าจะล่าช้างมาถึง พวกนักล่าช้างก็เข้าไปในป่า

โคตขึ้นหลังข้างพังที่ได้รับการฝึกไว้เพื่อการนี้ไป และใช้ใบไม้บังเอาไว้เพื่อมิให้ช้างเถื่อนเห็นตัว เมื่อล่องเข้าไปในป่าและพิจารณาเห็นว่าน่าจะมีช้างเถื่อนอยู่ในบริเวณแถวแถบนั้นแล้ว เขาก็บังคับนางข้างพังให้ส่งเสียงร้องทำนองหนึ่งเป็นการชักชวนตัวผู้ให้เข้ามาหา ช้างพลายจะขานรับด้วยเสียงอันน่ากลัวในทันทีทันใดนั้น ฝ่ายนักล่าช้างเมื่อคะเนว่าช้างเถื่อนเคลื่อนเข้ามาในระยะอันสมควรแล้ว ก็ออกเดินทางกลับ นำนางข้างต่อเดินไปช้าๆ สู้เพนียดทั้งกล่าวข้างต้น ช้างเถื่อนก็เดินค่อยๆ ตามไปอย่างกระชั้นชิด ตัวที่เราเห็นได้รับการฝึกนั้นเดินเข้าไปในเพนียดกับนางข้าง พอพ้นตัวเข้าไป เขาก็จะปีกรัวเพนียดเสียทันที นางข้างต่อเดินผ่ากลางเพนียดเรียงแถวเข้าช่องแคบทางด้านสุดไป ช้างเถื่อนที่เดินตามข้างต่อเรื่อยมาจะหยุดลงที่ตรงนั้น ต้องใช้วิธีนานาประการล่อมันให้เข้าไปให้จงได้ โดยให้นางข้างพังร้องเรียกอยู่ที่ปลายทางด้านโน้น คนสยามบางคนจะให้มันโกรธด้วยการปรบมือ และร้องขึ้นว่า “ผิด ผิด” หลายครั้งหลายหน บางคนก็ใช้ไม้ราวติดเหล็กปลายแหลมทิ่มแทงมัน และเมื่อถูกมันไล่จับเอาก็หลบเข้าแฝงเสาะเพนียดเสีย ซึ่งช้างเถื่อนไม่สามารถจะตามออกไปได้ หลังจากไล่กวตน์กล้าเป็นหมู่แล้ว มันก็จะจ้งโล่อยู่คนเดียวด้วยความโกรธอันแรงกล้า ชายผู้นั้นจะวิ่งเข้าไปในช่องทางแคบนั้น ช้างก็ไล่กวตติงๆ ไป พอมันเข้าไปสุดตัวแล้วก็ติดกับ เพราะคนที่มันไล่ตามไปนั้นหลบออกไปเสียแล้ว และเขาก็ลั่นประทูเลื่อนปิดทางไว้ทั้งหัวและท้าย จึงหมดหนทางที่จะก้าวไปข้างหน้า ถอยมาข้างหลังหรือว่าหมุนตัวได้ มันจึงค้นรอนอย่างเต็มกำลังและส่งเสียงร้องอย่างน่ากลัว เขาพยายามให้มันสงบสติอารมณ์ลงด้วยการสาดน้ำลงไปบนหลังของมันเป็นถึงๆ เอาใบไม้ถูตัวให้ เอาน้ำมันเทลงบนหู และนำ

ช้างที่ฝึกไว้เชื่องดีแล้วทั้งตัวผู้และตัวเมียเข้าไปอยู่ใกล้ ๆ มัน ให้ใช้วงลูปไล่น้ำเพื่อตัวเป็นการปลอบโยน ขณะเดียวกันนั้นเขาก็ใช้เชือกบาศผูกมัดที่หน้าท้องของมันกับที่ขาหลังทั้งคู่ เพื่อดึงเอาตัวมันออกไปจากที่นั่น พร้อมกับสาธิตารดวงและเนื้อตัวเพื่อให้มันชื่นใจหายร้อนรุ่ม ครั้นแล้วเขาก็นำช้างฝึกที่ได้รับการสอนให้ฝึกน้องใหม่มา มีพนักงานคนหนึ่งขึ้นไปนั่งอยู่บนหลังสั่งให้เดินหน้าถอยหลัง เพื่อแสดงให้เห็นว่ามันไม่ต้องกลัวอะไรดอก และมันอาจจะออกไปได้แล้ว ครั้นแล้วเขาก็เปิดประตูของให้มัน และมันก็เดินตามช้างเชือกนั้นไปจนสุดทาง เมื่อถึงปลายทางแล้ว เขาก็ผูกตัวมันเข้ากับช้างสองเชือกขนานข้างอยู่ อีกเชือกหนึ่งผูกทางด้านหน้า คอยดึงเชือกบาศไปตามทิศทางที่ต้องการให้มันไป เชือกที่สี่อยู่ทางด้านหลัง ใช้ตระพองผูกกันให้มันก้าวเดินไปข้างหน้า ไปจนถึงคอกแห่งหนึ่งซึ่งเขาจะเอาตัวมันเข้าผูกไว้กับเสาประโคนต้นใหญ่ สามารถเดินวนเวียนไปรอบ ๆ เสาได้เหมือนอย่างเครื่องกว้านสมอหรือยกของหนักจะนั้น เขาจะปล่อยมันไว้ที่นั่นจนกระทั่งวันรุ่งขึ้นเพื่อให้มันคลายโทสะจริตลง แต่ขณะที่มันเดินเวียนอยู่รอบ ๆ หลักันนี้ จะมีพราหมณ์คนหนึ่ง (กล่าวคือนักบวชฮินดูซึ่งอยู่ในประเทศสยามเป็นอันมาก) นั่งขาวห่มขาว ขึ้นนั่งหลังช้างเข้าไปใกล้ใส่ช้างเดินเวียนรอบข้างเชือกที่ถูกผูกไว้กันอย่างช้า ๆ พรมน้ำมนตร์ซึ่งเขาถือไปในขันให้ไปพลาง เขาเชื่อกันว่าวิธีการอย่างนี้ทำให้คลายความดุร้าย อันเป็นนิสัยเดิมของมัน เพื่อให้เหมาะแก่การที่จะเข้ารับใช้ราชการฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พอวันรุ่งขึ้นอีกวัน ก็เริ่มเข้ากับช้างเชือกอื่น ๆ ได้ และภายในสัปดาห์วันต่อมามันก็จะเชื่องสนิท

ท่ามกลางบรรดาสิ่งผลิตผลิตเงินเจริญใจเหล่านี้ ท่านราชทูตก็มุ่งแต่

ภารกิจที่ท่านได้รับมอบหมายมาอยู่อย่างเดียวเท่านั้น คือการแปลงศาสนาของพระเจ้าแผ่นดิน แต่ครั้นเห็นว่ามิได้รับคำตอบที่มั่นคงและแน่นอนแต่สักอย่าง ท่านจึงตกลงใจที่จะยื่นบันทึกความทรงจำ โดยขอให้ ม. ก้องสสังข์เป็นผู้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ท่านได้พูดถึงเรื่องนี้ต่อเสนาบดีผู้นั้นในการปรึกษาหารืออันยาวนานที่ทั้งสองกระทำต่อกัน โดยแสดงเหตุผลหลายประการเพื่อเร่งรัดพระเจ้าแผ่นดินในเรื่องนี้ ท่านราชทูตยืนยันความเห็นของท่านอย่างรอบคอบเป็นที่สุด และขอร้อง ม. ก้องสสังข์ให้ช่วยนำบันทึกของท่านทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามด้วย มีข้อความเป็นเชิงขอร้องรับพระราชทานคำตอบที่แน่นอนอันจะเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของตน ม. ก้องสสังข์รับบันทึกนั้นไปจากมือของท่านราชทูต และตรงไปยังพระราชวังในตอนเย็นวันนั้นเอง เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลด้วยกบฏีโวหารตามแบบเอเชียอันเป็นที่นิยมกันในประเทศกรีซยุคโบราณ ต่อไปนี้เป็นคำแปลคำกราบบังคมทูล

ขอเดชะพระบารมีใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศสได้ยื่นบันทึกฉบับหนึ่งต่อข้าพระพุทธเจ้า มีข้อเสนอบางประการที่เขาจะต้องนำความไปกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของเขา แต่ก่อนที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้อ่านบันทึกนี้ทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงทราบ ข้าพระพุทธเจ้าใคร่ขอรับพระราชทานวโรกาสกราบทูลให้ทรงทราบถึงสาเหตุสำคัญที่สมเด็จพระคริสตธรรมมิกราชได้จัดส่งคณะทูตมาอย่างมโหฬารในครั้ง^{นี้} พระมหากษัตริราชผู้ทรงมีความสุขุมคัมภีรภาพ

ผู้ทรงเป็นพระสหายของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ทรงตระหนักเป็นอย่างดีแล้วในน้ำพระทัยอันกว้างขวางและความโอบอ้อมอารีที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโปรดพระราชทานแก่ราชทูตของพระองค์ท่าน กับเครื่องราชบรรณาการอันมีค่าที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงจัดส่งไปถวายโดยมิได้ทรงคำนึงถึงประโยชน์อื่นใดนอกจากใฝ่แสวงพระไมตรีจิตมิตรภาพของพระมหากษัตริราชผู้ยิ่งใหญ่ และทรงมีพระนามมะปือลือเลื่องไปทั่วจักรวาลพระองค์นั้นแท้โดยสถานเดียว กับทั้งยังทรงตระหนักในการที่เสนาบดีของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้จัดส่งขุนนางสองนาย ไปพบเสนาบดีแห่งราชอาณาจักรของพระองค์ท่าน พร้อมด้วยของขวัญเป็นอันมาก เพื่อแสดงความยินดีต่อพระประสูติกาลของพระราชันต์ดาเธอ ผู้สมควรแก่การสืบราชตระกูลต่อไปมิให้ขาดสาย เป็นการสะท้อนภาพคุณลักษณะอันน่าชื่นชมยินดีของประเทศฝรั่งเศสอยู่ชั่ววันรันดร์ และเป็นสิ่งที่ประกันความผาสุกสโมสรแก่พสกนิกรของพระองค์ พระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้นทรงมีความซาบซึ้งพระทัยในไมตรีจิตของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่งนัก จึงทรงมีพระราชปรารภรณาทิจะตอบแทนพระมหากษัตริราชของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นปฏิการ และทรงคำนึงถึงวิธีการที่สมควรแก่พระองค์ ทั้งเป็นที่เหมาะสมแก่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วย ครั้นจะถวายมาเป็นโภคทรัพย์เล่า ? ก็ในราชอาณาจักรของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทนี้แล้วที่คนต่าง้าวชาวต่างชาติมาเสาะแสวงหาอยู่ ครั้นจะถวายแสนยานุภาพของพระองค์มาเล่า ? พระองค์ก็ทรงตระหนักดีว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงเป็นที่เกรงขามของนานาประเทศเพื่อนบ้านอยู่แล้ว และทรงอยู่ในสถานะที่จะลงทัณฑ์ได้อย่างสาสมแก่ผู้ที่มิได้ใฝ่ในสันติภาพตามที่ ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงขอไว้

ครั้นจะถวายมาเป็นแผ่นดินและมณฑลแก่พระมหากษัตริย์ผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่
 เหนือกษัตริย์ทั้งมวล ผู้ทรงเป็นสวามินทร์ของรัฐประเทศนานาเกือบหนึ่ง
 ในสี่ของทวีปเอเชียเล่า ? ก็คงจะไร้ความหมายไป พระองค์มีทรงอาจคิด
 เสียด้วยซ้ำไปถึงการส่งพสกนิกรของพระองค์มา ณ ที่นี้ในทรงพระชนม์ที่จะดำเนิน
 การค้าขายแต่โดยสถานเดียว ด้วยว่าจะเป็นเพียงผลประโยชน์ตามธรรมดา
 สามัญระหว่างพสกนิกรของพระองค์กับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของใต้ฝ่าละอองธุลี
 พระบาทเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ พระองค์จึงมีอาจทรงตัดสินพระทัยลง
 ไปได้ มาตราว่าพระองค์ท่านมิได้ทรงมีพระราชดำริถึงการถวายสิ่งอื่นอันมี
 คุณอนันต์แก่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และซึ่งเป็นสิ่งที่ควรแก่ศักดิ์ศรีแห่ง
 พระมหากษัตริย์ราชเจ้าทั้งสองพระองค์ไว้ก่อนแล้ว เมื่อได้ทรงพิจารณา
 เห็นว่าสิ่งที่เกิดพระองค์ขึ้นสู่จุดสุดยอดแห่งพระเกียรติศักดิ์อันสูงส่งที่พระ
 องค์ทรงได้รับอยู่ สิ่งที่บ้านคาลให้พระองค์ทรงยึดครองนครหลายต่อหลาย
 นคร ปราบปรามมณฑลหลายต่อหลายมณฑลให้สงบราบคาบ และทรงมี
 ชัยเหนืออริราชศัตรูหลายต่อหลายครั้ง และสิ่งที่บ้านคาลให้พสกนิกรของ
 พระองค์ประสบความผาสุกโมตรอยู่ในทุกวันนี้ สิ่งที่ดีถึงคุณราชทูตจาก
 ประเทศทั้งหลายจากสุดมุมโลกไปสู่พระองค์เพื่อเฝ้าหาพระมิตราภาพ และสิ่ง
 ที่ลดพระทัยให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงจัดส่งราชทูตไปเจริญทางพระราช
 ไมตรีนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลว่า หลังจากที่พระมหากษัตริย์ราชเจ้า
 พระองค์นั้นได้ทรงพิจารณาถึงสิ่งเหล่านี้อย่างลึกซึ้งแล้ว ก็ทรงประจักษ์ด้วย
 พระปรีชาญาณว่า สิ่งเหล่านี้ได้เกิดขึ้นโดยพระผู้เป็นเจ้าที่พระองค์ทรง
 เคารพบูชาอยู่แต่พระองค์เดียวเท่านั้นเป็นผู้บันดาลให้เป็นไปตามลิติตอนศักดิ์-
 ลิตี ซึ่งพระองค์ทรงเป็นหนี้อยู่ต่อพระคริสตมารดาแห่งพระมหาไถ่พระองค์

นั้น ภายใต้ความอภิบาลนี้แลที่พระองค์ทรงอุทิศพระองค์และราชอาณาจักร
 ของพระองค์ต่อพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ ทรรศนะนี้เป็นพระราชปราธนา
 สุกยอตของพระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้นที่จะถ่ายทอดคุณประโยชน์
 อันยิ่งใหญ่มาสู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และทรงตัดสินพระทัยเสนอต่อ
 ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทซึ่งวิถีทางอย่างเดียวกันกับที่พระองค์ทรงได้รับพระ
 เกียรติคุณและความผาสุกสมเสรแล้ว ซึ่งมีข้ออะไรอื่นนอกไปจากความเข้าใจ
 ถึงลัทธิศาสนาของพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ ซึ่งจะพบได้ก็แต่ในพระคริสต-
 ศาสนาเท่านั้น พระองค์จึงได้ส่งราชทูตมาสู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เพื่อ
 วิงวอนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ทรงรับนับถือพระคริสตศาสนา และให้
 ทว่าราชอาณาจักรเจริญตามพระราชอัธยาศัย

พระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้นยังทรงเป็นที่น่าสรรเสริญยิ่งขึ้น
 ไปอีกด้วยพระปรีชาญาณ พระสติปัญญาอันสว่างไสว กับด้วยพระคุณธรรม
 การพิชิตและชัยชนะเหนืออริราชศัตรู ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทย่อมทรง
 ตระหนักในน้ำพระทัยอันกว้างขวางและพระไมตรีจิตของพระองค์ท่านเป็น
 อย่างดีอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงเป็นการสมควรยิ่งนักที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
 จักทรงเลือกอนุวัตน์ตามคำแนะนำอันทรงคุณของพระสหายแห่งใต้ฝ่าละออง
 ธุลีพระบาท สำหรับตัวข้าพระพุทธเจ้านั้น ก็มีเคยได้ทูลขอสิ่งอื่นใดจาก
 พระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ที่ข้าพระพุทธเจ้าเคารพบูชา ยิ่งไปกว่าขอให้ประทาน
 พระกรุณาธิคุณต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเลย และข้าพระพุทธเจ้าก็พร้อม
 อยู่ที่จะอุทิศชีวิตของข้าพระพุทธเจ้าสักพันชีวิตเพื่อที่จะได้รับพระกรุณาธิคุณ
 จากพระองค์ท่าน ขอใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโปรดทรงพิจารณาด้วยเถิดว่า
 ก็ด้วยพระกรุณาธิคุณของพระองค์ท่านนี้แล้ว ที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้

ครองราชสมบัติมาด้วยความยิ่งใหญ่และเลื่องระบือพระนามมาตลอดรัชสมัย เป็นที่จดจำกันไปตลอดชั่วกาลนาน และจักทรงได้รับพระเกียรติคุณและ พระตำราญรมย์มิรู้สิ้นในสมัยปรายิกภพโน้น

ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลวิงวอนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอย่า ได้โปรดส่งราชทูตของพระมหากษัตริย์ราชเจ้าพระองค์นั้นกลับไปโดยมิได้ ทรงโยคอย่างนั้นเลย ท่านผู้นั้นได้กราบทูลใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในนาม แห่งพระมหากษัตริย์ผู้เป็นสวามินทร์ของท่าน เพื่อสถาปนาและเชื่อมสัมพันธ์ อันเหนียวแน่นแก่ความเป็นมิตรของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ อย่าง น้อยที่สุดใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจักทรงแสดงให้เห็นตระหนักว่าบังเกิดความคิด เห็นอันดีในอันที่จะอนุวัตน์ตาม หรือทรงมีความรู้สึกโน้มน้าวแม่แต่เพียง เล็กน้อยให้ราชทูตได้ประจักษ์แล้ว ก็จะเป็นข่าวอันน่าชื่นชมที่ราชทูตจัก นำกลับไปกราบทูลพระมหากษัตริย์สวามินทร์ของท่านได้ หากแม่ใต้ฝ่า- ละอองธุลีพระบาทมิทรงตัดสินพระทัยเห็นพร้อมยอมตามคำกราบถวายบังคม ทูลของข้าพระพุทธเจ้าโดยสิ้นเชิง หรือว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมีอาจพระ ราชทานคำตอบอันเป็นที่น่ายินดีแก่ราชทูตได้ ก็ขอได้ทรงพระกรุณา โปรดเกล้า ฯ อย่าให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้นำพระกระแสรับสั่งนั้นไปแจ้งแก่ ราชทูตเลย พระพุทธิเจ้าข้า ด้วยว่าไม่เป็นที่พอพระทัยแห่งพระผู้เป็นเจ้าผู้ เทียงแท้ที่ข้าพระพุทธเจ้าเคารพบูชาอยู่ ขอย่าได้ทรงประหลาดพระทัยเลย ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลโดยทำนองนี้ ด้วยว่าบุคคลใดที่ไม่เชื่อตรงจงรัก ถ้อพระผู้เป็นเจ้าของตนแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้ที่ไม่เชื่อตรงจงรักถ้อเจ้านายเหนือ หัวของตนด้วย และใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทคงจะมีทรงชูปเลียงข้าพระพุทธ- เจ้ามาเป็นแน่ ถ้าข้าพระพุทธเจ้ามีความรู้สึกต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็น

อย่างอื่น พระราชาอาณานิพันเกล้าฯ ถ้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

พระเจ้าแผ่นดินทรงฟังกราบบังคมทูลของ ม. ก้องสตันซ์ โดยมีได้ทรงทักท้วงแต่ประการใด และทรงนิ่งอยู่เป็นครูตึงบุคคลที่กำลังใช้ความคิดอย่างหนักหน่วง ครั้นแล้วก็ทรงมีพระราชดำรัสด้วยข้อความดังนี้ “อย่ากลัวว่าข้าจะทำให้มนุญธรรมของเจ้าเศร้าหมองเลย แต่ใครเล่าเป็นผู้ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพระสหายของข้า หลงเชื่อว่าข้าอาจมีความรู้ลึกไปในทำนองนั้น?”

ม. ก้องสตันซ์กราบทูลว่า “ขอเดชะ ก็จะมีผู้ใดแคลงใจเล่า พระพุทธิเจ้าข้า ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมิได้ทรงมีความคิดเห็นไปในทำนองนั้น เมื่อเขาได้ประจักษ์ว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโปรดพระราชทานความคุ้มครองให้แก่พวกบาทหลวงมิชซัง โบสถ์ฝรั่งเศสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานให้ และพระราชทรัพย์ที่โปรดพระราชทานให้เป็นทานแก่พระบาทหลวงแห่งประเทศจีน ด้วยสิ่งเหล่านี้แหละพระพุทธิเจ้าข้าที่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงเชื่อว่า ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงมีพระทัยโน้มน้าวไปทางพระคริสตศาสนา”

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชดำรัสถามว่า “แต่เมื่อเจ้าบอกราชทูตเขาถึงเหตุผลที่ข้ายังยึดมั่นอยู่ในพระศาสนาแห่งบรรพชนของข้าแล้ว เขาตอบเจ้าว่าอะไรเล่า?”

ม. ก้องสตันซ์กราบทูลว่า “ราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศสพบว่าเหตุผลเหล่านั้นมีน้ำหนักมากอยู่ พระพุทธิเจ้าข้า แต่โดยที่คำกราบทูลบังคมทูลเสนอที่ท่านได้กระทำไปในนามของพระมหากษัตริย์ของท่านนั้นมิได้เป็นไปเพื่อผลประโยชน์ส่วนพระองค์ และพระมหากษัตริย์ราชเจ้าพระองค์

นั้นทรงเห็นแต่แก่ประโยชน์ของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแต่โดยสถานเดียวเท่านั้น ราชทูตพิจารณาเห็นว่าเหตุผลข้อขัดข้องที่ข้าพเจ้านำไปแจ้งให้ท่านทราบนั้น ไม่เป็นสาเหตุหักห้ามมิให้ท่านปฏิบัติไปตามพระราชบัญญัติไปตามพระราชบัญชาของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นสวามินทร์ของท่าน ได้แต่ประการใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อท่านทราบว่าราชทูตของประเทศเปอร์เซียได้มาสู่ราชอาณาจักรสยาม และนำเอาพระคัมภีร์อัลกุระอ่านมาถวายเพื่อให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทหันไปนับถือศาสนานั้นอยู่ด้วย โดยทรงสนั่นเอง ราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศสจึงสำนึกว่าท่านอยู่ในสถานะจำเป็นที่จะต้องถวายพระคริสตศาสนาแก่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสียโดยพลัน และกราบทูลวิงวอนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ทรงรับนับถือพระศาสนานั้น พระพุทธิเจ้าข้า”

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งถามว่า “เป็นความจริงหรือที่ว่าราชทูตเปอร์เซียนำเอาคัมภีร์อัลกุระอ่านมาให้ข้า ?”

ม. ก้องสตันซ์กราบทูลว่า “เขาก็คงอย่างนั้น พระพุทธิเจ้าข้า.”

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งตอบในทันทีว่า “ข้าอยากให้ราชทูตฝรั่งเศสเขามาเห็นเหลือเกินว่าข้าจะปฏิบัติอย่างไรต่อราชทูตเปอร์เซีย เป็นที่แน่นอนที่สุดว่า ถึงแม้ว่าข้ามิได้ถือศาสนาใดศาสนาหนึ่งอยู่ก่อนก็ตาม ข้าก็หาปรารถนาที่จะนับถือศาสนาพระมะหะหมัดไม”

ครั้นแล้วพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงมีพระราชดำรัสต่อมาว่า “ส่วนที่จะให้คำตอบราชทูตเขาไปนั้น ขอให้เจ้านำคำของข้าไปบอกแก่เขาเถิดว่า ข้าขอบพระทัยสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเจ้านายของเขายิ่งนัก ข้ารู้จักบันทึกที่เขา

แจ้งมาถึงพระไมตรีจิตที่พระองค์ทรงมีอยู่ต่อข้า และจากเกียรติที่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นโปรดประทานแก่ข้าเป็นที่รู้จักกันอย่างเปิดเผยไปทั่วบูรพาทิศ ข้ามิรู้จะตอบแทนพระกรุณาของพระองค์ท่านฉันใดได้จึงจะสาสม แต่ข้ามีความลำบากใจอยู่นักต่อข้อเสนองของพระสหายของข้าอันเป็นสิ่งแสนยากที่จะปฏิบัติอนุวัตน์ตามพระราชอัธยาศัยได้ และเป็นสิ่งที่ข้าไม่เคยรู้เรื่องราวมาแต่ก่อนเลย ข้าขอฝากเรื่องนี้ให้อยู่ในพระราชวินิจฉัยอันสุขุมคัมภีรภาพของพระเจ้าคริสตธรรมิกราช ให้ทรงช่วยพิจารณาถึงความสำคัญและความยุ่งยากนานาประการอันจะพึงประสบในปัญหอันละเอียดอ่อนนี้ กล่าวคือการแปลงจากพระศาสนาตั้งเดิม ซึ่งทั่วราชอาณาจักรของข้าได้นับถือเป็นเวลาสืบต่อกันมาตั้งสองพันสองร้อยยี่สิบเก้าปีแล้วโดยมิขาดสาย”

“อนึ่งนั้น ข้ามีความประหลาดใจอยู่ว่าเหตุใดสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพระสหายของข้า จึงได้ทรงมีความสนพระทัยนักในกรณีที่เป็นพระภาระของพระผู้เป็นเจ้าโดยเฉพาะ ซึ่งองค์พระผู้เป็นเจ้าเองก็ดูเหมือนว่าจะมิได้ทรงสนพระทัยแต่ประการใด โดยละให้อยู่ในดุลยพินิจของเราโดยสิ้นเชิง ด้วยว่าพระผู้เป็นเจ้าพระองค์นั้นเป็นผู้สร้างสวรรค์และพิภพกับมนุษย์ทั้งหลายที่เราได้เห็น และโปรดประทานสภาวะธรรมชาติและความรู้สึกโน้มน้าวยิ่งผิดแผกแตกต่างกันออกไปเห็นปานฉะนี้เล่า หากแม้เป็นพระประสงค์ของพระองค์ท่านแล้ว พระองค์ท่านก็อาจประทานร่างกายและจิตวิญญาณให้แก่มวลมนุษย์เสมอเหมือนกันไปทั่วทุกคน อาจทรงบันดาลให้มนุษย์ทั้งปวงมีอารมณ์ถวาทต่อพระศาสนาที่จะต้องนับถือเป็นอย่างเดียวกัน และให้ปฏิบัติลัทธิเดียวกันตามที่พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นเลิศที่สุด และทรงกำหนดกฎ

ธรรมเนียมประเพณีเช่นเดียวกันแก่นานาประชาชาติทั่วโลก อันระเบียบแบบแผนในมวลมนุษย์และเอกภาพเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแห่งพระศาสนาย่อมขึ้นอยู่กับพระผู้เป็นเจ้าโดยสิ้นเชิงแต่พระองค์เดียวเท่านั้น ซึ่งพระองค์อาจประสิทธิ์ประสาทได้โดยง่ายไปทั่วเมทนีดล เข้าแทนที่ลัทธิกายหลายหลากที่ยังคงดำรงอยู่มาทุกยุคทุกสมัยนี้ได้ มิเป็นสิ่งที่ชวนให้เชื่อกอกหรือว่าองค์พระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้เองก็ทรงพอพระทัยที่จะได้รับการเคารพบูชาโดยนัยแห่งลัทธิศาสนาและศาสนพิธีที่แตกต่างกันออกไป ยิ่งกว่าที่จะได้ทรงรับการเคารพบูชาจากมวลมนุษย์ที่ต่างคนต่างสรรเสริญพระกิตติคุณของพระองค์ท่านไปตามธรรมเนียมนิยมของตน ? สุนทรียลัทธิกับความแตกต่างนานาประการที่เรานิยมชมชื่นกันอยู่ในระดับบรรพชาธิธรรมคาสามัญนี้ จักเป็นที่น่าชื่นชมน้อยกว่าในระดับวิสามัญเหนือหลักธรรมชาติ และเป็นการเสื่อมศักดิ์เสียศรีแก่พระกิตติคุณของพระผู้เป็นเจ้ากระนั้นหรือ ?”

ครั้นแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงสรุปความในที่สุดว่า “ฉะนั้น ข้าจึงขอสั่งให้เจ้านำความไปแจ้งต่อราชทูตให้เป็นที่เข้าใจอย่างชัดแจ้งเถิดว่า ข้ามิเลื่อมเป็นอันขาดที่จะธำรงรักษาพระมิตรภาพของสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชไว้โดยเต็มความสามารถของข้า และเพื่อสนับสนุนวิธีการที่พระองค์ท่านเสนอต่อข้ามานั้น ข้าจักได้กระทำไปตลอดกาลเวลาที่พระผู้เป็นเจ้าโปรดประทานให้ข้ายังมีชีวิตอยู่ และในกาลข้างหน้า ผู้สืบราชสมบัติของข้าและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของข้าจักได้เจริญรอยอริยาศัยของข้า ในการแสดงกตเวทิตาคุณอันสูงสุดและไม่ตรีจิตอันสูงส่งต่อองค์สมเด็จพระคริสตธรรมิกราชเจ้าและผู้สืบราชสมบัติของพระองค์อยู่ทุกโอกาส”

นี่แหละเป็นพระราชดำรัสตอบของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามที่ได้พระราชทานแก่เสนาบดีของพระองค์ และซึ่งเสนาบดีผู้นั้นได้นำไปยื่นแก่ท่านราชทูตเป็นลายลักษณ์อักษร จากการให้เหตุผลที่ว่า^{๕๙}ให้เราตระหนักในพระปรีชาญาณของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ได้เป็นอย่างดีว่า ทั้งๆ ที่มิได้ทรงรอบรู้วิทยาการทางภาคพื้นยุโรป ก็ทรงสามารถแสดงออกซึ่งเหตุผลอันเต็มไปด้วยพลังและความแจ่มแจ้งเป็นที่รับฟังได้ตามนัยแห่งปรัชญาของผู้นอกศาสนา คริสต์ต่องานอันเที่ยงแท้แต่เพียงศาสนาเดียวนั้น ผู้ใดที่ทราบซึ่งถึงพระอริยาถัยอันซื่อสัตย์สุจริตของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้เป็นอย่างดีแล้ว ก็จะมีสงสัยเลยว่าพระองค์ได้ตรัสออกมาดังที่พระองค์ทรงคิดอยู่ด้วยความจริงพระทัย และในประการที่พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นสัจธรรมอีกด้วย

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชดำรัสดังนี้แล้วก็ทรงนิ่งไปเป็นครู่ครั้นแล้วก็ทอดพระเนตรไปทาง ม. ก้องสตันซ์และมีรับสั่งต่อมาว่า “เจ้าคิดว่าราชทูตเขาจะตอบโต้เหตุผลที่ข้าส่งให้เจ้าตอบแก่เขาเป็นลายลักษณ์อักษรนี้ว่ากระไรบ้าง?”

ม. ก้องสตันซ์กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าจักได้ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการทุกประการพระพุทธเจ้าข้า แต่ข้าพระพุทธเจ้ามิทราบว่ราชทูตฝรั่งเศสจักตอบโต้กระแสพระราชดำรัสของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทดังที่รับสั่งมากับข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่ามีความแข็งขันและมีความสำคัญอย่างนี้สถานใด ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อมั่นว่าเขาจะต้องมีความประหลาดใจเป็นล้นพ้นต่อความสุ่มรอบคอบอันสูงส่งกับความมองเห็นการณ์ไกลของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าเราอาจมีทางตอบโต้ได้อยู่ว่า จริงแล้วที่บรรดาสรรพสัตว์ที่พระผู้เป็นเจ้าทรงสร้างขึ้นมานั้น ต่างสรรเสริญพระกิตติคุณของพระองค์ไปตามธรรมเนียมนิยมของตน แต่ก็มี ความแตกต่างกันอยู่ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ ด้วยว่าเมื่อพระผู้เป็นเจ้าทรงสร้างสัตว์ขึ้นมานั้น ได้ประทานคุณลักษณะอันแตกต่างกันออกไป และประสาทสัญญาโดยจำเพาะให้เพื่อให้รู้จักว่าอะไรคือความดีมีคุณแก่ตน และแสวงหามาโดยมิได้ไตร่ตรองแต่ประการใด ให้รู้จักว่าอะไรคือความไม่ดีเป็นโทษแก่ตนและหลีกเลี่ยงมันไปโดยมิพหุหาเหตุผล ด้วยประการฉะนี้ กวางจึงหนีเสือและสิงโตแต่แรกเห็น ลูกไก่ออกมาจากเปลือกไข่ก็รู้จักกลัวนกเหยี่ยว และหนีเข้าไปซุกอยู่ใต้ปีกแม่ของมัน โดยมิได้รับการสั่งสอนแต่ประการใดเลย นอกจากที่มันได้รับมาโดยธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อพระผู้เป็นเจ้าทรงสร้างมนุษย์นั้นพระองค์ได้ประทานวิจารณ์ญาณกับตรรกญาณให้มาด้วย ให้รู้จักพิจารณาไตร่ตรองว่าอะไรคือความดีและอะไรคือความชั่ว และพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ผู้สังเกตเห็นเหตุการณ์ล่วงหน้าทรงปรารภว่า ในการไตร่ตรองหาเหตุผลนั้น ให้มนุษย์พึงรักสิ่งที่เป็นการดีงามของตน และหลีกเลี่ยงความชั่วอันเป็นสิ่งตรงกันข้ามกับตนเสีย เกียวเนื่องไปถึงวาระสุดท้ายปลายชีวิตให้นับถือในองค์พระผู้เป็นเจ้าและรักพระองค์ มนุษย์นั้นสมควรได้รับความกรุณาปราณีจากสวรรค์ด้วยบำเหน็จอันเป็นนิรันดร์”

“อันที่จริงนั้น เป็นการง่ายที่สุดที่มนุษย์จะใช้มือ ตาและเท้าของตนเพื่อทำความชั่ว เท่าๆ กับที่อาจใช้มันเป็นเครื่องบำเพ็ญความดีได้ ถ้าความไม่ประมาทของเขาได้รับแสงสว่างจากความสุขุมคัมภีรภาพของพระผู้เป็นเจ้า ส่องให้เห็นมรรคาที่นำไปสู่เกียรติคุณอันแท้จริง ซึ่งจะพบได้ก็แต่

ในพระคริสตศาสนาเท่านั้น ที่มนุษย์เราพบวิธีที่จะรับใช้พระผู้เป็นเจ้าได้โดย
 นัยที่ต้องด้วยพระประสงค์ แต่มนุษย์เราหาได้ดำเนินไปตามแสงสว่างอัน
 คักก็สิทธิ์และก่อปรด้วยเหตุผลนี้ไปเสียทุกคนไม่ โดยทำนองเดียวกันกับที่
 ข้าราชการบริพารของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมิได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการให้เป็นไป
 เพื่อประโยชน์แห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสมอเท่าเทียมกันไปทุกคนก็กลัน
 ซึ่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทย่อมทรงตระหนักเป็นอย่างดีอยู่แล้ว แม้เขาจะอ้าง
 ตนว่าเป็นข้าแผ่นดินและรู้สึกว่าเป็นเกียรติที่ได้รับราชการสนองพระเดช
 พระคุณอยู่ที่ตามฉันใด มนุษย์ทุกคนก็รับใช้พระผู้เป็นเจ้าด้วยวิธีการอัน
 แตกต่างกันอย่างฉนั้นนั้น มนุษย์บางคนก็มีความเป็นอยู่อย่างสัต์ว์เดรจจาน
 ดำเนินชีวิตไปตามกิเลสมูลและความวิปริตแปรปรวนของตน อยู่ในศาสนาที่
 ตนนับถือโดยมิได้พิจารณาพิจารณาธรรมข้อใดทั้งนั้น แต่มนุษย์บางคนนั้น
 ตระหนักว่าตนอยู่ในฐานะที่ประเสริฐกว่าสัต์ว์เดรจจาน จึงยกระดับความ
 นึกคิดของตนขึ้นเหนือกามฉันทน์นิวรรณ์และแผ่แสงสว่างทางด้วยการใช้ตรรก-
 ญาณ ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าจักประทานแสงสว่างส่องทางให้เขาค้นคว้าเพื่อที่จะ
 ประจักษ์ในองค์พระผู้สร้างสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก และลัทธิบูชาอันเที่ยงแท้
 ที่พระองค์ทรงปรารถนาให้เขาบรรลุถึง โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์อื่นใดนอก
 จากจะให้เป็นที่พักพระทัยและปฏิบัติอนุวัตน์ตามพระองค์เท่านั้น และจากการ
 ค้นหาด้วยความสุจริตจริงใจเพื่อให้พบพระสัจธรรมที่พระผู้เป็นเจ้าประสาท
 ไว้เพื่อช่วยเหลือมนุษย์ให้พ้นจากอบายภูมิ อะไรเล่าเป็นที่มาของความ
 เจนเมยต่อการศึกษาค้นคว้าความรู้ในพระสัจธรรม และความอ่อนแอที่มีได้
 ดำเนินไปตามมรรคที่เราพิจารณาเห็นแล้วว่าเป็นทางที่ดีที่สุด จนจะทำให้เรา
 เป็นผู้ประพฤติดิตต่อพระผู้เป็นเจ้าผู้ทรงเป็นความยุติธรรมสูงสุดนั้น”

พระราชพิธี แต่ตรงกันข้ามกับพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ซึ่งทรงเคลื่อนไหวยู่เป็นนิจ ถ้าไม่เสด็จเข้าป่าประพาสล่าช้าง ก็ประทับอยู่ในพระราชวังเพื่อบริหารราชการแผ่นดิน พระองค์ไม่ทรงนิยมการทำสงคราม อันอาจทำให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอันเป็นที่รักของพระองค์ต้องตกระกำลำบาก แต่ถ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ก่อขบถ หรือถ้ากษัตริย์ในประเทศใกล้เคียงกระทำการอันเป็นการลบหลู่หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ หรือแสดงความกระด้างกระเดื่องแล้ว ก็ไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในภาคพื้นบูรพาทิศที่จะดำเนินการกำราบปราบปรามอย่างรุนแรง และมุ่งเอาชัยชนะให้จงได้ เหมือนอย่างพระองค์ท่านเลย

มีเจ้านครบางคนในราชอาณาจักรของพระองค์ก่อการขบถขึ้น โดยได้รับการสนับสนุนด้วยกำลังทหารจากกษัตริย์สามพระองค์ อันเป็นประเทศใกล้เคียงกับราชอาณาจักรสยาม พระองค์ทรงกรีธาทัพไปโจมตีกษัตริย์ทั้งสามนั้น อย่างรุนแรงถึงขนาดจำเป็นต้องดัดให้การสนับสนุน ปล่อยให้เจ้านครผู้เป็นขบถนั้นรับเคราะห์ร้ายไปแต่ลำพัง พระองค์ทรงปรารถนาที่จะรู้อะไรต่อมิอะไรไปเสียทั้งนั้น และโดยที่ทรงมีพระปฏิภาณปรีชาเฉลียวฉลาด สามารถเข้าถึงได้อย่างกว้างขวาง จึงทรงศึกษาและเข้าพระทัยได้ไม่ยากนาน. พระองค์ทรงมีภูมิฐานอันสง่า มีน้ำพระทัยโอบอ้อมอารี ทรงเป็นมิตรที่ดีเกินกว่าที่เราจะคาดฝันได้ สรรพพระคุณสมบัติเหล่านี้ก่อให้เกิดเป็นต้นน้ำตอกแก่ประเทศเพื่อนบ้านและเป็นที่ยำเกรงแก่อริราชศัตรู ก่อให้เกิดความจงรักภักดีขึ้นในหมู่ประชาชนพลเมือง และเคารพนบนอบพระองค์ถึงขั้นบูชาเอาที่เดียว พระองค์มิได้ทรงมีikelเหมือนกษัตริย์ในภาคพื้นบูรพาทิศโดยทั่วไป เคยทรงลงพระอาญาแก่ขุนนางผู้ใหญ่และข้าราชการทั้งหลายต่อหลายคนที

หลงมัวเมาอยู่ในความสุขส่วนตน ฉะนั้นเราจึงไม่พบอุปสรรคที่กล้าแข็งอันใดต่อการแปลงศาสนาเหมือนอย่างທີ່ประสบในกษัตริย์ที่นับถือเทวรูปบูชาองค์อื่น ๆ ข้าพเจ้าหมายถึงว่าการล่มลงในอิทธิพลอันเป็นโลกียสุขนั้น

ด้วยพลังจิตอันแข็งแกร่ง พระองค์ได้ทรงพบความวิปلاสนิพระศาสนาแห่งบรรพชนของพระองค์ และพระองค์มิได้ทรงมีความเชื่อถ้อยเลยในเรื่องพระเจ้าเข้านิพพานตามนัยแห่งความคิดเห็นที่นิยมเชื่อกันมา หรือตามที่บัณฑิตคนหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า พระเจ้าองค์หนึ่งเมื่อเห็นคเหน้อยเมียล้าต่อการครองสรวรรกภูมิแล้ว ก็เสด็จเข้าสู่การพักผ่อนและหนีสังคมไปตลอดกาลด้วยการฝังตนอยู่ในความลืมทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นในโลกนี้โดยสิ้นเชิงนั้น และพระองค์ไม่ทรงเชื่อถ้อยต่อโซกลางคังที่ตะละปวง (talapoin) ซึ่งเป็นพระและนักเทศน์อบรมสั่งสอนแห่งราชอาณาจักรใต้เทศนาสั่งสอนไว้ ตรงกันข้าม พระองค์ทรงเชื่อในพระผู้เป็นเจ้าของผู้รู้ที่สิ้นสุด พระอานุภาพของพระองค์นั้นปกครองโลกอยู่ทุกเมื่อไม่ขาดสาย และทรงเป็นผู้ดูแลถ้วนทุกสิ่ง แต่พระผู้เป็นเจ้าของพระเป็นอมตะนี้แลที่พระองค์ทรงสวดวิงวอนอยู่เนือง ๆ และทรงร้องขอความช่วยเหลืออยู่ด้วยความเคารพอย่างลึกซึ้งอย่างน้อยวันละสองเวลา ครึ่งละนานตั้งสองชั่วโมง เมื่อลุกจากที่บรรทมในตอนเช้าครั้งหนึ่ง และในตอนกลางคืนก่อนเสด็จเข้าบรรทมอีกครั้งหนึ่ง สันตปาปาได้ประทานภาพวาดมาถวายพระองค์ท่านสองภาพ ภาพหนึ่งเป็นรูปพระผู้ช่วยให้พ้นบาปกำเนิด คือพระเยซูคริสตเจ้า อีกภาพหนึ่งเป็นรูปพระแม่พรหมจารีดี ซึ่งพระองค์ทรงเคารพบูชามาก โปรดให้ติดตั้งไว้ในที่สูงภายในห้องพระบรรทม และโปรดรับสั่งถึงด้วยกบปียาวาและด้วยความเคารพเป็นอย่างยิ่ง

คณะทูตที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจัดส่งไปยังพระองค์นั้น

แม้จะยังไม่ทำให้พระองค์ทรงตัดสินพระทัยรับนับถือพระคริสตศาสนาก็ตาม แต่ก็ได้ทำให้พระองค์ต้องทรงคิดมากอยู่ โดยที่พระองค์ทรงยกย่องนับถือความสุขุมคัมภีรภาพของสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชอยู่เป็นอันมาก เมื่อ ม. ก้องสตันซ์ ได้กราบทูลให้ทรงตระหนักว่า เป็นข้อเสนอประการเดียว โดยแท้ที่พระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้น ทรงจัดส่งราชทูตของพระองค์ ท่านมาเฝ้าในครั้ง^{นี้} ปรากฏว่าเป็นที่ซาบซึ้งในพระทัยนัก และเราก็ทราบ ว่านับแต่บัดนั้นมาก็คงพระราชดำริอยู่เนือง ๆ เรื่องราวเหล่านั้นน่าจะกระตุ้นผู้อ่าน จดหมายเหตุฉบับนี้ช่วยกันสวดมนต์อ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้า เพื่อการแปลง พระศาสนาของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ซึ่งจะมีประชาชนพลเมืองอีกเป็น อันมากเจริญตามพระราชอัธยาศัย และจักเป็นเครื่องดึงดูดให้กษัตริย์ใน ประเทศใกล้เคียงที่นิยมชมชอบพระ จริยานุวัตร กับอัจฉริยลักษณะ ของสมเด็จพระ เจ้ากรุงสยาม มาสู่พระธรรมอันศักดิ์สิทธิ์ของเราได้อีกด้วย

เราเป็นหนี้พระมหากุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้อยู่เป็น อันมาก สำหรับการยกย่องนานาประการกับพระเมตตาจิตที่โปรดพระราชทาน แก่พวกเรา มา ซึ่งเรามีความยินดีนักที่มีโอกาสได้นำมาประกาศไว้ ณ ที่นี้ เมื่อ ม. ก้องสตันซ์ ได้กราบทูลให้ทรงทราบท่าและทรรคนะของเราในการ ที่ได้ปฏิบัติไปดังนั้นแล้ว ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้แก่ เราทุกครั้งที่ได้พบกัน แม้จะมีผู้พยายามเพื้ดทูลส่อเสียดคณะเยซูอิตของเรา สถานใดก็ตาม ม. ก้องสตันซ์ มิได้ลืมที่จะกราบทูลให้ทรงทราบว่า สมเด็จพระ เจ้าหลุยส์สมหาราชโปรดพระบาทหลวงในคณะของเราเพียงไร จึงทำให้ เราได้รับพระมหากุณายิ่งขึ้นไปอีก นิทัศน์นี้มีน้ำหนักมากอยู่ในพระทัย ของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม จึงทรงแสดงออกให้ประจักษ์ด้วยพระกรุณา-

ริศณานาประการให้ละม้ายแม่นยำกัน ทรงให้คำมั่นสัญญาแก่เรามากกว่าครั้งหนึ่งว่าจะพระราชทานความคุ้มครองป้องกัน และรับสั่งว่าราชอาณาจักรของพระองค์จักเป็นที่ลี้ภัยที่ปลอดภัยอันตราয়สำหรับพวกเราอยู่เสมอ

พอไปถึงเมืองละโว้ เราก็เริ่มดำเนินการสำรวจดวงดาวในฟากฟ้าทันที โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่จำเป็นแก่เราในการสำรวจจันทร์ปรากฏาที่จะมีขึ้นในวันที่ ๑๑ ธันวาคมนี้ได้อย่างถูกต้อง จนกระทั่งบัดนี้เรายังไม่อาจใช้เครื่องมือเครื่องมือของเราในการปฏิบัติงานนี้ได้ ด้วยว่าตลอดเวลาที่เราพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยา นั้น ตัวเมืองและหมู่บ้านทั้งหลายนั้นยังมีน้ำท่วมอยู่ เราจึงไม่มีที่ทางจะติดตั้งเครื่องมือได้ เรือที่เราพักอาศัยอยู่นั้นก็เป็นเรือนไม้ ขยับเขยื้อนเข้าหน่วยก็ไหลไปทั้งหลัง ทำให้ลูกตຸ່ມนาฬิกา กับเครื่องวัดวงโคจรของเราคลาดเคลื่อนไปหมด

วันที่ ๖ กับวันที่ ๗ ธันวาคม เราสังเกตได้จากวงแหวนดาราศาสตร์ของ ม. บัตเตอร์ฟิลด์ (Butterfield) ว่า การผันแปรของเข็มวัดนั้นคล้อยไป ๒ องศา ๒๐ ลิปดาทางทิศตะวันตก การสำรวจนี้ปรากฏผลออกมาเหมือนกันทั้งสองวันติดต่อกัน

วันที่ ๙ เดือนเดียวกัน การสำรวจดวงอาทิตย์ ทั้งเช้าและเย็น เพื่อหาตำแหน่งที่ตั้งเมื่อเวลาเที่ยงวันโดยอาศัยนาฬิกาที่มีเข็มวินาที ปรากฏว่าอยู่ตรงเวลา ๑๒ นาฬิกา ๕ นาทีกับ ๓ วินาที

ความผันแปรของเข็ม สำรวจโดยเครื่องวัดความเหลื่อมของ ม. ชาโปโตต์ (Chapotot) ได้ความดังนี้

ครั้งแรก	๐๖	ลิปดาเท่านั้น	} ก่อนไปทางตะวันตก
อีกครั้งหนึ่ง	๓๑	ลิปดา	
อีกครั้งหนึ่ง	๓๕	ลิปดา	
อีกครั้งหนึ่ง	๓๘	ลิปดา	

ความผันแปรนี้ได้มาจากการตรวจวัดทั้งเช้าและเย็นเป็นหลายหน ตรงจุดที่ตั้งของดวงอาทิตย์แห่งเดียวกัน และแต่ละครั้งได้สำรวจระยะโค้งของขอบฟ้าแนบจากเหนือมาได้ประกอบด้วย เข็มวัดคงทอยอยู่บนเส้นเหนือและใต้

ในการโปรดให้ท่านราชทูตเข้าเฝ้าครั้งสุดท้ายที่สุทนต์นั้น พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งไว้ว่า พระองค์ใคร่จะได้ทอดพระเนตรการสำรวจจันทร์ปราศรัยครั้งแรกนี้ต่อหน้าพระที่นั่ง อีกไม่กี่วันต่อมา ก็โปรดให้ ม. ก้องสตันซ์ มาแจ้งให้เราทราบเป็นทางการ เราตกลงเลือกเอาพระตำหนักองค์หนึ่งชื่อว่าทะเลชุบศร (Thlee-Poussone) ซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองละโว้ไปทางทิศตะวันออกประมาณหนึ่งลิเออ ไม่ไกลเท่าไรนักกับ ป่าที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสล่าช้าง ม. ก้องสตันซ์ พาเราไปให้รู้จักสถานที่สองวันก่อนที่จะมีจันทร์ปราศรัย คือ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม จะหาสถานที่ใดที่เหมาะสมไปกว่าที่นั้นไม่ได้อีกแล้ว เรามองเห็นท้องฟ้าได้รอบทุกทิศและมีอาณาบริเวณกว้างขวางพอที่จะจัดตั้งเครื่องมือได้โดยสะดวก หลังจากได้กำหนดที่ทางไว้เป็นที่เรียบร้อยแล้ว เราจึงกลับไปยังเมืองละโว้

รุ่งขึ้น คือ วันที่ ๑๐ ธันวาคม จากตำแหน่งที่ตั้งของดวงอาทิตย์ที่คำนวณไว้เมื่อเช้าระหว่างเวลา ๙ กับ ๑๐ นาฬิกา และตอนบ่ายระหว่างบ่ายสองกับบ่ายสามโมง เวลาเที่ยงวันที่แท้จริงตามเวลานาฬิกาที่มีเข็มวินาทีอยู่ตรง ๑๒ นาฬิกา ๒ นาทีกับ ๓๑ วินาที

ความผันแปรของเข็ม จากเครื่องมือสำรวจความเหลื่อม เป็นดังนี้

ครั้งแรก	๒๘	ลิปดา	} ก่อนไปทางตะวันตก
อีกครั้งหนึ่ง	๓๓	ลิปดา	
อีกครั้งหนึ่ง	๒๑	ลิปดา	

ต่อมา เราจะได้พิจารณาคว่ำวงแหวนดาราศาสตร์นั้นมีมุมเยื้องบน
 เวหากล้วยไปทางทิศตะวันตกมากเกินไปหรือเปล่า ดังที่ได้กะเนไว้ว่าอาจเป็น
 ดังนี้ หากว่ามีอาการคล้อยดงนั้นแล้ว ก็จะต้องหักเอาออกเสียบ้างจากความ
 ผันแปรที่แหลม เกอ บอนน์ แฮสเปริงซ์ (แหลมกุกุโซป) ซึ่งเราสำรวจพบว่
 อยู่ที่ ๑๑ องศาครึ่งก่อนไปทางทิศตะวันตก และพวกต้นหนพบว่าอยู่ราวๆ ตรง
 ๙ องศาเท่านั้นจากเข็มชี้ทิศของพวกเขา

ในวันเดียวกันนี้เอง พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้เชิญท่านราชทูตไปชม
 การล่อมไฟที่จัดขึ้นสำหรับการล่าช้าง และทรงมีพระประสงค์ให้พวกเราได้
 ไปร่วมชมด้วย และโปรตุเกสให้ส่งช้างหกเชือกมารับคอนบ้ายสี่โม่ง โดยให้
 ทนายคนสนิทของเจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้นำไป เราจึงบรรทุกเอากลองสอง
 ตัวของเราไปที่ทะเลชุบศรด้วย พร้อมด้วยนาฬิกาเรือนหนึ่งซึ่งเดินเที่ยงตรง
 มากโดยตั้งเวลาจากแดด เพราะเราจะต้องไปดำเนินการสำรวจจันทร์อุปราคา
 กันที่นั่นตามพระราชบัญชาของพระเจ้าแผ่นดิน ข้าพเจ้าจะได้บรรยายให้ฟัง
 ว่าการล่าช้างนั้นเขามีการเตรียมการกันอย่างไร

มีผู้คนราว ๔๖,๐๐๐ ถึง ๔๗,๐๐๐ คน ทำการล่อมป่าและภูเขาเป็น
 วงมีความยาวถึงยี่สิบหกไมล์เออ ซึ่งทางด้านกว้างนั้นมีความยาวราวด้านละสิบ
 ไมล์เออเห็นจะได้ และทางด้านแคบนั้นราวด้านละสามไมล์เออ ในอาณาบริเวณ
 อันกว้างใหญ่นี้เขากองไฟขึ้นไว้เป็นสองแถวโดยรอบ ห่างกันกองละสี่หรือห้า

ก้าว กองไฟนี้สู่มัวตลอดคืนโดยใช้ไม้ในบ้านตัวเอง โดยยกเป็นร้านสี่เหลี่ยม จตุรัสเล็กๆ บนตอม่อสูงจากพื้นดินราวเจ็ดหรือแปดฟุต จึงทำให้มองเห็น ไปได้ในระยะทางไกลๆ เมื่อมองในความมืดแล้วก็ดูเหมือนเป็นการตามไฟที่คงาม นึกหนา มีดวงโคมขนาดใหญ่ติดตั้งไว้เป็นระยะๆ กำหนดเขตของผู้เป็น หัวหน้าบังคับบัญชาเป็นเขตๆ ไป พร้อมด้วยช่างศึกจำนวนหนึ่งกับพนักงาน ลำถ้ออาวุธเหมือนอย่างทหาร นานๆ ก็ยิงปืนใหญ่สนามขนาดย่อมขึ้นสักครั้ง หนึ่ง เพื่อให้ช่างเถื่อนที่จะฝ่าวงล้อมออกไปตกใจเสียปืนและแสงเพลิง ดังที่ มั่นแหวกวงล้อมออกไปได้เมื่อคราวที่แล้ว โดยไม่ทันได้คิดป้องกันกันไว้ ก่อน โดยเหตุที่ภายในวงล้อมนี้มีภูเขาที่สูงชันอยู่ลูกหนึ่ง จึงตายใจกันเสียว่า สัตว์ที่มีร่างกายใหญ่โตเห็นปานจะนั้นคงไม่สามารถที่จะปืนฝ่าออกไปทางด้าน นั้นได้ จึงมิได้วางกองไฟ ผู้คนและปืนใหญ่เข้าไว้ แต่ก็มีอยู่สิบหรือสิบสอง ช่างที่หลบออกไปได้ทางด้านนั้นด้วยวิธีการอันน่าพิศวง มันใช้วงแหวนเวียนโคน ต้นไม้ที่ผาอันลาดชันนั้นรั้งตัวปืนบ้ายขึ้นไป แล้วก็ใช้วงแหวนเวียนโคนต้นไม้ ต้นต่อไปและรั้งตัวตามขึ้นไปดังนี้เรื่อย ๆ จากต้นหนึ่งไปยังอีกต้นหนึ่งด้วยความพยายามอย่างเหลือเชื่อจนกระทั่งถึงยอดเขา แล้วมันก็พากันหลบหนีเข้า บ่าไป เหตุที่เกิดขึ้นในการล่าช้างคราวนั้น เป็นกรณีให้คิดป้องกันกันขึ้นใน การล่าคราวนี้ เพื่อมิให้ช้างหนีไปได้อีก

เมื่อเสด็จกลับมาจากประพาสล่าช้างนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพบพวก ชาวฝรั่งเศสยืนข้างเรียงแถวอยู่ที่ประตูป่า จึงทรงวะเข้ามาทักทายด้วยสี่พระ- พักตร์อันยิ้มแย้มและรับสั่งกับท่านราชทูตอยู่ช้านาน ในที่สุดก็โปรดให้เบิก ทัว เชอวาลิเอร์ เดอ ฟุร์เบ็ง ไปเข้าเฝ้าถวายตัว ทุกคนย่อมรู้ถึงคุณสมบัติ และความสามารถของนายทหารผู้นี้ดีอยู่ เขาเข้ารับราชการมาเป็นเวลา

ชำนาญแล้ว และเคยปฏิบัติราชการด้วยความดีเด่นมาหลายครั้งหลายคราว ม. ก้องสัจจ์ ได้ขอร้องต่อท่านราชทูตให้ละตัวเขาไว้ในประเทศสยามเพื่อรับราชการในพระองค์ มาคราวนี้พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งต่อท่านราชทูตด้วยพระองค์เอง และโปรดให้นำดาบงามเล่มหนึ่งมาพระราชทานอันเป็นเครื่องหมายแสดงว่าพระองค์ได้ทรงรับเขาเข้าไปในราชการแล้ว นอกจากของขวัญชิ้นนี้แล้ว ยังโปรดพระราชทานเสื้อผ้าคาดคุดมทองคำให้อีกเสื้อหนึ่งด้วย และโดยที่เป็นเวลาค่ำมากแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับ ครั้นแล้วพวกเราจึงพากันลงจากหลังช้างเข้าไปในสถานที่อันน่ารื่นรมย์แห่งหนึ่งซึ่งเขาจัดโต๊ะอาหารว่างไว้ให้อย่างมากมุล มีของหวานและผลไม้นานาชนิด ท่านราชทูตก็มถวายพระพรแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามในถ้อยของคำพระราชทานซึ่งฝ่าถ้วและจวนรองนั้นทำด้วยโลหะอย่างเดียวกัน สถานที่แห่งนี้ล้อมรอบด้วยช้างศึกและรั้วไฟเช่นกัน เพื่อป้องกันเสือและสัตว์ร้ายอื่นๆ ที่ตกอยู่ในวงล้อมนั้น หลังจากนั้นท่านราชทูตก็กลับไปยังเมืองละโว้ และ ม. ก้องสัจจ์ก็พาเราตรงไปยังพระตำหนักที่ทะเลชุบศร ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปรอดูเราสำรวจจันทรูปราคาอยู่ก่อนแล้ว

เราไปถึงริมคลองที่เป็นทางไปสู่พระตำหนักนั้น เมื่อตอนราวสามทุ่มและพบเรือบัลลังก์หลวงลำหนึ่งเสอ้าน สะอาดตามากจอดรอเราอยู่นานแล้ว คลองสายนี้มีความกว้างมากและความยาวกว่าหนึ่งลือเออ มีรั้วไฟตั้งที่บรรยายไว้ข้างต้นเรียงรายไปตลอดทาง มองดูในความมืดยามราตรีแล้วเจริญตานัก ครั้นเราไปถึงห่างจากพระตำหนักราวครึ่งลือเออของลือเออ ฝัพายของเราซึ่งพายเรือมาเต็มแรงและด้วยเสียงอันดังมาจนกระทั่งถึงที่นั่น ก็เริ่มผ่นฝัพายเบาลงจนเราแทบไม่ได้ยินเสียงใบพายกระทบน้ำ เขาบอกเราว่า

ต้องเจียบๆ และพูดกันให้เบาที่สุด เมื่อตอนเราขึ้นบนนั้นช่างเจียบเจียบเอาเสียแท้ๆ ทั้งๆ ที่มีทหารและขุนนางอยู่เป็นอันมาก จนเรานึกว่าไปอยู่ในที่เปลี่ยวห่างผู้ใดเลยอีก ความเคารพที่พวกเขามีอยู่ต่อองค์พระมหากษัตริย์ กำหนดให้พวกเขารักษาความเจียบอย่างลึกซึ้งไว้ในสถานที่ประทับทุกแห่ง ชั้นแรกทีเดียวเราทำการตั้งกล้องส่องดาวหลายกล้องด้วยกันเอาไว้ตามหาหย่างต่างๆ ที่เขาเตรียมให้ไว้สำหรับให้ตั้งกล้อง เราเสียเวลาติดตั้งไม่นานเท่าใดนักก็เรียบร้อยเสร็จ ครั้นแล้วอีกชั่วโมงหนึ่งต่อมาเราก็กลับไปลงเรือ เพื่อไปพักแรมอยู่ ณ ที่พักของ ม. ก้องสัจจ์ ซึ่งอยู่ห่างจากพระตำหนักออกไปประมาณร้อยก้าว

เมื่อจะขึ้นบกที่ตรงเชิงกำแพงเหนือฝั่งคลองนั้น จะต้องเสี่ยงภัยกับการติดกับดักชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นโซ่เหล็กหลายสายทอดไว้ติดๆ กัน ห่างกันอยู่ราวสายละครึ่งฟุต เต็มพื้นที่ตามความกว้างของพื้นดินระหว่างคลองกับกำแพง มีขวากเหล็กปลายแหลมเรียงรายอยู่สองชั้น เขานำออกซึ่งไว้ทุกคืนโดยรอบที่พักหลังนี้ เพื่อป้องกันคนแปลกปลอมเข้าไปใกล้ ตอนที่ขึ้นจากเรือนั้น ม. ก้องสัจจ์ ได้กำชับเราไว้เป็นนัยหนาว่าให้ระวังตัวเราให้จงดี เมื่อสังเกตเห็นว่าหลวงพ่อบาทหลวงในหมู่ของเราคนหนึ่งจะก้าวขึ้นฝั่ง เขาเรียกนายทหารรักษากรณมาสั่งการให้ยกขวากเหล็กที่ขัดขวางการขึ้นบกของเราออกไปเสียก่อน ครั้นแล้วเราก็ต้องก้าวเข้าไปให้ชิดกำแพงให้มากที่สุด เดินไปตามทางกว้างราวสองฟุตที่วางไว้สำหรับการเดินตรวจตราในตอนกลางคืนไปรอบๆ บริเวณ เราไปถึงเรือนที่พักของ ม. ก้องสัจจ์ เอาตอนราวห้าทุ่ม

เมื่อได้พักผ่อนอยู่ประมาณสามหรือสี่ชั่วโมงแล้ว เราก็กลับไปลงเรือ

เพื่อไปสู่ลานพระระเบียง อันเป็นสถานที่ทำการสำรวจ ตอนนั้นเป็นเวลา
ใกล้สามนาฬิกาหลังเที่ยงคืน พอเราไปถึงก็ปรับเครื่องมือทุกอย่างให้พร้อมที่
จะปฏิบัติการได้ เราได้มอบแผนอุปราคาให้ ม. ก้องสัจจ์ นำถวายให้ทอด
พระเนตรล่วงหน้าไว้แล้ว เป็นภาพดวงจันทร์ที่ค่อยๆ โคจรหายเข้าไปใน
กรวยเงามืดและเงามัวที่ละน้อยๆ ปรากฏว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก เรา
ได้เตรียมกล้องส่องดาวยาวห้าฟุตไว้ให้ทอดพระเนตรที่ช่องพระบัญชรที่เปิด
ออกสู่ลานพระระเบียงที่พวกเรานั่งกันอยู่ เมื่อความขมุกขมัวมีเพิ่มขึ้นมาก
แล้ว เราจึงให้เข้าไปกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสด็จออกมาประทับทอด-
พระเนตรทันทีที่ช่องพระบัญชรนั้น พวกเรานั่งกันอยู่บนพรมเปอร์เซีย
บ้างประจํากล้องส่องดาว บ้างคอยจับเวลาจากนาฬิกา บ้างทำหน้าที่บันทึก
เวลาการสำรวจ เราน้อมศีรษะถวายคำนับพระเจ้าแผ่นดิน แล้วดำเนินงาน
สำรวจต่อไป

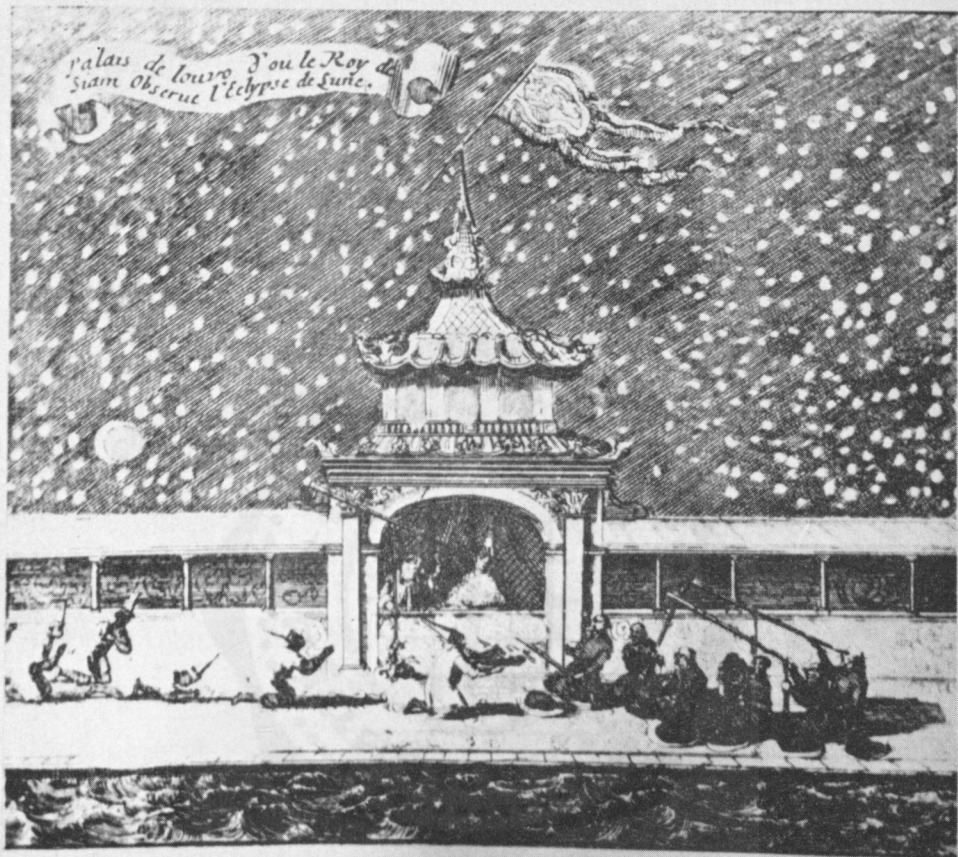
	หลังเที่ยงคืน	นาฬิกา	นาที	วินาที
เริ่มมีความขมุกขมัว		๒	๕๓	๐
ขมุกขมัวมากขึ้น		๓	๒	๐
ขมุกขมัวมากที่สุด			๑๒	๐
อุปราคาเริ่มจะจับ			๑๕	๘
เริ่มจับแน่นอน			๑๙	๐
ริชีโอลี (Riccioli)			๑๙	๔๕
เริ่มกรีมัลดี (Grimaldi)			๒๑	๓๔
ที่สุดแห่งกรีมัลดี			๒๒	๓๖

	หลังเที่ยงคืน	นาฬิกา	นาที	วินาที
เกเปลอร์ (Kepler)			๒๙	๓๒
กัฟเฟนดี (Gaffendi)			๓๒	๓๖
เฮราคลีตัส (Heraclides)			๓๖	๔๐
เร็มโกเปอร์นิค (Copernic)			๓๗	๑๐
กลางโกเปอร์นิค			๓๙	๐
เร็มปลาต็อง (Platon)			๔๘	๒๕
กลางปลาต็อง			๔๙	๕
ที่สุดแห่งปลาต็อง			๕๙	๒๔
เมนลาอูส (Menelaus)			๕๘	๔๕
แซงต์ เดอนิส (Saint Denis)			๕๙	๔๙
พลินิอุส (Plinius)	๔		๒	๑๑
โปรโมโตริอุม-อะคิวตุม (Promotorium-Acutum)			๗	๔๐
เร็ม มาเร ครีชีอุม (Mare Chrysium)			๑๔	๓๐
กลาง มาเร ครีชีอุม			๑๗	๔๕
ที่สุดแห่ง มาเร ครีชีอุม			๑๙	๑๘
จับเต็มดวง			๒๒	๔๕

พระเจ้าแผ่นดินทรงแสดงความพอพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นจุดต่างๆ บนดวงจันทร์จากกล้องส่องดาว และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อประจักษ์ว่าแผนอุปราคาที่หอดูดาวที่กรุงปารีสทำขึ้นนั้น มีความถูกต้องตามที่เป็นจริงทุกประการ พระองค์ทรงตั้งปัญหาต่างๆ ขึ้นถามเรา

ในระหว่างที่กำลังมีอุปราคาอยู่นั้น เป็นต้นว่า เหตุใดดวงจันทร์จึงเห็นกลับทางกันอยู่ในกล้องส่องดูดาว ? เหตุใดเราจึงยังเห็นดวงจันทร์อยู่อีกเป็นบางส่วนเมื่อจับเต็มคราสแล้ว ? ขณะนี้เป็นเวลาที่กรุงปารีสเท่าไรแล้ว ? การสำรวจที่กระทำขึ้นพร้อม ๆ กันในที่ต่างไกลกันนั้น จะเกิดประโยชน์อะไรขึ้นได้บ้าง ? ฯลฯ ในขณะที่เรากำลังถวายนำอธิบายอยู่นี้ ขุนนางผู้ใหญ่ประจำราชสำนักนายหนึ่งก็นำดาบเงินใบใหญ่บรรจุเสื้อคลุมนักบวชหกชุด กับเสื้อคลุมแพรตัวนลายดอกจำนวนเท่ากันมาเทียบ และโปรดพระราชทานให้ให้แก่เราด้วยความเมตตาปราณีเป็นที่สุด พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะศึกษาทางทฤษฎีจากกล้องส่องดาวขนาดสิบสองฟุตที่หลวงพ่อดอกเตอร์เฟอเนย์ ใช้อยู่ เราจึงรีบนำไปถวายให้ทอดพระเนตรในทันที อันเป็นโอกาสให้เราลุกขึ้นและเข้าไปยืนอยู่เบื้องหน้าที่ประทับ และทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทอดพระเนตรภายหลังเรา เพราะเราจะต้องปรับกล้องให้ได้ภาพที่ชัดเจนเสียก่อนที่จะถวายให้ทอดพระเนตร ผู้ที่ทราบว่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทุกพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้ผู้เข้าเฝ้าแสดงความเคารพต่อพระองค์สถานใด บอกแก่เราว่าพระมหากษัตริย์เป็นกรณีพิเศษมากทีเดียว

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทราบต่อไปอีกว่า หลวงพ่อบาทหลวงรูปใดในหมู่พวกเราที่จะเดินทางกลับไปประเทศฝรั่งเศส ครั้นทรงทราบว่าคือข้าพเจ้าแล้ว ก็ทรงมีพระราชดำรัสอย่างนึมนวลว่า โดยเหตุที่บรรดาราชทูตที่พระองค์ท่านจัดส่งไปยังประเทศฝรั่งเศสนั้น ยังได้รับความรู้เกี่ยวกับจรรยาบรรยาที่ถือปฏิบัติกันทางทวีปยุโรปน้อยอยู่นัก จึงทรงหวังเป็นอย่างยิ่งว่าข้าพเจ้าจะเอื้อเฟื้อช่วยสั่งสอนแนะนำให้ ตลอดจนภารกิจต่างๆ ที่ข้าพเจ้าอาจอำนวยให้สัมฤทธิ์ผลได้โดยอาศัยมิตรสหายของเราทางโน้น เกี่ยว

Palace of Louvo (Lophuri), where the King of Siam is observing the Lunar Eclipse.
To the right the Catholic Missionary astronomers.

From an engraving in *Voyage de Siam des Pères Jesuites* . . . 1689 (fig. XXVI)
By Courtesy of the Bibliothèque Nationale, Paris, [BN Société Géographie F.890]

พระราชวังเมืองละโว้ (ลพบุรี) พระเจ้าแผ่นดินสยามกำลังทรง
ส่องกล้องทอดพระเนตรจันทรุปราคา ทางขวามือเป็นพวกนักดาราศาสตร์
มิชชันนารีคาทอลิก

กับพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์สิบสองรูปในคณะนิกายของเราที่พระองค์ทูลขอไปทางสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และขอให้ติดต่อเจรจาเรื่องนี้กับหลวงพ่อบาแซส (Père de la Chaize) เพื่อให้ช่วยสนับสนุนการทูลขอของพระองค์ด้วย ในขณะเดียวกันนี้สมุหพระราชมณเฑียร ก็เชิญบาทหลวงคำไบใหญ่บรรจุมหาทางแซนอันังงามสองชั้นมาเทียบหน้าพระที่นั่ง องค์พระคริสตนั้นทำด้วยทองคำที่บ พระมหาทางแซนทำด้วยตะมับก้อนเป็นโลหะผสมด้วยทองคำเจ็ดส่วน และอีกสามส่วนนั้นเป็นโลหะธาตุชนิดหนึ่งมีมูลค่าสูงเท่าทองคำเหมือนกัน ฐานที่ตั้งนั้นทำด้วยโลหะเงิน พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า พระมหาทางแซนอันใหญ่ นั้นโปรดพระราชทานแก่หลวงพ่อบาแซส พระบาทหลวงผู้ปลงบาปของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงทราบดีจากคำกราบทูลของ ม. ก็องสแตซ์ ว่า เป็นผู้ที่ยกอบด้วยคุณธรรมและมีความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง ครั้นแล้วพระองค์ก็รับสั่งสรรเสริญความขยันหมั่นเพียร และการบำเพ็ญกรณียโดยมิได้เห็นแก่ความเหนื่อยยากของเสนาบดีของพระองค์ผู้นั้น ซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่าเป็นภราดาของเราอยู่เสมอ ว่าได้ประกอบกิจตามหน้าที่ประโยชน์ถวายอยู่ทุกโอกาสที่จะทำได้ หลังจากนั้นก็ทรงกำชับข้าพเจ้าว่า เมื่อนำพระมหาทางแซนของพระราชทานนี้ไปมอบให้แก่พระบาทหลวงผู้ปลงบาปแล้ว ขอให้แจ้งให้ท่านผู้นั้นทราบด้วยว่า สิ่งที่ท่านผู้นั้นจะกระทำให้เป็นทีพอพระราชหฤทัยและเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินของพระองค์นั้น ไม่มีสิ่งใดที่ท่านผู้นั้นจะพึงปฏิบัติได้ดีเท่ากับการได้รับพระบรมราชานุมัติจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ส่งพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์สิบสองรูปมาตามาทูลขอนั้นเลย และข้าพเจ้าอาจให้คำรับรองแก่ท่านได้ว่า ก่อนที่พวกพระบาทหลวงเหล่านั้น

จะไปถึง พวกเขาจะได้รับหอคูดาวหลังหนึ่ง ที่พักหลังหนึ่ง กับโบสถ์ฝรั่ง อีกหลังหนึ่งที่เมืองละโว้ และอีกชุดหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยา ในขณะที่เดียวกันนั้น ก็ทรงมีพระบรมราชโองการให้ ม. ก้องสตันซ์ เร่งดำเนินการสร้างในทันที และได้ร่วมกับบรรดาพระบาทหลวงเลือกสถานที่ในเมืองทั้งสอง ดังกล่าวแล้ว “ส่วนพระกางเขนอีกอันหนึ่งนั้น” พระองค์ทรงมีรับสั่งกับข้าพเจ้าด้วยสีพระพักตร์อันยิ้มแย้ม “เราขอมอบให้แก่เจ้าเป็นเพื่อนไปตลอดการเดินทาง ขอให้เจ้าส่งข่าวคราวให้เราทราบให้บ่อยที่สุดเท่าที่จะกระทำได้ด้วยเถิด และโดยเฉพาะแล้วให้รีบกลับมาโดยด่วน ข้าก้ออันวอนพระผู้เป็นเจ้าผู้ควบคุมไปทั่วสกลจักรวาล ขอให้เจ้าเดินทางเร็วไปโดยสวัสดิภาพ” ในที่สุด หลังจากที่ทรงกำชับข้อราชการที่ทรงมีพระราชบัญชาโดยตรงกับข้าพเจ้าที่โปรดให้เชิญพระกระแสนับสั่งมายังข้าพเจ้าทั่วถ้วนทุกกระบวนการแล้ว ก็โปรดพระราชทานพรให้ข้าพเจ้าได้กลับมาโดยเร็ว แล้วก็เสด็จขึ้นโดยแสดงพระสำราญรมย์และความพอพระราชหฤทัยที่พระองค์ทรงได้รับตลอดเวลาสองชั่วโมงที่พระราชทานเกียรติเสด็จมาทอดพระเนตรการสำรวจของเราในครั้งนี้ ณ ที่นั้นมีแต่เพียง ม. ก้องสตันซ์ สมุหพระราชมณเฑียรกับขุนนางพนักงานชาวที่นายหนึ่งเท่านั้นที่เฝ้าแผนอยู่ใกล้ชิดพระองค์ตลอดเวลาที่ประทับอยู่กับเรา การที่ต้องถวายนวสนอยู่ตลอดเวลาเช่นนั้นทำให้เราคลาดการสังเกตจุดต่างๆ เมื่ออุปราคาจับ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นแล้ว คงเหลือแต่ ม. ก้องสตันซ์ เท่านั้นที่คงอยู่กับเราต่อมา และมีโอกาสได้สังเกตวงเงามืดและมาเร ครีชีอุ่ม จากกล้องส่องดาว เขาได้อยู่สังเกตการเคลื่อนเข้าจับในระยะต่อๆ มากับเราจนกระทั่งจับเต็มดวง

ต่อจากนั้นเราก็กลับไปยังที่พักของ ม. ก้องสตันซ์ และคอยการคลาย

จากกลาสหกดวงของดวงจันทร์ ซึ่งปรากฏขึ้นเมื่อเสี้ยวชั่วโมงก่อนเวลา
ที่ดวงอาทิตย์จะขึ้น คือเมื่อ ๖ นาฬิกา ๖ นาที เวลาที่เริ่มกลายคือ ๖
นาฬิกา ๑ นาที ๑๑ วินาที หรือจะให้ถูกแล้วก็เป็นเวลา ๖ นาฬิกา ๙ นาที
และเรากลกลงกันว่าจะถือเอาเวลาที่ว่าเป็นเกณฑ์ในการสำรวจครั้งนี้ เป็น
ความจริงที่ว่าไอน้ำที่เส้นขอบฟ้าได้ดับบังสายตาของเราอยู่เล็กน้อย เรายังเห็น
ดวงจันทร์ที่ใกล้ขอบฟ้าเมื่อเวลา ๖ นาฬิกา ๒๒ นาที ๐ วินาที แล้วก็ตกไป
ในไม่นาน และดวงอาทิตย์ขึ้น นาฬิกานั้นได้ตั้งไว้เมื่อตอนบ่ายหนึ่งโมง
และเข้าไปกว่าเวลาบ่าย ๓ โมงเมื่อวานนี้ไปเพียง ๓ นาทีกับ ๓ วินาทีเท่านั้น
เวลาที่บันทึกไว้ในการสำรวจนั้น เป็นเวลาที่ยังไม่ได้รับการแก้ไข ฉะนั้น
เวลาเที่ยงวันของนาฬิกาเรือนใหญ่ที่ใช้สำรวจเมื่อวันที่ ๙ กับที่ ๑๐ ธันวาคม
ค.ศ. ๑๖๘๕ และการชำระระหว่างเรือนเล็กกับเรือนใหญ่ซึ่งเราตั้งไว้ในวันที่ ๑๐
ตอนบ่ายสามโมง จึงแสดงว่าเวลา ๔ นาฬิกา ๒๒ นาที ๔๕ วินาที ของวัน
รุ่งขึ้นที่นาฬิกาเรือนเล็กนั้น เข้าไปหนึ่งนาที เวลาที่ถูกต้องคือ ๔ นาฬิกา
๒๓ นาที ๔๕ วินาที

ข้าพเจ้าได้นำการสำรวจครั้งนี้เสนอต่อสมาชิกราชสภาวิทยาศาสตร์
และเราพบว่าเมื่อคราสจบบัเต็มดวงในวันที่ ๑๑ นั้น เป็นดังนี้ :-

	นาฬิกา	นาที	วินาที
ที่เมืองลเว	๔	๒๓	๔๕
ที่กรุงปารีส โดย ม. กัสซีนี			
(M. Cassini)	๔	๔๙	๓๐
ความแตกต่างของเส้นแวง (meridien)	๖	๓๔	๑๕

เวลา ๖ นาฬิกา ๙ นาที จากนาฬิกาเรือนเล็ก ช้าอยู่ ๑ นาที ๒๕ วินาที เวลาที่ถูกต้องจึงต้องเป็น ๖ นาฬิกา ๑๐ นาที ๒๕ วินาที อันเป็นเวลาที่เราเริ่มคลายตัวที่ปรากฏให้เห็นที่เมืองละโว้ การคลายตัวกันนี้ได้รับการสำรวจจากหอดูดาวที่กรุงปารีส โดย ม. กัชชีนี ปรากฏผลดังนี้

	นาฬิกา	นาที	วินาที
	๑๑	๓๖	๑๘
ความแตกต่างของเส้นแวง	๖	๓๔	๗
	องศา	ลิปดา	
จะเห็นความแตกต่างของลองจิจูดจึงเป็น	๕๘	๓๒	
ลองจิจูดที่กรุงปารีส	๒๒	๓๐	
จะเห็นว่าเมืองละโว้จึงเป็น	๑๒๑	๒	

จากการสำรวจจันทร์ปรากฏ เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๖๘๒ เราพบว่าลองจิจูดของกรุงศรีอยุธยาอยู่ที่ ๑๒๑ องศา ก็ตรงกันกับการสำรวจครั้งใหม่นี้ด้วย

เป็นสิ่งที่น่าประหลาดใจนักที่ปรากฏว่ามีแผนที่สมัยใหม่ วางกรุงศรีอยุธยาไว้ตรง ๑๔๕ องศา ตรงกันข้ามกับแผนที่ใหญ่ที่หอดูดาวที่ทำขึ้นไว้ก่อนการสำรวจทั้งหลายเหล่านี้ได้วางไว้ที่ ๑๒๒ องศา ซึ่งผิดกันอยู่เพียงองศาเดียวเท่านั้นกับการสำรวจครั้งนี้

มีพราหมณ์ซึ่งเป็นโหรคนหนึ่งซึ่งเมืองละโว้ ได้พยากรณ์อุปราคาครั้งนี้ไว้ผิดไปชั่วเสี้ยวนาฬิกาเท่านั้นเอง แต่ก็คำนวณเวลาที่คราสจันทรันผิดไปอีกโข โดยว่าการคลายนั้นจะปรากฏขึ้นที่เส้นขอบฟ้าภายหลังที่อาทิตย์อุทัยแล้ว ก่อนหน้านั้นสองสามวัน เราได้ประชุมหารือกับท่านโหราจารย์ผู้นั้นอยู่

แต่โดยที่เราฟังภาษาสยามไม่ออก เราจึงหมกปัญหาไม่สามารถทราบได้ว่า เขาใช้วิธีใดคำนวณอุปราคา เขาตั้งปุจฉาเกี่ยวกับดวงอาทิตย์กับดาวดวงต่างๆ กับเรา ซึ่งไม่ยากแก่การวิสัชนา เช่นถามว่าดวงอาทิตย์อยู่ในราศีใด และมี ดาวฤกษ์อยู่เป็นจำนวนเท่าใด ฯลฯ เขาสอบถามเราว่าที่เขาอ่านพบในหนังสือ ภาษาจีนนั้นเป็นความจริงหรือไหน ที่ว่ามีดาวฤกษ์อยู่ดวงหนึ่งฉายแสงจรัส อยู่กับที่เหนือพระบรมมหาราชวังของฮ่องเต้ ที่กรุงปักกิ่ง เราบอกเขาว่าเรื่อง นั้นเป็นนิยายดอก และเราก็หาหลักฐานแสดงให้เขาเป็นที่พอใจได้โดยง่าย ไม่เหมือนกับพวกพระภิกษุสยามที่คิดเอาเองและสั่งสอนไปว่า เมื่อมีจันทรอุป- ราคานั้น มีมังกร (dragon) ตัวหนึ่งอมมันเข้าไว้แล้วก็คายมันออกมา ครั้น เราคัดค้านเขาไปว่าเรารู้มาได้อย่างไร และเราสามารถพยากรณ์เวลาที่เริ่มจับ ได้ด้วย จะจับอยู่นานสักเท่าไร และบางครั้งเหตุไฉนจึงจับไม่เต็มดวง พวก เขากลับให้คำตอบเราอย่างเยือกเย็นว่า มังกรตัวนั้นมันกินอย่างเป็นระเบียบ ตามเวลาที่กำหนดไว้ ซึ่งพวกเขารู้เวลา และรู้ด้วยว่ามันกินหิวมากหิวน้อย แก่ไหน แม้เราจะพยายามพิสูจน์ให้เขาเห็นว่าเป็นความฝันเฟื่อง เขาก็ยัง ยืนยันในความหลงผิดอยู่กระนั้นอย่างแข็งขัน เพื่อยุติการกล่าวขวัญถึงเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอแนะนำสาส์นที่ ม. ก๊องสตันซ์ มีไปถึงหลวงพ่อ เดอ ลา แซส รายงาน ให้ทราบถึงการเข้าเฝ้าครั้งสุดท้ายที่พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสพระราชทานแก่เรา ในโอกาสที่มีจันทรอุปราคา สาส์นนี้นี้ได้รับการแปลมาจากภาษาปอร์ตุเกส

กราบเรียนพระคุณเจ้าที่เคารพเป็นอย่างสูง

ข้าพเจ้ามีหน้าที่จะบรรยายสถานใด พระคุณเจ้าที่เคารพจึงจะตระหนัก ถึงความปริดาปราโมทย์ที่ข้าพเจ้าได้รู้สึกซาบซึ้งอยู่ในบัดนี้ ได้ ฉะนั้นพระคุณ-

เจ้าคงจะพอใจถ้าข้าพเจ้าจะกราบเรียนรายละเอียดของเรื่องราวต่างๆ มาให้ทราบ เรื่องแรกทีเดียวก็คือการไปถึงราชสำนักของท่านราชทูตแห่งสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชเจ้า อันทำให้ข้าพเจ้ามีโอกาสดำเนินปฏิบัติงานดังที่ได้ปรารถนามาช้านานครั้น กล่าวคือรับช่วงใช้ราชการของพระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้นผ่านทางราชทูตของพระองค์โดยสุดความสามารถของข้าพเจ้าที่จะกระทำได้ เรื่องที่สองเกี่ยวกับงานชิ้นใหญ่และเป็นมหากุศลซึ่งท่านราชทูตผู้นั้นได้นำมาจัดการ ณ ที่นี้ และท้ายที่สุดก็คือการมาถึงของพระบาทหลวงผู้เป็นภราดาของข้าพเจ้าทุกรูป ซึ่งสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชเจ้าทรงจัดส่งมายังซีกโลกส่วนนี้ด้วยพระเจตนาอันประเสริฐ พระราชกิจเหล่านี้สมควรยิ่งนักแก่พระมหากษัตริราชเจ้าที่จะได้รับคำสรรเสริญจากบรรดาภักษัตริย์ทางภาคบูรพาทิศ ก่อให้เกิดความปรารถนาอันแรงกล้าที่จะเจริญสัมพันธไมตรีกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความสุขกัมภีรภาพ และน้ำพระทัยโอบอ้อมอารีเห็นปานฉะนี้ แต่พระมหากษัตริย์สวามินทร์ของข้าพเจ้าทรงรู้สึกซาบซึ้งพระทัยในเรื่องทั้งหลายเหล่านี้ยิ่งกว่าภักษัตริย์ใด ๆ ในชมพูทวีป แม้ว่าแต่ก่อนที่จะปรากฏสักขีความสัมพันธ์ฉันมิตรต่อกัน พระมหากษัตริย์สวามินทร์ของข้าพเจ้าก็ทรงยกย่องนับถือและมีน้ำพระทัยเป็นมิตรต่อสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชอยู่แล้ว ข้าพเจ้าอาจรับรองต่อพระคุณท่านได้ว่า นับตั้งแต่ข้าพเจ้ามีเกียรติได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณพระองค์ท่านเป็นต้นมา ก็ไม่มีสิ่งใดที่จะตำราญพระราชหฤทัยเท่าการได้สดับคำบอกเล่ากล่าวขวัญถึงการพิชิต ชัยชนะและพระอานุภาพประการอื่นๆ แห่งสมเด็จพระคริสตธรรมิกราช ข้าพเจ้ามีพักที่จะกล่าวให้ยืดยาวไปกว่านี้อีก ด้วยว่าเป็นการสุกตวิสัยของข้าพเจ้าที่จะพรรณนาให้ผู้ที่ไม่เคยมีเกียรติได้รู้จักองค์พระมหากษัตริย์สวา-

มินทร์ของข้าพเจ้าเข้าใจซาบซึ้งได้ว่า พระองค์ทรงมีความประทับพระทัย
 เพียงไรต่อสิ่งที่เกี่ยวกับพระกิตติคุณของสมเด็จพระคริสตธรรมมิกราช ซึ่ง
 พระองค์ทรงยกย่องสรรเสริญและทรงสนิทสนมหาเป็นเฉพาะพิเศษตั้งนั้น อีก
 สถานหนึ่ง สิ่งที่ทำให้ความปรีดาปราโมทย์ของข้าพเจ้ามีความสมบูรณ์ขึ้นอีก
 เป็นการผินก่าลังกันก็คือ โอกาสที่ได้มีการสื่อสารติดต่อกับพระคุณเจ้าซึ่ง
 ข้าพเจ้ายกย่องนับถืออยู่เสมอมามิได้ขาด ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงวิงวอนขอได้โปรด
 แจ้งให้ข้าพเจ้าทราบเจตน์จำนงของพระคุณเจ้า และโปรดกรุณาช่วยเหลือให้
 ข้อแนะนำแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด ข้าพเจ้าพร้อมอยู่ที่จะอนุวัตน์ปฏิบัติตามทุก
 ประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีเกี่ยวกับพระกิตติคุณของพระผู้เป็นเจ้า
 หรือหิตานุหิตประโยชน์ของสมเด็จพระคริสตธรรมมิกราชเจ้า เหตุผลเหล่านี้
 แล ที่ทำให้ข้าพเจ้ามีความจำเป็นต้องขอร้องในพระนามของพระมหากษัตริย์
 สวามินทร์ของข้าพเจ้าต่อท่านพระอธิการ* ให้หลวงพ่อดาซาร์เดินทางกลับ
 มายังประเทศฝรั่งเศส และข้าพเจ้าได้มอบหมายภารกิจบางประการให้ท่าน
 บาทหลวงผู้นำนามกราบเรียนต่อพระคุณเจ้าด้วย

ข้าพเจ้าได้กราบทูลชักนำตัวท่านพระอธิการ กับพระบาทหลวงภราดา
 ของข้าพเจ้ารูปอื่นๆ ที่เดินทางมาด้วยกันต่อพระมหากษัตริย์สวามินทร์ของ
 ข้าพเจ้าแล้ว พระองค์โปรดพระราชทานเกียรติแก่ข้าพเจ้าด้วยการทรงให้การ
 ต้อนรับท่านเหล่านั้นด้วยพระไมตรีจิตสนิทสนม โปรดพระราชทานเกียรติ
 เสด็จออกให้ชมพระบารมี โดยมีขุนนางผู้ใหญ่ร่วมอยู่ด้วยเพียงสี่นายเท่านั้น
 เมื่อพวกท่านเหล่านั้นทำการสำรวจอุปราคา เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคมนี้ ตลอด

* หมายถึงหลวงพ่อดาซาร์ ฟอเตอเนย์ ซึ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นอธิการหัวหน้าคณะบาทหลวง
 เฮซุอิตมาในครั้งนั้น.— ผู้แปล

เวลาที่ว่านี้ พระมหากษัตริย์ก็ประทับห่างไม่ถึงสี่ฟุตจากที่ คณะพระบาทหลวง
นั่งอยู่ ใช้เครื่องมือเครื่องมือของตนและเคลื่อนไหวได้อย่างเสรีต่อหน้าที่
ประทับดังว่ากำลังปฏิบัติงานอยู่ ณ หอจดหมายเหตุกรุงปารีสฉะนั้น พระมหา
กษัตริย์ยังทรงมีพระกรุณารับสั่งเรียกท่านพระอธิการเข้าไปใกล้ ๆ พระองค์
และทรงมีพระบัญชาให้ช่วยปรับกลองส่งจดหมายให้เห็นได้ชัดจนถวายให้ทอด
พระเนตร และทรงรับเครื่องมือชิ้นนั้นจากมือของพระบาทหลวงฉันทมิตรสนิท
สนม ในระหว่างที่เฝ้าสังเกตการณ์จันทร์ปราศายอยู่นั้น ก็โปรดให้พระราช
ทานเสื้อยาวของพระนักบวชกับเสื้อคลุมผ้าทอยกเป็นลวดลายเรียบๆ ทำมาจาก
ประเทศจีนแก่พระบาทหลวงทุกรูป และยังพระราชทานพระมหากางเขน
ทองคำแก่หลวงพ่อดาซาร์ต ผู้นำศาสนฉบับนี้มากราบเรียนพระคุณเจ้าอีก
ด้วย เพื่อให้เป็นเพื่อนเดินทางกลับมาโดยสวัสดิภาพ (เป็นพระกระแสนับ
สั่งของพระองค์ท่านเองดังนี้) และทรงมอบหมายให้พระบาทหลวงรูปนี้นำ
พระมหากางเขนอันที่ใหญ่กว่ามาก มาพระราชทานแก่พระคุณเจ้า เพื่อขอ
ร้องพระคุณเจ้าเป็นการส่วนพระองค์ ให้ช่วยเพ็ดทูลสมเด็จพระคริสตธรรมิก
ราชเจ้า ขอรับพระราชทานพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์สิบสองรูปจาก
บรรษัท ซึ่งจะได้รับการต้อนรับเป็นอันดีจากที่นี่ พระมหากษัตริย์สวามิภักดิ์
ของข้าพเจ้าได้ทรงมีรับสั่งต่อท่านเจ้าอธิการแล้วให้เลือกที่ดินแปลงหนึ่งที่
เมืองละไว่ กับที่ดินอีกแปลงหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อสร้างโบสถ์ฝรั่ง หอ
จดหมายเหตุ กับบ้านที่พักพระราชทานให้ และทรงมีพระบรมราชโองการบัญชาให้
ข้าพเจ้าจัดการเรื่องเหล่านี้ให้เป็นທີ່เรียบร้อยพร้อมสรรพที่จะต้อนรับคณะ
บาทหลวงได้ทันทีเมื่อไปถึง ถ้าพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์ทั้งหกรูปกับ
ภราดาทั้งหลายของข้าพเจ้า สามารถปฏิบัติงานให้สำเร็จผลอันงดงามได้ภาย

ในเวลาเพียงสองเดือน ยิ่งกว่าคนตั้งห้าสิบคนหรือมากกว่านั้นจะทำให้สำเร็จได้ในระยะเวลาสี่สิบปี

ข้าพเจ้ามอบของหายากของประเทศนี้ มากับราชทูตของพระมหากษัตริย์สวามินทร์ของข้าพเจ้ามาถวายพระคุณท่าน ขอได้กรุณารับไว้ด้วยเถิด จะได้เป็นสาเหตุประการใหม่ให้ข้าพเจ้ายินดีรับบัญชาจากพระคุณเจ้า และประกอบบริการที่อยู่ในวิสัยของข้าพเจ้าจะพึงทำได้ถวายต่อไป ข้าพเจ้าขอฝากความหวังไว้กับความเสียสละอันศักดิ์สิทธิ์ของพระคุณเจ้า ด้วยไมตรีจิตและความนับถืออันสูงสุด

พระคุณเจ้าที่เคารพอย่างสูง

จากผู้รับใช้อันต่ำต้อยและอ่อนน้อมกับภราดาของพระคุณเจ้า

กองสตังแต็ง ฟอลคอน

หลังจากที่พระเจ้าแผ่นดินทรงศึกษาทฤษฎีอุปราคากับเราตามที่บรรยายมาข้างต้นนี้แล้ว เราก็ได้รับเชิญให้ไปร่วมสนุกด้วยกับการแสดงหย่อนอารมณ์ที่โปรดให้จัดขึ้นในป่า คือการโพนช้างหรือจับช้างที่เขานำมาตีวงล้อมเข้าไว้แล้ว เราพร้อมที่จะไปได้ตั้งแต่เจ็ดโมงเช้า ครั้นแล้วก็มีผู้มาบอกว่า ท่านราชทูตก็จะไป ณ ที่นั่นด้วย และพระเจ้าแผ่นดินก็กำลังเสด็จออกจากพระราชวัง กรู๋ต่อมา ท่านราชทูตก็ขี่ม้ามาถึงพร้อมด้วยผู้ติดตามทั้งหมด ท่านมุขนายกมิซซัง เดอ เมเทโลโปลิส ท่านอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนน์ กับ ม. วาเชต์ ก็ร่วมมาในขบวนนั้นด้วย พอลงจากหลังม้าขึ้นหลังช้างยังไม่ทันจะเรียบร้อยดี พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จมาถึงพร้อมด้วยข้าราชการเป็นอันมากบนหลังช้างศึก เราจึงโดยเสด็จพระราชดำเนินลึกเข้าไปในป่าประมาณหนึ่งลิเออ กระทั่งถึงเพนียดที่กักช้างเถื่อนไว้ เป็นลานสี่เหลี่ยม

กว้างยาวประมาณกันละ ๓๐๐ หรือ ๔๐๐ ก้าว ล้อมรอบด้วยเสาต้นใหญ่ๆ แต่เปิดช่องว่างขนาดใหญ่ไว้เป็นระยะๆ เหมือนกัน ในนั้นมีช้างเถื่อนรวมอยู่ด้วยกันสิบสี่ช้างขนาดต่างๆ กัน ชั้นแรกทีเดียวเมื่อไปถึง ก็ส่งช้างศึก รวบรวมเข้าล้อมเพนียดไว้รอบด้าน เพื่อป้องกันมิให้ช้างเถื่อนแหวกวงล้อมออกไปได้ เราอยู่เบื้องหลังแนวช้างศึกใกล้ๆ กับพระเจ้าแผ่นดิน เขาส่งช้างที่ฝึกไว้เชื่องแล้วที่แข็งแรงที่สุดสิบสองเชือกเข้าไปในเพนียด แต่ละเชือกมีความสูงคนขึ้นขี่หลังไปพร้อมด้วยเชือกบาศเส้นใหญ่ผูกเงื่อนกระตุก โดยผูกปลายเชือกบาศไว้กับช้างที่ตนขี่ โสเข้าไปหาช้างที่หมายจะคล้อง ฝ่ายนั้นเมื่อถูกไล่ก็หนีไปทางรั้วกันทางออกเพื่อแหวกวงล้อมออกไป แต่โดยที่ถูกลกไล่ทุกด้านด้วยช้างศึกคอยผลักดันให้มันกลับเข้าไปในเพนียด มันจึงหนีวนเวียนอยู่ในนั้น ความที่อยู่บนหลังช้างที่ฝึกไว้เชื่องแล้วทอดบ่วงบาศอย่างแม่นยำไปตรงที่ช้างเถื่อนวางขาตงโดยไม่ผิดพลาดเลย และคล้องช้างเถื่อนทั้งหมดได้ภายในเวลาเพียงชั่วโหม่งเดียวเท่านั้น

ครั้นแล้วเขาก็ผูกช้างเถื่อนแต่ละช้างไว้ให้มันคง มีช้างที่ฝึกไว้เชื่องแล้วสองเชือกขนานข้าง และปล่อยไว้สิบห้าวันเพื่อฝึกให้เชื่องตามกลวิธีของเขา

ในบรรดาช้างเถื่อนโขลงนี้ มีอยู่สองหรือสามช้างที่ยังเยาว์และตัวเล็กอยู่มาก พระเจ้าแผ่นดินรับสั่งว่าจะส่งไปถวายมง เซ ญัวร์ ดุก เดอ บูร์กอญ (Monseigneur Duc de Bourgogne) สักช้างหนึ่ง แต่ครั้นแล้วทรงพระราชดำริว่า มงเซญัวร์ ดุก อังชู (Monseigneur Duc d'Anjou) อาจทรงอิจนา ก็เป็นได้ จึงจะส่งช้างที่เล็กกว่าไปพระราชทานด้วยอีกช้างหนึ่ง เพื่อจะได้ไม่ทรงอิจนาและทะเลาะเบาะแว้งกัน

หลังจากการคล้อยข้าง พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งกับท่านราชทูตว่า ไม่เคยคล้อยข้างได้มากด้วยเวลาอันน้อยถึงเท่านี้เลย ชะรอยพระผู้เป็นเจ้าของท่านจะเป็นเจ้าจะทรงบันดาลให้เป็นไปเพื่อท่านราชทูตก็เป็นได้ จึงน่าจะชอบพระทัยยิ่งนัก ในที่สุดก็ทรงขอ ม. เดอ ลา มาร์ ใ้รับราชการในพระองค์ ท่านราชทูตจึงเบิกบุคคลผู้นั้นเข้าเฝ้าถวายตัว และพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ ม. ก้องสตันซ์ นำเสื่อยกแล่งเงินตัวหนึ่งติดกุมทองคำมาพระราชทานให้เดียนั้นทันที ม. เดอ ลา มาร์ เป็นวิศวกรที่มีความสามารถและมีความซื่อสัตย์มาก เขาเคยรับราชการมาช้านานแล้วทั้งทางทะเลและทางบก สนใจศึกษาวิชาคณิตศาสตร์มาแต่สมัยยังเป็นหนุ่มแน่น และมีความรู้กว้างขวางมากทีเดียวในด้านการเดินเรือ การสร้างป้อมปืนและเรขาคณิต บรรดาขุนนางผู้มีตระกูลจួយโอบกาสักการบถวายบังคมลา โปรดพระราชทานพรให้เดินทางกลับโดยสวัสดิภาพ และทรงแสดงพระกรุณาด้วยประการต่างๆ

พระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินกลับไปยังพระตำหนักที่ทะเลซุบ-ศร และท่านราชทูตก็กลับไปยังเมืองละโว้ พอตกตอนเย็นพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จพระราชดำเนินกลับมายังเมืองละโว้ด้วยเหมือนกัน เพื่อโปรดพระราชทานวโรกาสให้ราชทูตเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาในวันรุ่งขึ้น ตอนแปดโมงเช้าของวันที่ ๑๒ ธันวาคม ขุนนางชั้นออกฉานายหนึ่งซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์ ขุนนางชั้น ๑ นำขบวนแห่มารับท่านราชทูตถึงที่พักเพื่อนำไปเข้าเฝ้า ขบวนแห่นั้นคล้ายกับเมื่อวันเข้าเมืองและเข้าเฝ้าครั้งแรก เว้นแต่ว่าขุนนางผู้มีตระกูลติดตามท่านราชทูตไปแค่พระราชฐานชั้นที่สองเท่านั้น การเข้าเฝ้าครั้งนี้กินเวลาไม่นานเท่าใดนัก หลังจากที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งขอให้ท่านราชทูตนำความขึ้นชมยินดีของพระองค์ไปกราบทูลสมเด็จพระคริสตธรรมมิกราชแล้ว

ก็โปรดพระราชทานภาษนะทองคำขนาดใหญ่ ซึ่งในภาษาสยามเรียกว่า ทะลุ่ม (Telom) และในภาษาเปอร์ตุเกสว่า บอลเซต้า (Bolseta) สำหรับขุนนาง บรรดาศักดิ์ชั้นออกญาใหญ่กับเจ้านายให้ มีเจ้านายประเทศกัมพูชาองค์เดียว เท่านั้นในราชสำนักสยามที่ได้รับพระราชทานภาษนะทองคำแบบนี้ ม. ก้อง-สตันซ์ ได้บอกแก่ท่านราชทูตในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินว่า พระองค์ ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดพิธีการในโอกาสนี้ ให้สมบุรณ์แบบตามโบราณ ราชประเพณี หากทรงเกรงว่าจะไม่เป็นที่ถูกใจของพวกชาวยุโรป จึงได้ โปรดให้งดเสีย ครั้นแล้วก็พระราชทานพระมหากางแขนทองคำแบบเดียวกับที่โปรดพระราชทานแก่ข้าพเจ้าในวันก่อน ให้แก่เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ-ลิออนน์ กับ ม. วาเชต์ ซึ่งพระองค์ท่านทรงส่งไปยังประเทศฝรั่งเศสใน ขบวนคณะทูตานุทูตของพระองค์ท่านด้วย เมื่อออกมาจากที่เฝ้า เราพบ ศาลาหลังงามท่ามกลางสวนดอกไม้มีน้ำพุโดยรอบ ตั้งโต๊ะอาหารขนาดใหญ่ สำหรับห้าสิบที่ อาหารนั้นล้วนเชิญมาในถาดเงินทั้งสิ้น อาหารประเภท เนื้อสัตว์มีอยู่เป็นอันมาก ไม่แพ้อาหารจำพวกแกงต่างๆ ที่มีรสแสนโอชะ มี เหล้าองุ่นทุกชนิดให้ดื่ม แต่ที่เราชอบกันมากที่สุดก็คือของแหม่มและขนม-กวนทุกชนิดที่มาจากประเทศจีนและประเทศญี่ปุ่น ท่านราชทูต กับ ม. ก้อง-สตันซ์ ค่อยๆ ยื่นคະຍ໌ ให้อาณาประชาราษฎร์เข้าสมทบด้วยจนได้ เมื่ออิมหม่าสำเร็จแล้ว ท่านราชทูตก็ลงเรือกลับไปยังกรุงศรีอยุธยา มีขุนนางทุกชั้นบรรดาศักดิ์ตาม ไปส่งอย่างล้นหลาม ข้าพเจ้าคงพักอยู่กับ ม. ก้องสตันซ์ จนถึงวันรุ่งขึ้น ยามที่จะต้องจากกันกับบรรดาหลวงพ่อบาทหลวงทั้งหลายนั้นข้าพเจ้ารู้สึกมี ความอาลัยเป็นอย่างยิ่ง มิไคร่จะจากกันไปได้เลย ท่านเจ้าอธิการกับบาท หลวงอีกสองรูปกลับไปกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับข้าพเจ้า เพื่อตามไปส่งท่าน

ราชทูตจนถึงเรือรบของท่าน

ผู้ไปส่งเราพายเรือไปตลอดคืน และวันที่ ๑๔ ธันวาคม ราวเจ็ดโมงเช้า เราก็ก็นำท้ายเรือที่พักของท่านราชทูตที่กรุงศรีอยุธยา เขากำลังลำเลียงเครื่อง กระเบื้องลายครามกับเครื่องเรือน ในท้ายเรือที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน ให้ลงเรืออยู่ที่เดียว ก่อนที่จะออกจากในกรุง ข้าพเจ้าได้สนทนากับท่านกับหลวงพ่อบุชชาเรชและหลวงพ่อบุชชีตี ท่านบาทหลวงทั้งสองรูปนี้คุ้นกับการ ทนทุกข์ทรมานเสียแล้วโดยไม่ปริปากเลย และมีมนธรรมอันละเอียดอ่อน เป็นอันมากทำให้ท่านรักษามาตรการไว้ได้ ทั้งๆที่จริยธรรมที่เข้มงวดนักหนา นั้นไม่เหมาะกับสถานการณ์เสมอไปก็ตาม ชั่วแต่แสดงให้เห็นข้าพเจ้าทราบเพียง ว่า ท่านมีความประหลาดใจนักต่อการที่มีผู้กล่าวหาว่าพระบาทหลวงคณะ เยซูอิตที่อยู่ในชมพูทวีปนั้น เรียกร้องเอาเงินทองจากสัปบุรุษในการโปรยตีสลึงบาป, การกล่าวมิชชะ ฯลฯ ในเมื่อมีผู้คนอีกเป็นอันมากให้การเป็นพยาน ในทางตรงกันข้าม และท่านยืนยันต่อข้าพเจ้าต่อเบื้องพระพักตร์พระผู้เป็นเจ้า ว่า มิได้ประกอบกระทำความผิดอันเป็นการละเมิดต่อธรรมเนียมของเร ข้าพเจ้า ค้นหามาช้านานแล้วที่จะได้ความจริงในเรื่องๆ หนึ่งซึ่งอื้อฉาวอยู่ แต่ข้าพเจ้า ก็ล้มที่จะกระทำไปจนกระทั่งบัดนี้ ข้าพเจ้าจึงสอบถามท่านว่าเป็นความจริง หรือโง่ ที่ว่าพระบาทหลวงรูปหนึ่งที่เมืองปัตตาเวีย ชื่อว่า แฟร์เรร่า (Ferreira) เป็นบาทหลวงในนิกายเยซูอิตดังที่เขาประกาศออกไป ท่านทั้งสอง ตอบข้าพเจ้าว่าบุคคลผู้นั้นมิได้เป็นบาทหลวงในบรรษัทของท่านหรือบรรษัท นักบวชใดๆเลย ซึ่งเขาผู้นั้นก็ได้สารภาพต่อบุคคลหลายคนและต่อหลวงพ่อบุชชีตีเองที่เมืองปัตตาเวีย และการที่ข่าวลือนี้มีมูลขึ้นมา ก็น่าจะเป็นเพราะว่า บุคคลผู้นั้น ไปมีชื่อเสียงเรียงนามพ้องกันกับพระบาทหลวงคณะเยซูอิตรูป

หนึ่งซึ่งมีชื่อว่าแฟร์เรว้าเหมือนกันเข้าก็เป็นได้ จึงทำให้ใครๆพากันเข้าใจว่าเป็นบุคคลคนเดียวกัน การประกาศเป็นทำนองหมิ่นประมาททั้งนี้ได้กระทำกันมาเป็นเวลาหลายปีแล้วในประเทศชอลันดาหรือมิใช่ ? การที่อยู่ห่างไกลกันคนละแห่งแหล่งที่นั่นเอง ที่อนุเคราะห์แก่เจตนาร้ายทำนองนี้ และความลำเอียงหรือการเล็งการณ์ข้างร้ายนั้นแล ทำให้บุคคลบางคนพลอยหลงเชื่อไปได้ เมื่อได้มารู้เห็นเหตุการณ์โดยใกล้ชิดอย่างนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็ขอสรรเสริญพระกิตติคุณของพระผู้เป็นเจ้าด้วยความอ่อนน้อมอย่างลึกซึ้ง ที่ทรงเปิดโอกาสเป็นบางครั้งบางคราวให้คนเราหลุดพ้นไปจากการกล่าวความชั่ว ในเมื่อมีความดีที่จะกล่าวถึงมากกว่า ถ้าเขาปรารถนาจะให้เป็นธรรมแก่สังคม เขาควรจะได้พิจารณาเห็นว่า แทนที่จะทำให้ผู้อื่นได้รับความรำคาญด้วยการก่อนขอदनินทาว์ร้าย กลับจะทำให้บุคคลผู้นั้นได้ฝึกฝนตนให้เป็นคนมีความทรหดอดทน ยอมสยบอยู่อย่างเสถียรเยือกตัว และหักห้ามการรับบำเหน็จแต่เพียงเล็กน้อยในโลกมนุษย์จากผลงานที่ควรจะได้รับอันสูงส่ง อันมั่นคงในสรวงสวรรค์ ซึ่งเป็นกุศลผลบุญที่เขาได้สร้างสรรค์มา แทนที่จะให้ทุกสิ่งทุกอย่างตกหนักอยู่กับพระศาสนา ให้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของพวกต่างลัทธินิกาย และเป็นที่ดูหมิ่นถีนี้อวดของคณนอกศาสนาเหล่านั้น

เราออกจากกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม ระหว่างเวลา ๔ กับ ๕ โมงเย็น ม. ก้องสงฆ์ ซึ่งประสงค์จะไปส่งท่านราชทูตให้ถึงต้นคอน ได้ตามไปในเรือบัลลังก์อันงามวิจิตรสำหรับเจ้านาย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงบังคับให้เขานำเอาออกไปใช้สอย เป็นเรือแบบเดียวกันกับที่นำท่านราชทูตไป ขบวนนั้นประกอบด้วยเรือบัลลังก์หลวงยี่สิบลำ ซึ่งจะล่องลงไปถึงชนอนหลวงที่เคยไปรับเมื่อวันเข้ากรุงนั้น เมื่อไปถึงในชั้นแรกนั้นก็ตั้ง

ขบวนเป็นสองแถวตามลำดับยศ ให้เรือของท่านราชทูตเข้าอยู่ระหว่างกลาง ขุนนางที่มาในเรือเหล่านั้นกล่าวคำอำลาท่านราชทูตแล้วก็พากันกลับไป เราไปถึงเมืองบางกอกเอาตอนตีสี่ ม. ก้องสตังซ์ ขอให้ท่านราชทูตแวะพักอยู่ ก่อนจนกว่าจะถึงวันรุ่งขึ้น เพื่อจะได้ไปเยี่ยมบ้อมปราการ และขอรับทราบความคิดเห็นในเรื่องนี้ ขณะที่เราพักอยู่ที่บางกอกนั้น มีเรือฟรีเกตของ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามลำหนึ่งเชิญพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระเจ้าคริสตธรรมมิกราชผ่านไป พระราชสาส์นนับบรรจุอยู่ในหีบทองคำประติษฐานเป็น กรวยรูปยอดมณฑป หีบใบแรกนั้นบรรจุอยู่ในหีบเงินใบใหญ่อีกชั้นหนึ่ง หีบที่สองนั้นบรรจุลงในหีบใบที่สาม เป็นหีบไม้ทามันชักเงาทำจากประเทศ ญี่ปุ่น หุ้มด้วยผ้าตาดทอด้วยไหมควบกับทองแดง ทั้งหมดนี้ประติษฐานอยู่ ภายใต้ฉัตรปัดทองตั้งอยู่บนคานฟ้าเรือฟรีเกต มีสลัปทนต์หลายคันกางกัน เมื่อเรือฟรีเกตแล่นผ่านไปพร้อมด้วยขบวนแห่ของเรือบัลลังก์หลวง บรรดาเจ้าเมืองเจ้าของท้องที่ตามฝั่งแม่น้ำโขงเป็นใหญ่ค่านับกีกก้อง และแต่ละคนก็ติดตามเรือพระราชสาส์นไปจนสุดเขตท้องที่ของตน และรับส่งกันเป็นทอดๆ ไปด้วยการให้เกียรติและพิธีรีตองอย่างเดียวกัน

วันอาทิตย์ที่ ๑๖ ธันวาคม ท่านราชทูตไปถึงสันดอน และลงในเรือ ลัวโซในวันเดียวกันนั้นเวลาหนึ่งทุ่ม โดยข้าพเจ้าอยู่ในเรือบัลลังก์ของ ม. ก้องสตังซ์ ตลอดเวลา เขาประสงค์ให้ข้าพเจ้าลงในเรือฟรีเกตของเขา ลำหนึ่งในบรรดาหลายลำซึ่งจอดอยู่ที่ปากน้ำ และให้อยู่ด้วยกันสักสองวัน เพื่อดำเนินข้อราชการให้สำเร็จเสร็จไป และ ณ ที่นั่นเองที่เขาได้มอบสาส์นฉบับหนึ่งให้ข้าพเจ้า เพื่อนำไปทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งข้าพเจ้ามีเกียรติได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว ม. ก้องสตังซ์ ส่งให้ถอน-

สมอและย้ายไปจอดทอดสมอยู่ใกล้ ๆ เรือของท่านราชทูตและให้เกียรติแก่ท่านอย่างที่มีเคยปฏิบัติให้แก่ผู้ใดมาแต่ก่อนเลย คณะทูตานุทูตของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งยังมีได้ลงเรือล่อวโซ่ ขอร้องท่านราชทูตให้ส่งเรือสลุปลำใหญ่ไปรับพระราชสาส์นเชิญไปลงเรือด้วย ท่านจึงจัดการให้ไปรับมาจากเรือฟรีเกต และเมื่อมาถึงนั้น อุปทูตได้แบกฉัตรตามลงไปบนเรือด้วยโดยไม่มีผู้ใดกล้าแตะต้อง นำไปประดิษฐานไว้บนศาลฟ้าพร้อมด้วยสัปทน ทามกลางเสียงปืนใหญ่ยิงสลุต ๒๑ นัด ครั้นแล้วก็ให้บรรดาราษฎรทั้งหลายเชิญเข้าไปประดิษฐานไว้ในห้องของตน ด้วยว่าการตั้งไว้เช่นนั้นเป็นการกีดขวางการปฏิบัติงานของเรือ ท่านราชทูตกับ ม. ก้องสตันซ์ ต่างผลัดกันไปเยี่ยมเรือของกันและกัน โดยมีการยิงสลุตกันตามปกติ ม. ก้องสตันซ์ มาที่เรือล่อวโซ่เป็นครั้งที่สามเพื่ออำลา ต่างฝ่ายต่างถ้อยทีแสดงไมตรีจิต และจากกันด้วยความอาลัยอย่างลึกซึ้ง หลวงพ่อของเราสามารถที่ติดตามมาส่งด้วยจนกระทั่งถึงที่ กลับไปพร้อมกับ ม. ก้องสตันซ์ และท่านมุขนายกมิซซัง เดอเมเทโลโลปอลิส ละข้าพเจ้าไว้ด้วยความอาลัยเป็นพันที่ ซึ่งข้าพเจ้าพยายามข่มสติเอาไว้ด้วยความหวังว่าจะได้กลับมาพบกันอีกในไม่กี่ปีข้างหน้า เมื่อทุกคนพากันลงเรือสลุปหมดแล้ว ม. ก้องสตันซ์ ก็เรียกข้าพเจ้าไปมอบสร้อยลูกประคำให้สายหนึ่ง ลูกประคำนั้นทำด้วยไม้กระลาพัทมีค่า ส่วนเครื่องหมายกางเขนกับลูกประคำเม็ดใหญ่่นั้นทำด้วยตะมับัค ครั้นแล้วเรือสลุปก็ถอยออกไป และมีการยิงปืนใหญ่สลุตให้สามสิบนัดเป็นการไว้อาลัยครั้งสุดท้าย

เราพร้อมที่จะกางใบออกเรือแล้ว คอยอยู่แต่ ม. เลอ วาเซต์ กับเลขานุการของราชทูตเท่านั้น เขาล่องเรือลงมามาร่วมกับคนอื่น ๆ ถึงปากน้ำ

แต่ไม่มีใครรู้ว่าเขาหายไปไหนทั้งสามวันมาแล้ว ทำให้การเดินทางของเราล่าออกไป แต่พอจะถอนสมอ ก็เห็นเขามาพร้อมกับขุนนางสองหรือสามนาย ในขบวนราชทูตสยาม กระแสน้ำได้พัดพาเรือแจวที่เขานั่งมาไปอย่างแรงจนกำลังแจวไม่สามารถจะทานได้ และไม่สามารถจะมาสวมทาบกับเราก่อนหน้านี้ได้ ยังมีอีกหลายคนที่จะต้องลงเรือไปพร้อมกับเรา แต่ฤดูกาลได้ล่วงมามากแล้ว เราไม่อาจที่จะรอต่อไปได้ จึงกางใบออกเรือไป

ด้วยประการฉะนี้ เราจึงออกเดินทางจากสันดอนสยาม เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม (ค.ศ. ๑๖๘๕) โดยได้รับลมดี ม. ก้องตังซ์ ได้ส่งอาหารสดและผลไม้มาให้เรามากมาย จนต้องขอร้องเอาไว้ว่าอย่าส่งเพิ่มเติมมาอีกเลย ยังต้องส่งกันไปบางส่วนเสียด้วยซ้ำ เราไปถึงเมืองบันตัม เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม (ค.ศ. ๑๖๘๖) หลังจากที่ไม่เคยตื่นอยู่ในช่องแคบบังกา โดยความผิดของต้นหนชาวฮอลันดาที่เราจ้างมาจากเมืองปัตตาเวีย เราไม่รู้ว่าเขาเกิดเปลี่ยนใจขึ้นมาอีท่าไหนจึงจะให้ทอดสมอ อันจะทำให้เราตกอยู่ในอันตรายขนาดถึงชีวิตกันทีเดียว ด้วยว่าถ้าท้องน้ำที่ตรงนั้นไม่มีโคลนมากดังที่เขาคาดหมายแล้ว สมอที่ทอดไปนั้นเองจะครูดเอาท้องเรือที่แล่นทับขึ้นไปถึงแก่แตกได้ ต้องลำบากกันพอใช้กว่าจะถอนลำออกไปได้ เรือฮอลันดาลำหนึ่งที่แล่นตามเรามาภายหลัง จึงเลี้ยวไปเสียได้ ไม่เคยตื่นเหมือนอย่างเรา

พอจอดทอดสมอที่เมืองบันตัมเรียบร้อย ท่านราชทูตก็ส่ง ม. ซีบัวร์ (M. Cibois) นายทหารคนสนิทไปแสดงความเคารพต่อเจ้าเมือง ด้วยสำคัญว่าคงจะได้รับการอนุเคราะห์อันดีกว่าในครั้งแรก ยิ่งกว่านั้นเขาคงจะทราบดีอยู่แล้วว่า ท่านนายพลที่ปัตตาเวียได้ให้ความยกย่องแก่ท่านราชทูตเพียงใด แต่เราสำคัญผิดไปถนัด ม. ซีบัวร์ ไม่สามารถเข้าพบเจ้าเมือง

ได้โดยบอกให้ทราบที่กำลังป่วยอยู่ และสั่งผู้บังคับการบ้อมมาบอกว่าจะส่งของสดผักสดมาให้ คำนั้นสัญญาในยุติกงด้วยการส่งวัวมาให้สองหรือสามตัวเท่านั้น ข้อออกตัวของเขาก็คือหาให้มากกว่านั้นไม่ได้อีกแล้ว พอตกเย็นก็มีชายผู้หนึ่งมาที่เรือ แสดงตนว่าเป็นตัวแทนของเจ้าเมือง มาเรียกเงินค่าวัวที่เราสำคัญกันว่าเจ้าเมืองส่งมาให้เป็นของกำนัลแก่ท่านราชทูตนั้น เราจึงปฏิบัติต่อตัวแทนคนนั้นโดยสมควรแก่ฐานะของมัน และมอบหนังสือตอบไปถึงเจ้าเมืองด้วยทำนองที่ไม่ซื่อพ้อๆ กัน แล้วเราก็กางใบออกเรือไปในวันรุ่งขึ้น มุ่งหน้าไปสู่แหลม เดอ บอนน์ แอัสเปรังซ์ (แหลมกุกโฮป)

เราผ่านช่องแคบ เดอ ลา ซองค์ ไปได้ด้วยความเรียบร้อยที่สุดในโลก เป็นช่องทางที่ผ่านได้ยากเย็นมาก เนื่องจากมีลมพัดมาในทางตรงกันข้าม อันมีอยู่เป็นปรกติในฤดูกาลนี้ แต่พระผู้เป็นเจ้าทรงอนุเคราะห์ให้เราได้รับลมฟ้าอากาศดี ช่วยให้เราผ่านไปได้เพียงใช้เวลาไม่กี่ชั่วโมง เรายังได้รับพระกรุณาโดยเฉพาะจากพระผู้เป็นเจ้าอีกครั้งหนึ่งในอีกสามวันต่อมา ทันหนของเราต้องการให้เราผ่านไปทางราวสามสิบหรือสี่สิบลิเออตอนเหนือเกาะโมนี (Isle Mony) ไปทางใต้ เขาเชื่อว่าได้คำนวณไว้เป็นการถูกต้องแล้ว แต่พอตอนเช้ามีด ม. เดอ โวตริกูร์ต เห็นผืนแผ่นดินห่างจากเรือของเราเพียงสามหรือสี่ลิเออเท่านั้น เราคงจะไปเกยตื้นแน่แท้ทีเดียว ถ้าเมื่อตอนกลางคืนมีลมจัดกว่านั้น ผืนแผ่นดินนั้นต่ำมากจนเห็นได้จากยอดคลื่นที่ซัดไปกระทบเข้าเท่านั้น เราจึงจำเป็นต้องผ่านไปทางด้านใต้ลม และทั้งผืนแผ่นดินนั้นไว้ทางทิศใต้อันเป็นการขัดกับความตั้งใจครั้งแรกของเรา ตลอดเวลาการเดินทางข้ามสมุทรเป็นไปโดยเรียบร้อย จนกระทั่งเราเล่นขนานไปกับเกาะ เดอ บูร์บอง (Isle de Bourbon) เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ จึงต้องมรสุม

ขนาดหนัก ตามคำยืนยันของนายทหารชั้นอาวุโสที่ว่า ยังไม่เคยเห็นขนาดรุนแรงถึงเท่านั้นมาเลย เป็นอยู่นานถึงสามวัน จนกระทั่งใบใหญ่ของเรือฟรีเกตถูกลมหอบเอาลงทะเลไป เขาแยกทางจากเราเกือบจะเป็นที่ตรงที่แห่งเดียวกันกับเมื่อตอนขาไป และเราได้ไปพบเขากลับอีกครั้งหนึ่งก็ต่อเมื่อไปจอดทอดสมออยู่ที่แหลม เคอ บอนน์ แอ็สเปรังซ์ แล้วเท่านั้น โดยเขาไปถึงก่อนหน้าเราสองชั่วโมง

วันที่ ๑๐ มีนาคม เราพบเรือเดินทะเลลำหนึ่ง ซึ่งจะเดินทางไปชมพูทวีป เมื่อเข้ามาใกล้จึงรู้ได้จากธงว่าเป็นเรืออังกฤษ ทำนาราชทูตอยากรู้ข่าวคราวทางทวีปยุโรป จึงส่ง ม. ซีบวซ์ กับเลขานุการของท่านซึ่งพูดภาษาอังกฤษได้ดีไปพบกับต้นเรือลำนั้น ได้ความกลับมารายงานว่าเรือลำนั้นออกจากประเทศอังกฤษมาได้ห้าเดือนแล้ว และจะเดินทางตรงไปยังประเทศตังเกี๋ยที่เดียวโดยไม่แวะที่ไหนเลย และว่าทางยุโรปนั้นสงบเรียบร้อยดีอยู่ สมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงตีพวกขบถแตกพ่ายไปแล้ว และจับตัวดุ๊ก เคอ มงต์เมียร์ (Duc de Montmouth) หัวหน้าพวกขบถไว้เป็นนักโทษ ได้มีการพิจารณาคดีและไต่ลงโทษประหารชีวิตด้วยการตัดศีรษะไปแล้วตามคำพิพากษา ผู้สมรู้ร่วมคิดหลายคนได้รับโทษโดยทำนองเดียวกัน แม้ว่าคนอื่น ๆ จะได้รับพระราชทานพระกรุณาจากสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษก็ตาม

ข่าวนี้เป็นที่น่ายินดีแก่เราเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งข่าวที่เขาบอกแก่เราว่า เมื่อวานนี้ตอนเย็นเขาได้เห็นแผ่นดินของแหลมห่างอยู่ราวเจ็ดลิวเออ เราจึงรู้ว่าเข้าไปใกล้เกินกว่าที่คิดไว้เสียอีก และในวันรุ่งขึ้นเมื่อหยั่งท้องน้ำตื้นตอนเจ็ดโมงเช้า ก็พบว่าเราอยู่เหนือสันทรายแคส เอ็กญ์ (des Aiguilles)

ซึ่งมีความลึก ๙๐ วา และตอนเที่ยงวันก็พบเกาะแคส เอ็กญ์ ได้รับลมดี เราเดินทางไปตามตลอดคืน พอรุ่งขึ้นเราก็เห็นแหลม เคอ บอนน์ แอัสเปริงซ์ อยู่ห่างจากเราแปดลิเออ เราไปถึงปากทางเข้าอ่าวตอนบ่ายสามโมง แต่โดยที่มีลมพัดแรงเกินไปที่จะเข้าไปในอ่าวได้ เราจึงย้ายไปจอดทอดสมอระหว่าง เกาะโรเบ็ง (Isle Robin) กับผืนแผ่นดินใกล้ๆ กับเรือฟรีเกต

วันต่อมา คือวันที่ ๑๓ มีนาคม ลมสงบลง เราจึงเข้าไปจอดทอดสมอ ในอ่าว ระหว่างเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ของฮอลันดาเจ็ดลำอันประกอบเป็น กำลังนาวิกโยธินทางค้ำชมพูทวีป ซึ่งกำลังจะเดินทางกลับไปทวีปยุโรป โดยรอเรืออีกสามหรือสี่ลำที่จะตามมาสมทบอยู่เท่านั้น ท่านราชทูตส่งคนไป แสดงความเคารพต่อเจ้าเมืองผู้บังคับการบ้อมบีน ซึ่งได้ให้การต้อนรับดี ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าครั้งแรกที่เราผ่านมา เรายิงปืนใหญ่สลุกให้แก่ม้อมเจ็ดนัด เขาตอบเรานัดต่อนัดเหมือนกัน ในขณะที่เรากำลังเล็งน้ำจืดและหาซื้อเสบียง ที่จำเป็นอยู่นั้น ข้าพเจ้าได้ขึ้นบกไปเยี่ยมคำนับท่านเจ้าเมือง ท่านถามข่าว คราวถึงพระบาทหลวงเยซุอิตทุกรูปที่ท่านได้เห็นเมื่อปีที่แล้ว ท่านให้ความ กรุณาแก่ข้าพเจ้าด้วยประการต่าง ๆ เสนอมอบเรือนพักรับรองให้ ถ้าข้าพเจ้า ประสงค์จะพักอยู่นบก เพราะว่าหอดูดาวที่เขารื้อลงและกำลังสร้างใหม่ให้ดีกว่าของเก่ายิ่งขึ้นไปนั้นยังไม่แล้วเสร็จ ครั้นทราบที่ข้าพเจ้าจะต้องกลับไป ยังชมพูทวีปอีกครั้งหนึ่งพร้อมด้วยพระบาทหลวงเยซุอิตอีกหลายรูป ท่านก็ กล่าวแถมท้ายด้วยความโอบอ้อมอารีว่าเมื่อพวกเราไปถึง หอดูดาวใหม่คงจะ เสร็จเรียบร้อยแล้ว ท่านจึงขอเชิญข้าพเจ้าล่องหน้าไว้ พร้อมทั้งเพื่อนเดินทาง ของข้าพเจ้าจะได้มาพักผ่อน เมื่อได้โอภาปราศรัยกันแล้ว ท่านก็มอบหนังสือ ให้ข้าพเจ้าถึงสี่ผืน และสัตว์เล็กๆ ที่เชื่องตัวหนึ่งซึ่งท่านได้มาในการเดินทาง

คราวหลังสุดนี้ คุณและขนาดตัวของมันแล้วก็คล้ายๆกับกระรอก หน้าตาก็คคล้ายๆกัน เมื่อมอบให้มันท่านบอกว่าสัตว์ชนิดนี้เป็นศัตรูธรรมชาติของมัน ต่อสู้กับงูรายันัก

ขณะนั้นเป็นฤดูเก็บองุ่นซึ่งล่ำมามากแล้ว เราได้กินองุ่นของแอฟริกา ซึ่งมีรสชาติดีมากและมียู้อย่างอุดมสมบูรณ์ เหล้าองุ่นขาวนั้นรสชาติดีมาก และถ้าพวกซอลันดาร์วิธีปลูกองุ่นได้ดีเห็นปานฉะนี้ เท่าๆกับที่เก่งกาจในการแสวงหาอาณานิคม และเข้าดำเนินการค้าขายแล้ว เราก็คงจะมีเหล้าองุ่นสีอื่นที่มีรสชาติดีเหมือนเช่นนี้บ้างดอก

เจ้าเมืองบอกข้าพเจ้าว่าท่านพึงสำรวจลึกเข้าไปในผืนแผ่นดินทางด้านทิศเหนือ ได้พบประชากรต่าง ๆ มากมายซึ่งมีลักษณะเป็นรูปรัฐบาล และมีการปกครองกันอย่างมีระเบียบ ดังที่เราจะได้อ่านพบในคำบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับแหลม เดอ บอนน์ แอัสเปริงซ์ นั้น

เมื่อได้เสปียงอาหารพร้อมสรรพ และคนป่วยของเรามีอาการดีขึ้นมาก เนื่องจากได้รับอากาศบนบกแล้ว เราก็ออกจากอ่าวของแหลม เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม ถึงเซมมุงหน้าไปยังเกาะ เดอ ล'อัสซังซีออง (Isle de l'Ascension) เกาะนี้อยู่ที่ ๘ องศาละติจูดใต้ และที่ ๗ องศา ๑๕ ลิปตาลองจิจูด ที่นั้นมีเต่าเป็นอันมาก ระดมจับกันสักคืนสองคืนก็ได้มากพอที่จะใช้เลี้ยงลูกเรือจำนวนสี่ร้อยคนไปได้กว่าสิบห้าวันทีเดียว เต่าเหล่านี้มีขนาดใหญ่มาก เวลาเย็นตอนดวงอาทิตย์ตก มันจะขึ้นจากทะเลไปวางไข่บนฝั่ง เราจับมันพลิกหงายท้องจับเอาไปสักเท่าไรก็ได้ตามต้องการ เพราะตามชายทะเลนั้นจะมีอยู่ทั่วไปหมด เราปล่อยมันทิ้งไว้อย่างนั้น พอรุ่งขึ้นก็นำเรือสลุปมาขนเอาไป เราเห็นเกาะในระยะไกลโดยมียอดเขาสูงเป็นที่สังเกต เมื่อวันที่ ๑๙ เมษายนตอนสี่โมงเย็น

เรากำลังได้ลมดี และการแวะไปจอดนั้นทำให้เสียเวลา ท่านราชทูตจึงไม่ปรารถนาที่จะให้หยุดอยู่ที่นั่น

เราผ่านเส้นศูนย์สูตรที่เส้นแวงเส้นแรก เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป เราก็ได้รับแต่ลมอ่อน ๆ ไปจนกระทั่งถึงปลายเดือนพฤษภาคม แล้วเราก็ได้รับการต้อนรับจากกระแสลมที่พัดมาในทางตรงกันข้ามอย่างรุนแรง วันรุ่งขึ้นตอนเย็น เราก็ได้รับความประหลาดใจที่ได้เห็นเกาะ เดอ กอร์โว (Isle de Corvo) อยู่ตรงหน้า เป็นเกาะที่อยู่ทางตอนใต้สุดของหมู่เกาะแอสซอร์ส (des Açores). ตันหนของเราเข้าใจว่าได้ผ่านเกาะเหล่านี้ไปแล้ว และอยู่ห่างจากที่นั่นเกือบร้อยลีโอทีเดียว ข้าพเจ้าเคยอ่านรายงานการเดินทางของนักเดินเรือทั้งหลายต่อหลายคนมาแล้ว และข้าพเจ้าได้ความรู้จากนักเดินเรือที่เก่งกาจหลายท่านว่า เรามักจะหลงเส้นทางสายนี้เสมอ และมักจะได้พบหมู่เกาะแอสซอร์สในเมื่อเราเข้าใจว่าได้ผ่านมันไปแล้ว เป็นตัวว่าที่ตรงนั้นกระแสน้ำพัดแรงจัดไปทางทิศตะวันตก ฉะนั้นจึงต้องเดินเรือด้วยความระมัดระวังเป็นอย่างมาก เมื่อเรากลับมาจากทวีปแอฟริกา เพื่อจะได้ไม่หลงผิดเอาอย่างมากมายถึงเพียงนี้ ซึ่งอาจได้รับผลร้ายอย่างหนักเข้าก็ได้

วันที่ ๑๑ มิถุนายน มีมรสุมขนาดหนักให้จำเป็นต้องม้วนใบเรือ และอาศัยแล่นไปโดยใบสแลมเหลี่ยมท้ายเรือแต่เพียงใบเดียวเท่านั้น มรสุมที่วุ่นนี้มีอยู่ไม่นาน แล้วเราก็กินทางต่อไปทางทิศตะวันออก วันหนึ่งขณะที่เรือของเรากำลังกางใบแล่นอยู่อย่างเต็มที่ และหวังกันอยู่ว่าจะได้พบผืนแผ่นดินที่อุเอ็สซังต์ (Ouessant) ในไม่ช้า เพราะว่าเมื่อเรายังท้องน้ำตื้นนั้น กะลาสีที่เป็นยามคนหนึ่งร้องขึ้นว่า เรากำลังจะแล่นขึ้นไปบนหินโสโครกก้อนหนึ่งอยู่

ตอนนั้นดีก็มากแล้ว ความมืดในตอนกลางคืนทำให้บังเกิดความกลัวอันตรายที่จะเกิดขึ้นเฉพาะหน้าเพิ่มขึ้น แต่ครั้นแล้วความกลัวนั้นก็เหือดหายไปเมื่อครู่ต่อมา เมื่อปรากฏว่าสิ่งที่เข้าใจว่าเป็นก้อนหินโสโครกนั้น ที่แท้ก็คือเรือประมงขนาดใหญ่ลำหนึ่งซึ่งจอดทอดสมอยู่ จักเหล่านจะเล่นทับเข้าไปเสียแล้ว ถ้าไม่เป็นหัวเรือไปเสียทันที คนในเรือลำนั้นตกใจกันมาก ยังคงตะโกนโหวกเหวกขอให้กรุณาพวกเขาเถิด ทั้งๆที่เราเล่นผ่านไปตั้งไกลแล้ว

วันที่ ๑๖ เราพบเรือลำหนึ่งซึ่งรับรองแก่เราว่า เราอยู่ห่างจากอุแอตซ์ซังต์ เพียงแปดลีโอเท่านั้น ชั่วนี้ทำให้พวกลูกเรือมีความยินดีปรีดาเป็นอย่างยิ่ง วันรุ่งขึ้นยิ่งยินดีเพิ่มขึ้นอีกเมื่อได้เห็นเกาะนั้น พอเห็นเกาะเราก็พยายามเร่งใบเพื่อเข้าไปในช่องอีรวส์ (Iroise) แต่กระแสน้ำพัดไปในทางตรงกันข้าม และลมก็เกิดสงบลงเสียด้วย เราจึงจำเป็นต้องจอดทอดสมอยู่ระหว่างผาคำ กับผืนแผ่นดินตรงที่ท้องน้ำเป็นทราย และลิกยี่สิบห้าวันต่อมาคือวันที่ ๑๘ มิถุนายน เราก็ไปจอดทอดสมอยู่ที่ท่าเมืองเบรสต์ เราร้องเพลงสวด Te Deum เพื่อขอบพระคุณพระผู้เป็นเจ้าที่โปรดให้เราเดินทางมาโดยสวัสดิภาพ ท่ามกลางการยิงสลุตของเรือรบทั้งสองลำนั้น ครั้นแล้วเราก็กินข้าวกันไป.

จบเล่มที่หก

นายสันต์ ท. โกมลบุตร คณบดี

เกิด ๓๐ เมษายน ๒๔๕๑ เป็นนักเรียนโรงเรียน
อัสสัมชัญ แผนกภาษาฝรั่งเศส สำเร็จการ
ศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ - เคยรับราชการสังกัด
กระทรวงมหาดไทยในตำแหน่งล่ามประจำ
จังหวัดอุบลราชธานี ปราจีนบุรี หนองคาย
และพระตะบอง ลาออกจากราชการเมื่อต้น
พ.ศ. ๒๔๘๕ มายึดอาชีพเป็นนักเขียน และได้
แปลเอกสารทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับ
ประเทศสยามจากภาษาฝรั่งเศสไว้หลายเล่ม.